

Vol. 9 No. 4 (2026)

ISSN: 2565-487X (Print)
ISSN: 3149-7594(Online)

Terhathum Multiple Campus Research Journal

A Multidisciplinary Peer-Reviewed Research Journal

Tribhuvan University
Terhathum Multiple Campus
Aatharai-6, Chuhandanda
Research Management Cell

Terhathum Multiple Campus Research Journal

A Multidisciplinary Peer-reviewed Research Journal

Vol.9 No.4

August, (2026)

Patron

Post Raj Lamichhane

Advisor Borad

Prf. Dr.Balmukunda Sharma

Prf. Dr. Kamal Kumar Paudel

Hikmat Bahadur Raya

Dr. Nanda Nepali

Editors Board

Manoj Kumar Cahaudhary - Editors in chief

Ishowari Prasad Dangi -Member

Gobinda Kumar Subedi -Member

Dipak Kattle- Member

Jiban Paudel- Member

Publisher

Research Management Cell Terhathun Multiple Campus

Tribhuvan University

Terhathum Multiple campus

Aatharai-6, Chuhandanda, Terhathum

Terhathum Multiple Campus Research Journal

ISSN: 2565-487X Print

3149-7594 Online

2025 Aujust

bimaliji007@gmail.com

terhathumcampus2017@gmail.com

Editorial Policy

The ***TMC Research Journal*** is a peer-reviewed, open-access academic journal committed to publishing high-quality, original, and ethical research of diverse academic disciplines. All submitted manuscripts undergo an initial editorial screening followed by a ***double-blind peer-review*** process involving at least two independent reviewers. Editorial decisions are based on originality, academic quality, methodological rigor, ethical standards, and relevance to the journal's scope.

The journal follows the ethical principles of the Committee on Publication Ethics (COPE). Authors must submit original work that is not under consideration elsewhere, properly acknowledge all sources, disclose any conflicts of interest, and obtain ethical approval where applicable. Plagiarism, data fabrication, falsification, and duplicate publication are strictly prohibited.

Editors and reviewers are expected to maintain confidentiality, act impartially, and avoid conflicts of interest. Authors are responsible for the accuracy and integrity of their work. Artificial intelligence (AI) tools may be used only for language editing or formatting and must not be listed as authors. The journal provides immediate open access to published articles to promote the free exchange of scholarly knowledge. The Editorial board has the final authority on publication decisions. When necessary, corrections, retractions, or expressions of concern will be issued in accordance with accepted publishing standards. The editors and publisher bear no responsibility regarding the statements and opinions made by the authors in this journal.

Editorial.....

For six decades, Terhathum Multiple Campus has served as a beacon of higher education in the rural region of Aathrai, Terhathum. As one of the oldest and most distinguished academic institutions in the area, the Campus has consistently promoted quality education, research, and intellectual development. It is with great pleasure that we present the ***Fourth Volume of the Terhathum Multiple Campus Research Journal***, a multidisciplinary, peer-reviewed journal dedicated to publishing high-quality scholarly works in diverse disciplines, including demography, language, linguistics, education, mathematics, and other related fields.

Reflecting its multidisciplinary scope, the journal provides an important platform for researchers and academicians to exchange innovative ideas, address contemporary issues, and disseminate original research findings. This volume consists of two major categories of scholarly contributions. The first includes critical review articles that offer comprehensive, analytical, and up-to-date discussions on specific themes within their respective disciplines. The second comprises original research papers that demonstrate sound theoretical and methodological foundations while contributing new knowledge to their fields. Every manuscript included in this volume has undergone a rigorous peer-review process conducted by experts in the relevant disciplines, ensuring the quality, credibility, and academic integrity of the publication.

The *Terhathum Multiple Campus Research Journal* represents the collective efforts and shared vision of dedicated scholars, researchers, and educators committed to advancing academic excellence. We extend our sincere appreciation to the faculty members and administrative staff of Terhathum Multiple Campus for their invaluable support in bringing this publication to fruition. We are equally grateful to the members of the Research Management Committee, reviewers, authors, researchers, and all contributors whose commitment and cooperation have made this volume possible.

While every effort has been made to ensure accuracy and maintain high academic standards, we acknowledge that some shortcomings still remain. We warmly welcome constructive comments and valuable suggestions from our readers, which will help us further improve the quality of upcoming editions.

Editors

Table of Content

Title	Name of Authors	Pages
आधारभूत तहमा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणा	डा. केशव भुसाल खडकबहादुर शाही	१-१४
पीडाभित्रको आक्रोश संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहमा महिला विद्रोहको स्वरूप	डा. अमृतादेवी शर्मा	१५-३४
यारी सङ्ग्रहका कविताको बिम्ब विश्लेषण	डा.बिन्दु शर्मा	३५-४८
Institutional Structures and Effective QAA Implementation in Nepalese Higher Education Institutions.	Posta Raj Lamichhane	४९-६७
Knowledge and Attitude of Family Plannilg Methods Among Camous Students	Ganesh Bimali	६८-८७
नेपाली लोककथामा सामूहिक अचेतन र आद्यविम्ब	लक्ष्मी ढुङ्गेल	८८-१०३
Human Elephant Conflict and Mitigation Measures in Kanepokhari Rural Municipality, Morang, Nepal	Madan Bahadur Thapa	१०४-१२३
Profitability Position and Trend of Everest Bank Limited	Bhesh Bahadur Paudel	१२४-१३८
Gamification in Education: Enhancing Student Engagement and Learning Outcomes	Krishna Prasad Niroula	१३९-१५१
नेपालमा समाजवादका सम्भावना र चुनौतीहरू: संवैधानिक प्रतिबद्धता, नीतिगत कार्यान्वयन र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण	गोविन्द कुमार सुवेदी	१५२-१६९

आधारभूत तहमा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणा

डा. केशव भुसाल
खडकबहादुर शाही

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)(3149-7594 Online)Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0. International Liscence (CC BY NC 4 0).

लेखसार

दैनिक पाठयोजना निर्माण र प्रयोग प्रभावकारी शिक्षणको पहिलो तथा अनिवार्य सर्तका रूपमा लिइन्छ। यसले शिक्षणलाई जीवन्त र प्रभावकारी बनाउनु साथै सम्बन्धित शिक्षकलाई मार्ग निर्देश समेत गर्दछ। प्रस्तुत आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणासँग सम्बन्धित लेखको मुख्य उद्देश्य शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगावस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ। यो लेख परिमाणात्मक अनुसन्धानमा आधारित छ। यसमा परिमाणात्मक अनुसन्धानको सर्वेक्षण ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। कालिकोट जिल्ला अन्तर्गत खाँडाचक्र नगरपालिकाका ३९ ओटा विद्यालयका आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत ८८ शिक्षकलाई सेन्सस विधिको प्रयोग नमुना छनोट गरिएको छ। नमुनाका रूपमा छनोट भएका ८८ जना शिक्षकबाट पाठयोजना निर्माण प्रयोगसम्बन्धी धारणागत तथ्य प्रश्नावलीमार्फत सङ्कलन गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न नामरूपी स्केल र क्रमागत स्केलको प्रयोग गरिएको छ। विभिन्न स्केलबाट प्राप्त तथ्यलाई spss को प्रयोग गरी काईस्क्वायर निकालिएको छ। विश्लेषणबाट प्राप्त तथ्यलाई हेर्दा पुरुष भन्दा महिला शिक्षकले पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको पाइन्छ भने उमेरका आधारमा २०-३० वर्षका शिक्षकले अन्य उमेर समूहका शिक्षकभन्दा बढी पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको पाइयो भने पेसागत अनुभवका आधारमा हेर्दा ३० वर्षभन्दा बढी शिक्षण अनुभव भएका शिक्षकहरूले बढी पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको र पेसागत सन्तुष्टिका आधारलाई हेर्दा धेरै सन्तुष्टि शिक्षकले पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको पाइयो। अध्ययनबाट उपर्युक्त तथ्य फेला परे प्रभावकारी शिक्षणका लागि सम्पूर्ण शिक्षकले पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गर्नपर्ने देखिन्छ। आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणाको अध्ययनमा केन्द्रित लेखबाट पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धानमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पाठयोजना, धारणा, नामरूपी स्केल, क्रमागत स्केल, काई स्क्वायर

डा. केशव भुसाल
(उपप्राध्यापक)

नेपाली शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र
केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

Email:

keshabbhusal.tu@gmail.com

Orcid

<http://orcid.org/0009-0006-6632-1415>

खडकबहादुर शाही

(विद्यावारिधि शोधार्थी)

(ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन,
शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय,
त्रिवि, कीर्तिपुर)

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

Augst 07, 2026

अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षकले एक घण्टीको समयावधिभित्र पढाउनुपर्ने विषयवस्तुका लागि तयार पारिएको योजना नै पाठयोजना हो । पाठयोजना सम्बन्धित विषय शिक्षकले पढाउनुपर्ने विषयवस्तुको दैनिक रुपमा के पढाउने, कति पढाउने किन पढाउने, कसरी पढाउने, कसलाई पढाउने भनी बनाइएको योजना हो । दैनिक कक्षा अध्यापनका लागि सम्बन्धित विषय शिक्षकले गर्ने पूर्व तयारीलाई पाठयोजना भनिन्छ । (शर्मा र पौडेल, २०६८, पृ. ४२९) पाठयोजनाले अध्यापन कार्यलाई उद्देश्यपूर्ण र प्रभावकारी बनाउन सघाउ पुऱ्याउँदछ । सिकाइ शिक्षण प्रक्रियालाई निश्चित गन्तव्य प्रदान गरी उद्देश्य प्राप्तितरि उन्मुख बनाउने काम पाठयोजनाले गर्दछ । पाठयोजनाले सिकाउने विषयवस्तुहरू कक्षागत वातावरण र शिक्षार्थीहरूको क्षमतागत विविधतालाई ध्यानमा राखी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि बाटो निर्धारण गर्दछ । (अधिकारी, २०६७ पृ. २१९) पाठयोजनामा आधारित भई शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्यहरू परोल्ल सकिन्छ । पाठयोजना वार्षिक कार्ययोजना तथा एकाइ योजनाका आधारमा निर्माण गरिन्छ । एकाइ योजनाका आधारमा निर्माण गरिने पाठयोजनाले शिक्षण सिकाइलाई नियमित, योजनाबद्ध र व्यवस्थित गर्न, सिकाइ क्रियाकलापको सीमा निर्धारण गर्न, पाठ्यवस्तुअनुसार उद्देश्य निश्चित गर्न, उपयुक्त र निश्चित शिक्षण क्रियाकलाप छनोट गर्न आवश्यक सामग्रीको चयन गरी शिक्षण गर्न समस्याको निराकरण गरी प्रभावकारी शिक्षण गर्न (अधिकारी, २०७२, पृ. ३२७) सघाउ पुऱ्याउँदछ । दैनिक पाठयोजना शिक्षण प्रक्रियाको मार्गचित्र हो ।

पाठयोजना निश्चित अङ्गहरूको अन्वितिद्वारा निर्मित हुन्छ । यो सुस्पष्ट अङ्गहरूको यौगिक रचना हो । पाठयोजना विशेषतः परिचय खण्ड र क्रियाकलापगत खण्डबाट निर्मित हुन्छ । परिचय खण्डमा विद्यालयको नाम, विषय, पाठशीर्षक, पाठ्यवस्तु, विद्यार्थी सङ्ख्या, समय घण्टी आदि सूचना रहेको हुन्छ भने कार्यकलापगत खण्डमा निर्दिष्ट उद्देश्य, शिक्षण सामग्री, शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप, मूल्याङ्कन र गृहकार्य जस्ता अङ्गहरू रहेका हुन्छन् । यी विभिन्न पाठयोजनाका अङ्गहरूलाई पाठयोजनाका स्तम्भ पनि भन्ने गरिन्छ । उद्देश्यका आधारमा पाठयोजनाको निर्माण गरिएको हुन्छ । यो पाठयोजनाका अङ्गहरूमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण अङ्ग रहेको हो । उद्देश्यका आधारमा अन्य अङ्गहरूले गति लिन्छन् । जुनसुकै योजनाको केन्द्रीय तत्व उद्देश्य नै हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. २२०) पाठयोजनाका उद्देश्यहरू सामान्य नभई विशिष्ट खालका हुन्छन् । पाठयोजनामा राखिने उद्देश्य मापन योग्य, अवलोकन योग्य, समयनिबद्ध तथा विशिष्ट हुन्छन् । यिनै

व्यवहारिक उद्देश्यका आधारमा शैक्षिक सामग्री निर्माण र कक्षा कार्यकलापहरू सञ्चालन गरिन्छन् ।

पाठयोजनाको व्यावहारिक उद्देश्यभन्दा पछिल्लो स्तम्भ शैक्षिक सामग्री स्तम्भ हो । यस स्तम्भमा व्यावहारिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि कस्ता-कस्ता शैक्षिक सामग्रीहरू आवश्यक पर्दछन् भन्ने तथ्य खुलाइन्छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई रुचिपूर्ण, प्रस...पूर्ण, प्रभावकारी बनाउन शिक्षण सामग्रीको उचित मात्रामा प्रयोग गर्नुपर्छ । शिक्षण सामग्रीको प्रयोगले शिक्षण कार्यकलाप आकर्षण हुनुका साथै विद्यार्थीको धारणा स्पष्ट पार्न समेत सघाउ पुग्ने हुँदा पाठ सुहाउँदो सामग्रीको निर्माण गरी अध्यापन गराएमा सिकेका कुरा चिरस्थायी बन्दछ (लामिछाने, २०६३ पृ. १५२-१५३) । शैक्षिक सामग्री निर्माणका लागि मात्र निर्माण नगरी सर्वसुलभ विषयसँग मेल खाने र कम खर्चिलो भरसक स्थानीयस्तरमा पाइने प्रयोग गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।

पाठयोजनामा तेस्रो तत्वका रूपमा शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप रहन्छ । यो स्तम्भ उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठामा गरिने शिक्षक, विद्यार्थी र विषयवस्तुबीचको अन्तरक्रियात्मक स्तम्भ हो । यस स्तम्भमा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी सिकने र सिकाउने काम हुन्छ । शिक्षण कार्यकलाप विद्यार्थी केन्द्रित र उद्देश्यानुरूप हुनुपर्छ । शिक्षक मात्र सक्रिय भइरहने र विद्यार्थीको सहभागिता कम हुने गरी कार्यकलापहरू राखिनु हुँदैन । (अधिकारी र शर्मा २०६७, पृ. १९२) शिक्षण गर्दा सबैभन्दा बढी शिक्षण समय यही स्तम्भमा खर्च गरिन्छ । यस स्तम्भलाई ध्यानाकर्षण, कार्यकलाप र पृष्ठपोषणजस्ता खण्डमा राखेर हेर्न सकिन्छ । यो खण्ड विशेष गरी विद्यार्थी केन्द्रित हुनुपर्छ । शिक्षण कार्यकलापपश्चात् विद्यार्थीले बुझे कि बुझेनन्? विद्यार्थीको जीवन व्यवहारमा परिवर्तन आयो कि आएन पाठयोजनामा निर्दिष्ट व्यावहारिक उद्देश्य कुन हदसम्म प्राप्त भए भनी पाठयोजनाको मूल्याङ्कन स्तम्भमा लेखाजोखा गरिन्छ । मूल्याङ्कन पाठयोजनाको चौथो स्तम्भ हो । यो शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको कसी हो । कुनै पनि पाठको अध्यापनपछि विद्यार्थीहरूले उक्त पाठका आधारमा सिक्नुपर्ने ज्ञानसीप र अभिवृद्धि हासिल गर्न सकेन सकेको कुरा पत्ता लगाउने काम मूल्याङ्कन प्रक्रियाअन्तर्गत पर्दछ । मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई कुनै पाठको शिक्षण कार्यकलापको प्रभावकीरता पहिचान गर्न एवम् त्यसमा आवश्यक सुधार गर्न समेत सकिन्छ । (दुङ्गेल, र दाहाल, २०६३, पृ. ३२६)

पाठयोजनाअन्तर्गत मूल्याङ्कन स्तम्भमा उद्देश्यमा आधारित प्रश्न राखिन्छन् र तिनै प्रश्नहरू शिक्षण सिकाइ कार्यकलापको सन्दर्भमा सोधिन्छन् । पाठयोजनाअन्तर्गत मूल्याङ्कन पछिको अन्तिम स्तम्भ गृहकार्य हो । गृहकार्यलाई पाठयोजनाको अनिवार्य स्तम्भ मानिदैन । तर यो पाठयोजनाको अपरिहार्य स्तम्भ हो । शिक्षण सिकाइलाई पुनरावलोकन गर्न मूल्याङ्कनलाई निरन्तरता दिन तथा विद्यार्थीलाई घरमा पनि सक्रिय गराइ

पढ्न लेखन आदत बसालेर सिकाइका उच्चतम् उपलब्धि हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने अपरिहार्य स्तम्भका रुपमा यसलाई स्विकार्नुपर्दछ । (शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ. ३८८-३८९) गृहकार्यले घर र विद्यालयलाई जोड्ने काम गर्दछ, विद्यार्थी र सिकाइलाई सँगसँगै हिड्ने वातावरण सिर्जना गर्दछ । यसरी पाठयोजना व्यावहारिक उद्देश्य, शिक्षण सामग्री, शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप, मूल्याङ्कन र गृहकार्यजस्ता स्तम्भगत अन्वितिबाट पूर्णता प्राप्त गर्दछ । यिनै अन्तर्गत अन्वितिको पूर्णान्वितिले शिक्षण सिकाइलाई उद्देश्यपूर्ण, प्रभावकारी तथा जीवन्त तुल्याई विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने काम गर्दछ । सिद्धान्ततः दैनिक पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोग शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अनिवार्य सर्त मानिन्छ । पाठयोजना निर्माण र प्रयोग शिक्षकको दैनिक कार्यभित्र पर्दछ । दैनिक पाठयोजनालाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको दिशा निर्देशक तथा शिक्षकको दैनिक कार्य जिम्मेवारीका रुपमा लिइन्छ । दैनिक पाठयोजना बिना कक्षाकोठामा शिक्षक प्रवेश हुनु भनेको कुहिरोभित्र काग पस्नु जस्तै मानिन्छ । सिद्धान्ततः पाठयोजनाको सामान्य जानकारी, निर्माण र प्रयोग शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अनिवार्य सर्त भए तापनि व्यावहारिक रुपमा शिक्षकहरू दैनिक रुपमा पाठयोजना निर्माण गर्दछन् ? निर्माण गरिएको पाठयोजना अनुसार शिक्षण गर्दछन् ? पाठयोजना अनुसार शैक्षिक सामग्री निर्माण तथा प्रयोग गर्दछन् ? पाठयोजनाअनुसार विद्यार्थीले बुझे नबुझेको मूल्याङ्कन गर्दछन् ? मूल्याङ्कनपश्चात् पृष्ठपोषण दिन्छन् ? विद्यार्थीलाई दैनिक गृहकार्य दिने गृहकार्य परीक्षण गर्दछन् ? जस्ता प्रश्नहरू कक्षा शिक्षण कार्यकलापका वर्तमान मुद्दा तथा चुनौति हुन् । यसर्थ यस अध्ययनमा पाठयोजनासम्बन्धी यी र यस्तै जल्दाबल्दा प्रश्नको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणाको अध्ययन गर्नु उद्देश्य रहेको यो लेख देहायबमोजिमका प्रश्नमा केन्द्रित छः १. आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरू पाठयोजना निर्माण गर्दछन् ? २. आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरू पाठयोजना प्रयोग गरेर शिक्षण गर्दछन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन परिमाणात्मक अनुसन्धानमा आधारित छ । यस लेखमा परिमाणात्मक अनुसन्धानअन्तर्गत सर्वेक्षण ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । आधारभूत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणाको अध्ययन गर्न प्रश्नावलीमार्फत सर्वेक्षण गरी तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यस लेखमा कालीकोट जिल्लाका आधारभूत विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूलाई समग्रताका रूपमा लिएको छ । सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धतिअन्तर्गत सुविधाजनक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी कालीकोट जिल्लाका नौ वटा पालिकामध्ये खाँडाचक्र नगरपालिकालाई अध्ययन सहजताका लागि छनोट गरिएको छ । खाँडाचक्र नगरपालिमा रहेका ३९ वटा विद्यालयहरूका आधारभूत तहमा कार्यरत ८८ जना शिक्षकलाई नमुनाका रूपमा लिएको छ । नमुना छनोटमा सेन्सस विधिको प्रयोग गरी सम्पूर्ण ८८ जना शिक्षकहरूबाट प्रश्नावलीमार्फत तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनमा पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोगको अध्ययन गर्न पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणालाई आश्रित चरका रूपमा लिइएको छ भने सहभागी शिक्षकको लिङ्ग, उमेर, पेशागत अनुभव, पेशागत सन्तुष्टिलाई स्वतन्त्र चरका रूपमा लिएको छ । स्वतन्त्र चरको आश्रित चरमाथिको प्रभावको अध्ययन गरिएको छ । आश्रित चरको अध्ययन गर्न स्वतन्त्र चरलाई नामरूपी स्केल र क्रमागत स्केलको निर्माण गरी जम्मा १६ ओटा प्रश्नको निर्माण गरिएको छ । निर्माण गरिएका प्रश्नबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित तथ्यलाई व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्न एसपीएसएस (SPSS) Soft were को प्रयोग गरिएको छ । तथ्यहरूको विश्लेषण गर्न दुई चलीय विश्लेषण (Bivariate Analysis) को प्रयोग गरिएको दुई चलीय विश्लेषणबाट चरहरू विचको सम्बन्धलाई Chi-Square को प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नतिजा र छलफल

आधारभूत कक्षा (कक्षा १-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी धारणाको अध्ययनमा केन्द्रित यस लेखमा पाठयोजना निर्माणको आवश्यकता, पाठयोजना निर्माण र प्रयोग, पाठयोजनाअनुसार विशिष्ट उद्देश्य, शैक्षिक सामाग्रीको निर्माण र प्रयोग, विद्यार्थीको मूल्याङ्कन, गृहकार्य र त्यसको परीक्षण, विद्यार्थीको कक्षा सहभागिता जस्ता चरहरूको निर्माण गरी तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । तथ्य सङ्कलन गर्दा विभिन्न चरणहरूलाई नामारूपी स्केल र क्रमागत स्केलको को निर्माण गरिएको छ । नामरूपी स्केलबाट प्राप्त तथ्यलाई एसपीएसएस (SPSS)को प्रयोग गरी दुई चलीय विश्लेषण (Bivariate Analysis) मार्फत काई-स्क्वाय (Chi-Square) विश्लेषण गरिएको छ । काई-स्क्वायरबाट परिकल्पनाको Significance Value हेरिएको छ ।

तालिका १.

शिक्षकको लिङ्ग: पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोगको आवश्यकता

विवरण	सधैं ठान्छु	प्रायः ठान्छु	कहिले काहीं ठान्छु	जम्मा
महिला	गणना (३३ प्रतिशतमा)	१२	१	४६
सहभागीको लिङ्ग	सहभागीको लिङ्ग ७१.७	२६.१%	२.२ %	१००.० %
पुरुष	गणना (प्रतिशतमा)	२८ ३१	१	४२
	सहभागीको लिङ्ग ६६.७%	३१.०%	२.४%	१००.० %
जम्मा	गणना (प्रतिशतमा)	६१ २५	२	८८
	सहभागीको गणना ६९.०%	२८.४%	२.३%	१००.० %

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा प्रस्तुत तालिकाका आधारमा पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणालाई विश्लेषण गर्दा सहभागी महिला शिक्षकमध्ये ७१.१ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, २६.१ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु, २.२ प्रतिशतको कहिलेकाहीं ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो भने सहभागी पुरुष शिक्षकहरूमध्ये ६६.७ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, ३१ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु, र २.४ प्रतिशतको कहिलेकाहीं ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो । लिङ्का आधारमा पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणाको काई स्क्वायर परीक्षण गर्दा Significance Value .८७४ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा माथि भएकाले तालिका र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणाबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका २.

शिक्षकको लिङ्ग: पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोग

विवरण	सधैं गर्छु	प्रायः गर्छु	कहिलेकाहीं गर्छु	गर्दिन	जम्मा
सहभागीको महिला	गणना (प्रतिशतमा)	२६ १३	६	१	४६
लिङ्ग	सहभागीको लिङ्ग ५६.५%	२८.३%	१३.० %	२.२%	१००.० %

	गणना	१२	२२	७	१	४२
पुरुष	(प्रतिशतमा)					
	सहभागीको लिङ्ग	२८.६%	५२.४%	१६.७ %	२.४%	१००.० %
	गणना	३८	३५	१३	२	८८
जम्मा	(प्रतिशतमा)					
	सहभागीको गणना	४३.२%	३९.८%	१४.८ %	२.३%	१००.० %

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

माथिको तालिकामा प्रस्तुत तालिका आधारमा पाठयोजना निर्माण र त्यसको कक्षाकोठामा प्रयोगसम्बन्धी तथ्यलाई हेर्दा सहभागी महिला शिक्षकहरूमध्ये ५६.५ प्रतिशतले सधैं पाठयोजना प्रयोग गर्ने गरेको, २८.३ प्रतिशतले प्रायः गर्ने गरेको, १३ प्रतिशतले कहिलेकाहीं गर्ने गरेको र २.२ प्रतिशतले पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको पाइयो भने सहभागी पुरुष शिक्षकहरूमध्ये २८.६ प्रतिशतले सधैं पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गर्ने गरेको, ५२.४ प्रतिशतले प्रायः गर्ने गरेको, १६.७ प्रतिशतले कहिलेकाहीं गर्ने २.४ प्रतिशतले निर्माण र प्रयोग नगरेको पाइयो । लिङ्गका आधारमा पाठयोजनाको कक्षाकोठामा दैनिक प्रयोगसम्बन्धी धारणाको काई स्क्वायर परीक्षण गर्दा Significance Value ०.६१ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा माथि भएकाले लिङ्गका र पाठयोजनाको दैनिक प्रयोगबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका ३.

शिक्षक उमेर : पाठयोजना निर्माण र प्रयोग आवश्यकता

विवरण			सधैं ठान्छु	प्रायः ठान्छु	कहिले काहीं ठान्छु	जम्मा
उमेर समुह	गणना		९	३	०	१२
	२०-३० (प्रतिशतमा)	उमेर	७५.०%	२५.०%	०.० %	१००.० %
	समुह					
	गणना		२४	१०	१	३५
	३१-४० (प्रतिशतमा)	उमेर	६८.६%	२८.६%	२.९%	१००.० %
	समुह					
	गणना		१४	७	१	२२
	४१-५० (प्रतिशतमा)	उमेर	६३.६%	३१.८%	४.५%	१००.० %
	समुह					
	गणना		१४	५	०	१९
	५१-६० (प्रतिशतमा)	उमेर	७३.७%	२६.३%	०.० %	१००.० %
	समुह					

	गणना	६१	२५	२	८८
जम्मा	(प्रतिशतमा) उमेर समूह	६९.३%	२८.४%	२.३%	१००.० %

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा प्रस्तुत शिक्षकको उमेरका आधारमा पाठयोजना निर्माण र प्रयोग सम्बन्धी आवश्यकता सम्बन्धी तथ्यलाई सहभागी शिक्षकको उमेरगत ढङ्गले विश्लेषण गर्दा २०-३० वर्षसम्मका ७५ प्रतिशतको सधैं ठान्छु र २५ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ३१-४० उमेर समूहका ६८.६ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, २८.६ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु र २.९ प्रतिशतको कहिलेकाहीं ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो । त्यसै गरी ४१-५० वर्षसम्मका ६३.६ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, ३१.८ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु र ४.५ प्रतिशतको कहिलेकाहीं ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ५१-६० वर्षसम्मका ७३.७ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, २६.३ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो । माथिको तालिकामा प्रस्तुत शिक्षकको उमेरगत पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको सम्बन्धी आवश्यकता सम्बन्धी धारणाको काई स्क्वायर परीक्षण गर्दा Significance Value .९५० देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षक उमेर र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणाबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका ४.

उमेर समूह पाठयोजनाको दैनिक प्रयोग

विवरण	सधैं गर्छु	प्रायः गर्छु	कहिलेकाहीं गर्छु	गर्दिन	जम्मा
गणना	८	४	०	०	
२०-३० (प्रतिशतमा) उमेर	६६.७%	३३.३%	०.० %	०.० %	१००.० %
गणना	१७	१२	५	१	
३१-४० (प्रतिशतमा) उमेर	४८.६%	३४.३%	१४.३ %	२.९%	१००.० %
उमेर	गणना	९	९	४	०
४१-५० (प्रतिशतमा) उमेर	४०.९%	४०.९%	१८.२ %	०.० %	१००.० %
गणना	४	१०	४	१	
५१-६० (प्रतिशतमा) उमेर	२१.१%	५२.६%	२१.१%	५.३%	१००.० %
जम्मा	गणना	३८	३५	१३	२
(प्रतिशतमा) उमेर	४३.२%	३९.८%	१४.८ %	२.३%	१००.० %

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा उल्लिखित शिक्षकको उमेरको आधारमा पाठयोजनाको दैनिक प्रयोगसम्बन्धी धारणालाई सहभागी शिक्षकको उमेरगत रूपमा विश्लेषण गर्दा २०-३० वर्षसम्मका शिक्षकमध्ये ६६.७ प्रतिशतको सधैं गछ्छु ३३.३ प्रतिशतको प्रायः गछ्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ३१-४० उमेर समूहका शिक्षकहरूमध्ये ४८.६ प्रतिशतको सधैं गछ्छु ३४.३ प्रतिशतको प्रायः गछ्छु, १४.३ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गछ्छु र २.९ प्रतिशतको गर्दिन भन्ने धारणा पाइयो । त्यसै गरी ४१-५० वर्षसम्मका ४०.९ प्रतिशतको सधैं गछ्छु, ४०.९ प्रतिशतको प्रायः गछ्छु र १८.२ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गछ्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ५१-६० वर्षसम्मका २१.१ प्रतिशतको सधैं गछ्छु ५२.६ प्रतिशतको प्रायः गछ्छु २१.१ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गछ्छु र ५.३ प्रतिशतको गर्दिन भन्ने धारणा पाइयो । शिक्षकको उमेर पाठयोजनाको दैनिक प्रयोगको धारणाको काई स्क्वायर परीक्षण गर्दा Significance Value .०४२२ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षक उमेर र पाठयोजनाको दैनिक प्रयोगसम्बन्धी धारणाबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका ५.

शिक्षकको शिक्षण अनुभव : पाठयोजना निर्माण र प्रयोग आवश्यकता

विवरण	सधैं ठान्छु	प्रायः ठान्छु	कहिलेकाहीँ ठान्छु	जम्मा
(प्रतिशतमा) अनुभव	१-१० गणना	२४	८	१
	(प्रतिशतमा) अनुभव	७२.७०%	२४.२०%	३.००%
	११-२० गणना	२४	१०	०
	(प्रतिशतमा) अनुभव	७०.६०%	२९.४०%	०.००%
	२१-३० गणना	५	५	१
	(प्रतिशतमा) अनुभव	४५.५%	४५.५%	९.९%
	३० देखि माथि गणना	८	२	०
	(प्रतिशतमा) अनुभव	८०.००%	२०.००%	०.००%
जम्मा	गणना	६१	२५	२
	(प्रतिशतमा) अनुभव	६९.३०%	२८.४०%	२.३०%

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

माथिको तालिकामा प्रस्तुत शिक्षकको पेशागत अनुभवका आधारमा पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणालाई शिक्षकको पेशागत अनुभवको आधारमा विश्लेषण गर्दा १-१०वर्षसम्मको शिक्षण अनुभव भएका ७२.७ प्रतिशतको सधैं ठान्छु २४.२ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु र ३.० प्रतिशतको कहिलेकाहीँ ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ११-२० सम्मको शिक्षण अनुभव भएका ६ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, २९.४ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो । त्यसै गरी २१-३० वर्षसम्मको शिक्षण अनुभव भएका ४५.५ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, ४५.५ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु र ९.९ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ ठान्छु भन्ने

धारणा पाइयो भने ३० वर्ष भन्दा माथिको शैक्षिक अनुभव भएका ८०.० प्रतिशतको सधैं ठान्छु, २० प्रतिशतको प्रायः ठान्छु भन्ने धारणा पाइयो । शिक्षकको पेशागत अनुभवका आधारमा पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणाको काई स्क्वायर परीक्षण गर्दा Significance Value. ४९७ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षकको शिक्षण अनुभव र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणाबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका ६

शिक्षकको शिक्षण अनुभव, पाठयोजनाको दैनिक प्रयोग

विवरण		सधैं गर्छु	प्रायः गर्छु	कहिलेकाहीँ गर्छु	गर्दिन	जम्मा
अनुभव वर्ष	गणना	२१	८	३	१	३३
	१-१० (प्रतिशतमा) अनुभव	६३.६%	२४.२%	९.१%	३.०%	१००.०%
११-२०	गणना	१०	१८	५	१	३४
	११-२० (प्रतिशतमा) अनुभव	२९.४%	५२.९%	१४.७%	२.९%	१००.०%
२१-३०	गणना	४	४	३	०	११
	२१-३० (प्रतिशतमा) अनुभव	३६.४%	३६.४%	२७.३%	०.०%	१००.०%
३० देखि माथि	गणना	३	५	२	०	१०
	३० देखि माथि (प्रतिशतमा) अनुभव	३०.०%	५०.०%	२०.०%	०.०%	१००.०%
जम्मा	गणना	३८	३५	१३	२	८८
	जम्मा (प्रतिशतमा) अनुभव	३.२%	३९.८%	१४.८%	२.३%	१००.०%

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा प्रस्तुत शिक्षकको पेशागत अनुभवका आधारमा पाठयोजनाको दैनिक प्रयोगसम्बन्धी धारणालाई हेर्दा १-१० वर्षसम्मको शिक्षण अनुभव भएका ६३.६ प्रतिशतको सधैं गर्छु, २४.२ प्रतिशतको प्रायः गर्छु, ९.१ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गर्छु र १ प्रतिशतको गर्दिन भन्ने धारणा पाइयो भने ११-२० वर्षसम्मको शिक्षण अनुभव भएका २९.४ प्रतिशतको सधैं गर्छु, ५२.९ प्रतिशतको प्रायः गर्छु, १४.७ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गर्छु र २.९ प्रतिशतको गर्दिन भन्ने धारणा पाइयो । त्यसै गरी २१-३० वर्षसम्मको शिक्षण अनुभव भएका ३६.४ प्रतिशतको सधैं गर्छु, ३६.४ प्रतिशतको प्रायः गर्छु, २७.३ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ

गर्छु भन्ने धारणा पाइयो भने ३० वर्ष भन्दा माथिको शिक्षण अनुभव भएका ३०.० प्रतिशतको सधैं गर्छु, ५० प्रतिशतको प्रायः गर्छु र २० प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गर्छु भन्ने धारणा पाइयो । यसरी हेर्दा शिक्षकको पेशागत अनुभवका आधारमा पाठयोजनाको निर्माण तथा प्रयोगसम्बन्धी धारणाको काई स्क्वायर टेष्ट गर्दा Significance Value ०.४० देखिन्छ । यो मान .०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षकको शिक्षण अनुभव र पाठयोजनाको दैनिक प्रयोग बीचमा सम्बन्ध छैन ।

तलिका ७.

पेशागत सन्तुष्टि: पाठयोजना निर्माण र प्रयोग आवश्यकता

विवरण		सधैं ठान्छु	प्रायः ठान्छु	कहिलेकाहीँ ठान्छु	जम्मा
	गणना	१६	७	०	२३
धेरै सन्तुष्टि	(प्रतिशतमा) सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	६९.६५	३०.४५	०.०५	१००.०५
	गणना	३९	१८	२	५९
सन्तुष्टि	(प्रतिशतमा) सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	६६.१५	३०.५५	३.४५	१००.०५
सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	गणना	२	०	०	२
नसन्तुष्टि नसन्तुष्टि	(प्रतिशतमा) सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	१००.०५	०.०५	०.०५	१००.०५
	गणना	४	०	०	४
असन्तुष्टि	(प्रतिशतमा) सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	१००.०५	०.०५	०.०५	१००.०५
	गणना	६१	२५	२	८८
जम्मा	(प्रतिशतमा) सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि	६९.३५	२८.४५	३.२५	१००.०५

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा उल्लिखित सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकतासम्बन्धी धारणालाई शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टिका आधारमा विश्लेषण गर्दा ६९.६ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, ३०.४ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु, भन्ने धारणा पाइयो भने सन्तुष्टिमध्ये ६६.१ प्रतिशतको सधैं ठान्छु, ३०.५ प्रतिशतको प्रायः ठान्छु, र ३.४ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ ठान्छु भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो । त्यसै गरी नसन्तुष्टि नअसन्तुष्टि शिक्षकहरूमध्ये १०० प्रतिशतको सधैं ठान्छु भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो भने असन्तुष्टि १०० प्रतिशत शिक्षकको सधैं गर्छु भन्ने धारणा पाइयो । शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टि र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकताको बोधसम्बन्धी धारणाको काई स्ववायर परीक्षण गर्दा Significance Value .४१७ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टि र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकता सम्बन्धी धारणा बीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका ८.

सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि : पाठयोजनाको दैनिक प्रयोग

विवरण	सधैं गर्छु	प्रायः गर्छु	कहिलेकाहीँ गर्छु	गर्दिन	जम्मा
गणना	१५	८	०	०	२३
धेरै सन्तुष्टि (प्रतिशतमा) पेशागत सहभागीको सन्तुष्टि	६५.२०%	३४.८%	०.०%	०.०%	१००.०%
सन्तुष्टि (प्रतिशतमा) पेशागत सहभागीको सन्तुष्टि	२३	२२	१२	२	५९
गणना	३९.०%	३७.३%	२०.३%	३.४%	१००.०%
नसन्तुष्टि (प्रतिशतमा) नअसन्तुष्टि सहभागीको सन्तुष्टि	०	१	१	०	२
गणना	०.०%	५०.०%	५०.०%	०.०%	१००.०%
असन्तुष्टि (प्रतिशतमा) सहभागीको सन्तुष्टि	०	४	०	०	४
गणना	०.०%	१००.०%	०.०%	०.०%	१००.०%
जम्मा	३८	३५	१३	२	८८

(प्रतिशतमा)						
सहभागीको	पेशागत	४३.२%	३९.८%	१४.८%	२.३%	१००.०%
सन्तुष्टि						

स्रोत: घटना अध्यायन, २०८३

उपर्युक्त तालिकामा उल्लिखित सहभागीको पेशागत सन्तुष्टि पाठयोजना दैनिक प्रयोग सम्बन्धी धारणालाई शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टिका आधारमा विश्लेषण गर्दा धेरै सन्तुष्टि मध्य ६५.२ प्रतिशतको सधैं गर्छु, ३४.८ प्रतिशतको प्रायः गर्छु, भन्ने धारणा पाइयो भने सन्तुष्टि मध्ये ३९.० प्रतिशतको सधैं गर्छु, ३७.३ प्रतिशतको प्रायः गर्छु, २०.३ प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गर्छु र ३.४ प्रतिशतको गर्दिन भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो । त्यसै गरी नसन्तुष्टि नअसन्तुष्टि शिक्षकहरूमध्ये ५०.० प्रतिशतको प्रायः गर्छु र ५०.० प्रतिशतको कहिलेकाहीँ गर्छु भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो भने असन्तुष्टि १०० प्रतिशत शिक्षकको प्रायः गर्छु भन्ने धारणा पाइयो । यसरी हेर्दा असन्तुष्टि शिक्षक भन्दा पेशाबाट सन्तुष्टि शिक्षकले पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकता महसुस गरेको धारणा पाइयो । शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टि र पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको आवश्यकताको बोधसम्बन्धी तथ्यको काई स्ववायर परीक्षण गर्दा Significance Value लाई हेर्दा .७१५ देखिन्छ । यो मान ०.०५ भन्दा ठुलो भएकाले शिक्षकको पेशागत सन्तुष्टि र पाठयोजना दैनिक प्रयोगको धारणाबीच सम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

निष्कर्ष र प्राप्ति

दैनिक पाठयोजना निर्माण र प्रयोग प्रभावकारी शिक्षणका लागि अनिवार्य मानिन्छ । दैनिक पाठयोजनाले शिक्षणलाई दिशानिर्देश गर्दछ, भने शिक्षकलाई सुगमता प्रदान गर्दछ । यस अध्ययनमा आधारभुत तह (१-५) मा कार्यरत शिक्षकहरूको पाठयोजना निर्माण र प्रयोग सम्बन्धी अभिमतको अध्ययन गरियो । पाठयोजना निर्माण सम्बन्धी शिक्षकहरूको अभिमतलाई हेर्दा पुरुष शिक्षकभन्दा महिला शिक्षकहरूले बढी पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । भर्खरभर्खर शिक्षण पेशामा प्रवेश गरेका शिक्षकहरूले बढी पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको देखिन्छ । पेशागत सन्तुष्टिका आधारमा बढी सन्तुष्टि शिक्षकले पाठयोजना निर्माण र प्रयोग गरेको पाइन्छ । पाठयोजना निर्माणको आवश्यकताको महसुस भने सम्पूर्ण शिक्षकले गरेको देखिन्छ । तर महसुस गरेअनुसारको दैनिक रुपमा पाठयोजना निर्माण र प्रयोग भने गरेको देखिँदैन । प्रभावकारी तथा जीवन्त शिक्षणका लागि पाठयोजना निर्माण तथा प्रयोग सम्पूर्ण शिक्षकहरूले गर्नुगर्ने देखिन्छ । यसका साथै दैनिक पाठयोजना निर्माण र प्रयोगमा सम्बन्धित निकायले पनि चासो देखाउनुपर्ने देखिन्छ ।

पठनपाठनलाई सुधार्नका लागि शिक्षकहरूले अनिवार्य रूपमा पाठयोजना निर्माण गर्नुपर्ने, शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्नुपर्ने, पाठयोजनाको उद्देश्यमा आधारित विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने, पठनपाठनका सिलसिलामा विद्यार्थीले बुझे नबुझेको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने, मूल्याङ्कनपश्चात विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण दिनुपर्ने र सिकाइ र जीवनलाई जोड्दै दैनिक जसो गृहकार्य दिनुपर्ने देखिन्छ भने प्रभावकारी सिकाइका लागि सरोकारवालाहरूको पनि विद्यालय ध्यान आकृष्ट हुन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७२), *माध्यमिक शिक्षक दिग्दर्शन*, आशिष बुक हाउस ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र शर्मा, केदारप्रसाद (२०६७), *प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, अम्बिकाप्रसाद (२०६१), *नेपालको शैक्षिक सामान्य ज्ञान*, प्रशान्ति पुस्तक भण्डार ।
- खनाल, पेशल (२०८०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, सनलाइट पब्लिकसन ।
- हुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६३), *नेपाली भाषा शिक्षण*, एम्. के. पब्लिसर्स एन्ड इस्टिब्युटर्स ।
- पौडेल लेखनाथ, खनाल, पेशल र अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६६), *शैक्षिक मनोविज्ञान*, सनलाइट पब्लिकेशन ।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०७८), *भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग*, शुभकामना प्रकाशन ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पीडाभित्रको आक्रोश संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहमा महिला विद्रोहको स्वरूप

डा. अमृतादेवी शर्मा

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)(3149-7594 Online) Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0. International Liscence (CC BY NC 4.0).

लेखसार

डा. अमृतादेवी शर्मा

उपप्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

Email

Orcid

<http://orcid.org/0009-0006-6632-1415>

Double Blended Peer-Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

Date of Published

August 07, 2026

प्रस्तुत लेखमा 'पीडाभित्रको आक्रोश' संस्मरणात्मक निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त महिला विद्रोहको स्वरूपको विश्लेषण गरिएको छ । 'पीडाभित्रको आक्रोश' माओवादी जनयुद्धमा संलग्न महिला योद्धाहरूले जनयुद्धका क्रममा अनुभूत गरेका विविध अनुभव र अनुभूतिहरू, युद्धभूमिमा आफन्त र सहयोद्धा गुमाउँदाका पीडा, आक्रोश, वेदनाका साथै जनयुद्ध, वर्गसङ्घर्ष, वर्गमुक्ति, नारीमुक्ति, समाजव्यवस्था, सङ्घर्षको अपरिहार्यता र परिवर्तनका सन्दर्भमा उनीहरूका विचार र दृष्टिकोणहरूको सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहका संस्मरणहरूले जनयुद्धका विविध आरोह अवरोहका साथै यसमा सहभागी भएर महिलाहरूले प्रदर्शन गरेको साहस, त्याग, वीरता, शौर्यका साथै साम्यवादी समाज निर्माणको उच्च आकाङ्क्षासहितका मार्क्सवादी विचारहरू उदात्त रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् । मार्क्सवाद, लेनिनवाद र माओवादका आलोकमा सङ्गो उत्पीडित जनसमुदायका निम्ति गरेको महान् जनयुद्धका प्रक्रियामा अङ्ग मोर्चामा रही युद्ध गरेका नेपाली महिलाका विचार, अनुभूति र सांस्कृतिक मूल्यबोधलाई विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो । यी निबन्धको विश्लेषणका लागि समाजको स्वरूप, वर्गव्यवस्था, वर्गमुक्ति र महिला मुक्तिसम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा उपयोग गरी सोद्देश्य नमुनाछनोट विधिका माध्यमबाट तथ्यहरूको सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट नेपाली जनयुद्ध वर्गीय, जातीय, लिङ्गीयलगायत विभिन्न दृष्टिले उत्पीडनकारीपितृसत्तात्मक राज्यव्यवस्थाका विरुद्ध हो र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु यसको उद्देश्य हो भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत संस्मरणहरूमा वर्गीय व्यवस्थाको समूल अन्त्य भएमा मात्र महिला मुक्ति सम्भव छ भन्ने विचार मूल रूपमा प्रवाहित भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, पितृसत्ता, महिलाविद्रोह, महिला मुक्ति, मार्क्सवाद, साम्यवाद

विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय *पीडाभित्रको आक्रोश* संस्मरणात्मक निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त महिला विद्रोहको स्वरूपको विश्लेषण गर्नु हो । *पीडाभित्रको आक्रोश* नेपालमा २०५२ सादेखि सुरु भएको माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिला योद्धाहरूको संस्मरणसङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहमा सामन्तवाद र साम्राज्यवादको समूल अन्त्य गरी नौलो जनवादी समाज हुँदै विश्व साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ जनयुद्धमा सहभागी भएर राज्यसत्ताविरुद्ध सङ्घर्ष गरेका महिलाहरूले यस क्रममा देखाएको वीरता, साहस, शौर्य र बलिदानको उदात्तताको सबल चित्रण छ । संस्मरण, कुराकानी र कविता गरी तीन खण्डमा संरचित यस कृतिमा उनासी जना योद्धाहरूका संस्मरणहरू सङ्गृहीत छन् । यी संस्मरणले जनयुद्धको सजीव चित्र प्रस्तुत गर्नाका साथै नेपाली महिलाहरूले समाज व्यवस्था, वर्गसंरचना, पितृसत्ता, वर्गमुक्ति र महिलामुक्तिका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका अनुभूति, संस्मरण, भावना, विचार र दृष्टिकोणहरूलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा युद्धमैदानमा नै विवाह गरी एक महिनामा नै जीवनसाथी गुमाएकी र पछि राज्यसत्ताद्वारा नियन्त्रणमा लिएर चरम यातना दिई निर्मम हत्या गरिएकी चुनु गुरुङ, हिरासतमा चरम यातना र बलात्कारको सिकार भएकी देवी खड्का, आफ्नै परिवारका तीन जना आफन्तलाई युद्धकै क्रममा गुमाएर आफू निरन्तर क्रान्तिमा समर्पित कमला नहर्की, युद्धका क्रममा बगरमा नै सन्तान जन्माएर लगत्तै दुई घण्टाको यात्रा गरेकी आशा महतरालगायत उनासी जना योद्धाहरूका संस्मरणहरूका साथै राज्यसत्ताका सीपाहीसँग जुधेर उनीहरूका हतियार कब्जा गरेका जाजरकोटाका साहसी महिलाहरूका सङ्घर्षका इतिहास सङ्गृहीत छन् । यी संस्मरणमध्ये सात ओटा संस्मरणमा पुरुष योद्धाहरूले महिला सहयोद्धा र जीवनसाथीका सम्भना, उनीहरूका त्याग र वीरताको स्मरण गरिएको छ । यी संस्मरणले जनयुद्धका क्रममा नेपाली महिलाले देखाएको अदम्य साहस, उनीहरूको जनयुद्धप्रतिको समर्पण र उदात्तताका साथै उनीहरूमाथि राज्यसत्ताको अत्यन्त निर्मम र पाशविक चरित्रलाई पनि स्पष्ट गरेका छन् ।

यी संस्मरणले सामन्तवाद र साम्राज्यवादको जातोमुनि हेपिएर रहेका नेपाली महिलाहरूले सबै प्रकारको मुक्तिका लागि वीरतापूर्ण युद्ध गरेर विश्वसामु नै अद्वितीय नमुना पेस गरेको तथ्यलाई प्रष्ट पारेका छन् । यी संस्मरणको अध्ययनबाट नेपाली समाजमा रहेको वर्गीय, जातीय, लिङ्गीयलगायत उत्पीडनप्रति महिलाको दृष्टिकोण, जनयुद्धको ऐतिहासिक आवश्यकता, त्यसमा महिलाहरूको अङ्गणी भूमिका, उनीहरूको

त्याग, बलिदान, शौर्य, समर्पणका साथै उनीहरूका प्रतिरोधी विचारधाराको पनि विश्लेषण हुने भएकाले यो अध्ययन प्राज्ञिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमाथी संस्मरणमा अभिव्यक्त भएको महिला विद्रोहको स्वरूपको अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूको संस्मरणात्मक सङ्ग्रह *पीडाभित्रको आक्रोश*मा अभिव्यक्त महिलाविद्रोहका विभिन्न स्वरूप र आयामहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ। नेपाली समाजमा विद्यमान महिला उत्पीडनको प्रमुख आधार पितृसत्ता र यसैका जगमा खडा भएका सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादन व्यवस्था हुन्। यी व्यवस्थाले महिलाहरूको श्रमशक्ति, आर्थिक अधिकारका साथै सामाजिक विशेषधिकार र गतिशीलतामाथिको नियन्त्रणका आधारमा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, यौनिक, मनोवैज्ञानिक लगायत विविध शोषण, दमन र उत्पीडन गरेका छन्। प्रस्तुत अध्ययनका निमित्त महिला विद्रोहको विश्लेषण गर्न मार्क्सवादले अभिव्यक्त गरेका चिन्तनलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। मार्क्सवादले महिला उत्पीडनलाई पितृसत्ता र वर्गीय समाजको परिणति मान्दछ। यसले पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले लैङ्गिक विभाजनमार्फत महिलाहरूको श्रमशक्तिमाथि नियन्त्रण कायम गरी यसैका आधारमा विभिन्न शोषण गर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ। प्रस्तुत अध्ययनमा *पीडाभित्रको आक्रोश* सङ्ग्रहमा महिलाहरूमाथिको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक उत्पीडनका विरुद्ध केकस्तो चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ साथै यसका विरुद्ध केकस्तो दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छन् भन्ने पक्षलाई विश्लेषण र मूल्याङ्कनको आधार बनाइएको छ।

प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न पुस्तकालयीय कार्यबाट *पीडाभित्रको आक्रोश*मा सङ्गृहीत निबन्धहरूमध्ये एघार ओटा संस्मरणलाई साक्ष्यका रूपमा लिएर तिनमा प्रस्तुत भएको महिला विद्रोहको विश्लेषण गरिएको छ। सम्बद्ध निबन्धहरूमा अभिव्यक्त भएका महिला विद्रोहका साक्ष्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निमित्त महिला विद्रोह र महिला मुक्ति सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोणलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। उपर्युक्त सामग्रीहरूको उपयोग गरी *पीडाभित्रको आक्रोश*मा अभिव्यक्त महिला विद्रोह र महिला मुक्तिसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण गर्न पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादविरुद्ध विद्रोह, त्याग, वीरता, बलिदान साहस र

उदात्तताको चेतना र महिला मुक्तिको अभिरेखाङ्कन गरी तीन ओटा पुर्वाधारको निर्माण गरिएको छ र पाठविश्लेषण विधिका माध्यमबाट अर्थापन गरिएको छ ।

महिला विद्रोह सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोण

मार्क्सवादले महिला उत्पीडन र महिला मुक्तिको विषयलाई वर्गीय उत्पीडन र वर्गीय मुक्तिसँग सापेक्षित मान्दछ । यसले महिला उत्पीडनको सुरुवात र यसको स्वरूपको ऐतिहासिक भौतिकवादी कोणबाट व्याख्या गर्दै मातृसत्ताको पतन र पितृसत्ताको उदयनै महिला उत्पीडनको मूल कारण हो भन्ने धारणा राखेको छ (एङ्गल्स, २०६४, पृ. १४३) । एकनिष्ठ विवाह वा परिवारको उत्पत्ति र निजी सम्पत्तिको उत्पत्ति नै पितृसत्ताको उदयको आधार हो र यही बिन्दुबाट महिला उत्पीडनको सुरुवात भएको हो । एकनिष्ठ विवाह व्यक्तिगत यौन प्रेमको परिणाम नभएर आर्थिक कारणहरू अर्थात् स्वतस्फूर्त रूपले पैदा भएको सामूहिक स्वामित्वमाथि निजी स्वामित्वको विजयमा आधारित छ भन्ने यसको मान्यता छ (एङ्गल्स, २०६४, पृ. १५०) । समाज विकासका दास, सामन्ती तथा पुँजीवादी समाजहरूमा व्यक्तिगत सम्पत्ति तथा वर्गहरूको प्रभुत्व रहने हुनाले पितृसत्ता कायमै रहन्छ र सामाजिक क्रान्तिमार्फत समाजवादको विकासका प्रक्रियामा व्यक्तिगत सम्पत्तिको तथा वर्गहरूको अन्त्यको प्रक्रियासँगै महिला उत्पीडनको स्वतः अन्त्य भन्ने यसको मान्यता छ । मार्क्सवादी दृष्टिमा वर्गीय मुक्ति नै सबै खालका मुक्तिको आधार हो । मार्क्सवादीहरूले महिला मुक्तिको प्रश्नलाई वर्गीय मुक्तिको प्रश्नभन्दा बेग्लै होइन भन्ने धारणा मान्यता राख्दछन् । यसका अनुसार भावी साम्यवादमा पुगेर नै महिलाहरूसहित सबै उत्पीडित वर्ग र जनसमुदायले वास्तविक मुक्ति प्राप्त गर्दछन् । महिलाहरूको वास्तविक मुक्तिका लागि मार्क्सवादको पक्षपोषण र कम्युनिस्ट आन्दोलनका साथमा महिला आन्दोलनलाई ऐक्यबद्ध तुल्याउने काममा विशेष परिश्रम गर्न आवश्यक छ (वैद्य, २०७७, पृ. १९) । श्रमिक वर्ग र महिला समुदायको ऐक्यबद्धताद्वारा नै ती दुवैको मुक्तिसङ्घर्षले पूर्णता प्राप्त गर्दछ ।

ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले समाज विकासका व्याख्यामा प्रस्तुत गरेका चिन्तनले महिला शोषणको ऐतिहासिक विकासलाई बुझ्न महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ र यसले प्रस्तुत गरेका परिवार र श्रमविभाजनसम्बन्धी अवधारणाहरू नै महिला शोषणलाई बुझ्ने सबैभन्दा बढी वैज्ञानिक र वस्तुगत धारणाहरू हुन् । मार्क्सको ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले विश्वव्यापी र ऐतिहासिक विकासक्रमहरूमा लागु हुने र पुष्टि गर्न सकिने तरिकाले महिलाका सवालहरूलाई बुझ्न सक्षम तुल्याउँछ (जेट्किन, सन् २०१५, पृ. ४३) ।

जेट्किनले नारी मुक्तिलाई वर्ग मुक्तिभन्दा भिन्न सोच्ने विचार बुर्जुवा विचार भएको धारणा राखेकी छन् । वर्गमुक्ति आन्दोलनका लागि विश्वभरका सर्वहारा महिलाहरू सदैव तयार रहनुपर्ने दृष्टिकोणलाई जेट्किनले यसप्रकार प्रस्तुत गरेकी छन् :

श्रमिक वर्गका लागि सम्पूर्ण जनताहरूबीचको भातृत्व आदर्श होइन र विश्वशान्ति रित्तो शब्दभन्दा बढी केही होइन । एउटा स्पष्ट तथ्यले यसलाई सहयोग गर्छ कि सम्पूर्ण उत्पीडितहरू र शोषित राष्ट्रहरूबीचको ऐक्यबद्धतामार्फत उत्पीडितहरूले उत्पीडितहरूमाथि आक्रमण गर्ने अनुमति दिनुहुँदैन । यस्तो समयमा सर्वहारा जनताको स्वतन्त्रताको लडाइँलाई साहसको युद्धमा परिणत गराइनुपर्छ । उनीहरूको क्रान्तिकारी शक्ति र सङ्घर्षको आकाङ्क्षालाई खतरासँग सामना गराउनुपर्छ र त्यागहरूको माग गर्नुपर्छ । यदि एउटाले खतरा मोल्थो भने त्यहाँ प्रत्येक व्यक्तिगत र जनतासँग एउटा क्षण आउँछ जहाँ प्रत्येक चिज जित्न सकिन्छ, त्यसका लागि सर्वहारा महिलाहरू तयार रहनुपर्छ । (सेलेक्टेड राइटिङ्स, सन् २०१५, पृ. ११३)

जेट्किनको उपर्युक्त भनाइले श्रमिक वर्गको अन्तर्राष्ट्रिय एकतामा जोड दिएको छ र शोषक वर्गकाविरुद्ध विश्वको एकीकृत क्रान्तिको अनिवार्यतालाई देखाएको छ । महिला मुक्तिलाई वर्ग मुक्तिभन्दा भिन्न सोच्ने विचार बुर्जुवा विचार भएको जेट्किनको धारणाले वर्ग मुक्तिभन्दा पृथक नभएको चिन्तनकै पुष्टि गर्दछ । मार्क्सवादले विश्वभातृत्व र शान्तिको नारा उत्पीडक व्यवस्थाको खोक्रो आदर्श भएको र वर्गमुक्तिका लागि श्रमिक वर्गको ऐक्यबद्धतासहित विश्वसङ्घर्ष आवश्यक रहेको चिन्तन प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपाली समाजको वर्गीय शोषण जातीय र लैङ्गिक शोषणसँग एकीकृत भएर प्रकट भएको छ । यस समाजको वर्गव्यवस्था लिङ्गव्यवस्था र वर्णव्यवस्थासँग अन्तर्सम्बन्धित छ । नेपाली अर्धसामन्ती समाजमा देखिएका पितृसत्तात्मक लिङ्गव्यवस्था र जातव्यवस्था सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीलाई अभै दिगो र प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न यिनै व्यवस्थाले निर्मित र विकसित गरेका धार्मिक सांस्कृतिक मान्यताबाट निर्देशित छन् । रूपमा हेर्दा पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीले वर्णव्यवस्था, लिङ्गव्यवस्था र जातव्यवस्थालाई अस्वीकार गरे जस्तो देखिए तापनि सारमा यिनै व्यवस्थालाई भन्नै बढी व्यवस्थित तुल्याई निर्मम रूपमा जातीय र लिङ्गीय शोषण गरेको देखिन्छ । नेपाली पुँजीवादी उत्पादन व्यवस्थाले सहरी क्षेत्रका केही सीमित

महिलाहरूलाई श्रमबजारमा निस्कने स्थिति सिर्जना त गरेको छ तर बढीजसो महिला शरीरलाई वस्तुका रूपमा किनबेच गरेर उनीहरूको अस्तित्व र स्वाभिमानको अवमूल्यन गरेको छ ।

मार्क्सवादले शोषणमा आधारित विद्यमान व्यवस्थाको सम्पूर्ण रूपमा परिवर्तन नभएसम्म महिलाहरूको मुक्ति सम्भव हुँदैन भन्ने ठान्दछ । समाजको आमूल रूपान्तरण गर्नका लागि संसारका सम्पूर्ण शोषित जनता एक हुनुपर्छ र आफ्नो मुक्तिका लागि संयुक्त सङ्घर्षमा उत्रनुपर्छ भन्ने यसको मान्यता छ । यसले महिलाहरूको मुक्तिआन्दोलन पनि त्यसको एउटा अभिन्न अङ्ग बन्नुपर्दछ । वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा महिलाहरू र सबै शोषित जनताको ऐक्यबद्धता मानव जातिका इतिहासमा सबैभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण भएकाले महिलाहरूको मुक्तिआन्दोलन कुनै पनि अवस्थामा वर्गीय विभाजन र शोषणमाथि टिकेको सामाजिक व्यवस्थाको अन्तका लागि संसारभर चलाइरहेको सङ्घर्षबाट अलग हुन हुँदैन भन्ने यसको मान्यता छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय ऐक्यबद्धतामा बाधा पुऱ्याउने सबै सङ्कीर्ण प्रतिक्रियावादी विचारहरूका विरुद्ध सैद्धान्तिक सङ्घर्ष चलाउनुपर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनमा *पीडाभित्रको आक्रोश* संस्मरणसङ्ग्रहमा महिला उत्पीडन, महिलामुक्ति आन्दोलन र वर्गमुक्ति आन्दोलनका सन्दर्भमा व्यक्त भएका दृष्टिकोणहरूको मार्क्सवादी दर्शनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१. पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादविरुद्ध विद्रोह

पितृसत्तावाद हरेक संरचनामा पुरुषलाई केन्द्रमा र महिलालाई परिधिमा सामाजिक व्यवस्था हो । यो कुनै पनि समाजमा पुरुषले सत्ता लिने सामाजिक प्रणाली हो । सामन्तवाद र साम्राज्यवाद पितृसत्तावादकै जगमा निर्माण भएका व्यवस्था हुन् । यी व्यवस्थामा अन्य विशेषताका अतिरिक्त समाजको सानो संस्था परिवारदेखि समाज र राज्यव्यवस्थाका हरेक संरचना र तहमा महिलाहरू अधीनस्थ रहन्छन् । पितृसत्तावादले सम्पत्तिमाथिको नियन्त्रणका आधारमा सामाजिक विशेषाधिकार, राजनीतिक नेतृत्व, नैतिक अधिकारलगायत सबै आर्थिक, सामाजिक संरचनामा पितृसत्तात्मक आधिपत्य सिर्जना गरेको हुन्छ । ऐतिहासिक रूपमा पितृसत्ता आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, कानुनी आदि संरचनाका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ ।

पीडाभित्रको आक्रोश पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, विस्तारवाद तथा साम्राज्यवादका विरुद्ध नेपाली जनताले लडेको ऐतिहासिक युद्धमा सहभागी भएका महिलाहरूका संस्मरण, अनुभूति, विचार, भावनाका साथै उनीहरूको साहस र शौर्यको उदात्त दस्तावेज हो । नेपाली महान् महिलाहरूले जनयुद्धका प्रक्रियामा

पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादको विरोध र महिलामुक्तिका साथै सिङ्गो समाजको मुक्तिका लागि निर्वाह गरेको भूमिका अद्वितीय छ (किरण, २०६४, भूमिका) । राज्यसत्ताविरुद्ध हातहतियारसहित जनयुद्धमा अङ्गमोर्चामा रहँदा नेपाली महिलाहरूले देखाएको उच्च वीरता, निष्ठा, समर्पण, त्याग र समाज परिवर्तनको उच्च आकाङ्क्षा मार्क्सवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो । यस सङ्घर्षमा नेपाली महिलाले गरेको प्रदर्शन विश्वपरिवेशमा नै अद्भूत र अनुपम थियो । हजारौं वर्षदेखि पितृसत्तावाद र सामन्तवादको जातोमा पिसिएर अत्यन्त कष्टपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य भएका नेपाली महिलाहरू पछिल्लो समयमा सामन्तवाद, साम्राज्यवाद र पितृसत्तावादको तेहोरो शोषण, दमन र उत्पीडन सहन बाध्य थिए । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपाली राजनीतिक सङ्घर्षका प्रक्रियामा भएको जनयुद्धमा महिलाहरू साङ्गठनिक रूपमा विभिन्न जनवर्गीय मोर्चाहरूसहित महिला सङ्गठन, सांस्कृतिक मोर्चा, जनमुक्ति सेना, जनसत्ता र पार्टीका तलदेखि माथिसम्मका विभिन्न ओहोदा नेतृत्वदायी पद तथा नीति निर्माणसम्मको स्तरमा पुगेर जनसङ्घर्ष, युद्धमोर्चा तथा जनपरिचालनका क्षेत्रमा स्वयं सहभागी भए । यस क्रममा उनीहरू दुश्मनका हिरासत जेल एवं यातना शिविरहरूमा रही यी सबै यन्त्रणाहरूको सामना गरेर महिलामुक्तिसहित नयाँ जनवाद, समाजवाद र साम्यवादको महान् आदर्श प्राप्तिका लागि त्याग, वीरता र बलिदानका अनुपम कृतिमान कायम गर्न सफल भएका छन् (किरण, २०६४, भूमिका) । योजनयुद्धका प्रक्रियामा अग्रमोर्चामा खटिएका तिनै महान् महिलाहरूका साथै महिलाहरूका बारेमा लेखिएका संस्मरणहरूको सङ्ग्रह हो । यी संस्मरणमा जनयुद्ध, वर्गमुक्ति, महिलामुक्तिलगायत विभिन्न विचारको प्रवाहका साथै आफन्तको सहादतबाट उत्पन्न पीडा, शोक, दुःख र वियोगका अनुभूतिको चरम उद्वेलन र त्यस पीडालाई शोकमा बदल्दै अनभूति र विवेकको संगमका रूपमा भावनाको उदात्तीकरण भएको छ । यी संस्मरण र भावनाले जनयुद्ध पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादको विरोधमा लडिएको युद्ध हो भन्ने पुष्टि गरेका छन् । यस युद्धमा महिलाहरूको नेतृत्वदायी र अङ्गणी भूमिका यी सबैका विरुद्ध हो भन्ने चिन्तन कमला दोडको 'सङ्घर्षको जीवनयात्रा' संस्मरणमा यसप्रकार अभिव्यक्त भएको छ :

हो, देशमा सामन्तवादको चरमशोषण र दमनले शिखर चुमिरहेको थियो । मुठ्ठीभर वर्गले बहुसङ्ख्यक नेपालीमाथि शोषण गरिरहेको थियो अथवा भनौं गरिखाने वर्ग र बसीखाने वर्गबीच टकराव चलिरहेकै थियो, तब बसी खाने वर्गविरुद्ध र त्यसको समूह नष्ट गर्ने वैज्ञानिक सिद्धान्तको विधि र अस्त्र प्रयोग गर्दै २०५२ साल फागुन १ गते नेकपा माओवादीले जनयुद्धको शङ्खघोष गर्‍यो ।

त्यसमा उत्पीडित श्रमजीवी महिलाहरूले पनि आफ्नो मुक्तिको खातिर निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गर्न महान् जनयुद्धमा लामबद्ध भए । यसै क्रममा महान् जनयुद्धको प्रभाव मेरो गाउँमा पनि घनिभूत रूपमा पयो । मेरो जन्मथलो तिमालमा एक सामन्तको घर कब्जा गरी जनयुद्ध सुरुभएको थियो । जनयुद्धको सुरुवातसँगै वर्गीय मुक्तिबिना महिलामुक्तिको कुरा असम्भव भएकाले र महिलामुक्ति आम सर्वहारा शोषित पीडितवर्गको मुक्तिको खातिर भएकाले म पनि बन्दुक बोकी जनयुद्धमा लाखौँ क्रान्तिकारी महिला योद्धाहरूको लामो लस्करमा पङ्क्तिबद्ध भएँ । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ११०)

उपर्युक्त संस्मरणले नेपाली महिलाहरू सबै खालका शोषण, दमन र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै श्रमिक, मजदुर, महिला, दलितलगायत सबै उत्पीडितहरूको मुक्तिका लागि जनयुद्धमा सहभागी भएका हुन् भन्ने तथ्यलाई स्पष्ट गरेको छ । यसले जनयुद्ध समाजमा भएका सबै खालका शोषण दमन र उत्पीडनविरुद्ध गरिएको वर्गमुक्तिको आन्दोलन थियो र त्यो आन्दोलनमा सहभागी महिलाहरूले वर्गमुक्तिलाई नारीमुक्तिको आधार मानेर अर्थात् सर्वहारा वर्गीय मुक्तिमा नै नारीमुक्ति सम्भव ठानेर यस युद्धमा सहभागी भएका थिए भन्ने पुष्टि गरेको छ । वर्गीय मुक्तिबिना महिलामुक्तिको कुरा असम्भव भएकाले र महिलामुक्ति आम सर्वहारा शोषित पीडितवर्गको मुक्तिसँगै अन्तर्सम्बन्धित भएकाले यसका लागि लाखौँ क्रान्तिकारी महिला योद्धाहरू बन्दुक बोकी जनयुद्धमा सहभागी भएका हुन् ।

माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूले विश्व साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने महान् लक्ष्य पछ्याएका थिए । उनीहरूले देखेको सपना केवल महिलाहरूको मुक्तिका लागि मात्र थिएन त्यो त सबै विश्वभरकै उत्पीडितहरूको साझा स्वार्थमा आधारित साम्यवादी विश्व समाज निर्माण गर्ने अभिलाषामा केन्द्रित थियो । उनीहरूको यो विचार पनि सबै खालका शोषणका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने मार्क्सवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो । ‘दुई वर्षको छोरालाई छोडेर कार्य फिल्डमा जाँदा पोलिरहेको हृदय’ संस्मरणमा युद्धक्षेत्रको मोर्चामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकी भीमकुमारी वलीको उत्पीडनविरोधी विचार यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

कालो युग र राक्षसी जुग बदल्न बलिदान गर्ने हजारौँ सहिदहरू एवम् आफ्नो जीवनको टुक्रा गुमाएर पनि क्रान्तिको महान् बाटोमा आधा धर्ती ओगटेका महिलाहरूको मुक्तिको झण्डा बोकेर

सगरमाथा तिरै कुदिरहने जयपुरी दिदीहरूलाई आफ्नो श्रीमानले छोडेर गएको अधुरो सपना पूरा गर्न युद्धका महत्वपूर्ण मोर्चाहरूमा हजारौं बहादुर महिलाहरू हुनुहुन्छ। (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ.११९)

उपर्युक्त विचारले जनयुद्धमा सहभागी वीर महिला योद्धाहरूको बलिदान र समर्पण के कुराका लागि थियो भन्ने कुरा स्पष्ट गरेका छन्। उनीहरूको यो त्याग, वीरता, समर्पण र उत्सर्ग कालो राक्षसी युग बदल्नका लागि थियो। यस युद्धमा सहभागी भएका महिलाहरूको उठाएको मुक्तिको झण्डा वर्गीय मुक्तिका लागि थियो। बलीको उपर्युक्त बनाइले यो क्रान्ति वर्गीयमुक्तिमा नै लिङ्गीय, जातीयलगायत सबै खालका मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो भन्ने पुष्टि गरेको छ। लीला सोमै मगरको 'जीवनसाथी क. कैलाश मेरो मुटुमा यसरी सजिनुभएको छ' संस्मरणमा जनयुद्धमा महिलाहरूको सहभागिता सामन्तवाद र विश्व साम्राज्यवादका विरुद्ध थियो भन्ने सन्देश यसप्रकार अभिव्यक्त भएको छ:

गाउँ बस्ती बस्तीमा भएका भोका नाङ्गा गरिबहरू, उत्पीडनमा छटपटाएका पीडित महिलाहरू जातपातिको भेदभाव परेका दलित र मगरहरू, क्षेत्रीय उत्पीडनमा पिल्सिएका जनताहरूलाई मुक्ति दिलाउन हिँडेकी म तिमीसँग भौतिक रूपमा भेटेको अनुभूति मैले गर्न पाउनेछु भन्ने विश्वाससहित बिदा मार्दै तिमीलाई श्रद्धासुमन चढाउँछु। (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ.२७७)

जनयुद्ध सामन्तवाद र साम्राज्यवादका साथै विस्तारवादका विरुद्धमा लडिएको युद्ध हो। यस सन्दर्भमा विस्तारवादका विरुद्ध महिलाहरूले गरेको सङ्घर्ष उदाहरणीय र ऐतिहासिक रहेको छ। जुनकुमारी रोकामगरको 'बिथल डाँडाको हतियार कब्जा र फौजीकरणको सवाल' संस्मरणात्मक निबन्धमा नेपाली महिलाहरूले गरेको विद्रोहलाई यस प्रकार उल्लेख गरेकी छन् :

बर्दिया जमुनी विस्तारवादी ककद फाँसीवाद, लुट, बलात्कारको पीडा खेपिरहेको ठाउँ हो। त्यही गाउँमा ककद फोर्स गाउँमा गस्तीमा आएर जनतालाई धम्काउने, हप्काउने गरिरहेको बेला दुई युवाले कचि खोसेर त्यहाँबाट फरार भए। ती युवाहरूसँग नसकेर विस्तारवादी भाटहरू गाउँमा सर्वसाधारण जनतामाथि फेरि दमन गर्न आयो र घरहरूमा आगो लगाउने, गाउँमा भएको सम्पत्तिको डकैती गर्नेलगायत अत्याचार गर्न थालेपछि असह्य भयो।

त्यसपछि सीमा अतिक्रमण गर्न नपाउने, नेपालभूमि छोड्ने सवालसहित जनताबाट प्रतिरोध भयो । त्यहाँ अत्यधिक महिलाहरूको सहभागिता रह्यो । (*पीडाभित्रको आक्रोश*, २०६४, पृ. ७७)

निबन्धमा आएको उपर्युक्त सन्दर्भले नेपाली जनयुद्ध विस्तारवाद विरुद्धको युद्ध पनि हो भन्ने तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । यस सन्दर्भबाट नेपाली महिलाहरूले भारतीय विस्तारवादका अग्रमोर्चामा रहेर सङ्घर्ष गरेका थिए भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

पीडाभित्रको आक्रोश सङ्ग्रहमा रहेका संस्मरण पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, विस्तारवाद र साम्राज्यवादका विरुद्ध लडिएको महान् जनयुद्धका वैचारिक र भावनात्मक उद्वेलनका दस्तावेज हुन् । प्रस्तुत कृतिमा सर्वहारावर्गीय अधिनायकत्व स्थापित गर्दै विश्व मानवतावादी समुन्नत समाज निर्माण गर्ने महान् सङ्कल्पको उद्बोधन भएको छ । यहाँ राजनीतिक, नैतिक र दार्शनिक आदर्शसँग अभिन्न रूपमा अभिप्रेरित नेपाली महिला सबै खालका उत्पीडन र विभेदको अन्त्य गर्दै स्वतन्त्र, सभ्य र समुन्नत विश्व समाजको निर्माण गर्ने आदर्शद्वारा अभिप्रेरित देखिन्छन् ।

३. त्याग, वीरता, बलिदान, र उदात्तताको उच्चतम चेतना

जनयुद्ध सङ्घर्षलाई केन्द्रमा राखेर स्वर्णिम भविष्य खोज्ने जनताको उच्चतम राजनीतिक सङ्घर्ष हो । यो त्याग, वीरता, उत्सर्गका महागाथाहरूले भरिएको सबैभन्दा उच्च चेतनाले निर्देशित युद्ध हो । यस युद्धका रणनीति र कार्यनीतिहरू जनता, इतिहासको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विश्लेषण तथा परिस्थितिको ठोस अध्ययनमा आधारित छन् (किरण, २०६७, पृ. १४८) । यो वैज्ञानिक दृष्टिले वस्तुस्थितिको विश्लेषण गरी समाजलाई अग्रगामी दिशामा लैजाने र उन्नत र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने लक्ष्यद्वारा निर्देशित थियो । जनयुद्ध नयाँ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक व्यवस्था निर्माणको लक्ष्यमा आधारित थियो । नेपाली जनयुद्ध सधैं त्याग, बलिदान, समर्पण र उत्सर्गको पर्याय हो ।

पीडाभित्रको आक्रोश संस्मरणसङ्ग्रहमा जनयुद्धको यसै गौरवपूर्ण यात्रामा समाहित महिलाहरूका त्याग, समर्पण, वीरता, साहस, शौर्य, त्याग र उत्सर्गका विविध अनुभव र अनुभूतिहरू प्रस्तुत छन् । यहाँ महिलाहरूले जनयुद्धमार्फत सामन्तवादी साम्राज्यवादी व्यवस्थाविरुद्ध लडेका युद्धका महागाथा आएका छन् । यस जनयुद्धलाई निर्णयक तुल्याउन महिलाहरूको नेतृत्वदायी र अग्रणी भूमिका थियो । वैज्ञानिक र समुन्नत

समाज निर्माण गर्ने उच्च अभिलाषासहित लडेको यस युद्धमा महिलाहरूले अदम्य साहस र शौर्य प्रस्तुत गरेका थिए । युद्धभूमिमा महान् सहादत प्राप्त गर्ने वीर महिला योद्धाहरू, पक्राउपछि अमानवीय यातना र बलात्कारपछि हत्या गरिएका कुमारी बुढा, दिलमायालगायत वीरहरू, पक्राउपछि चरम यातना र सामूहिक बलात्कारको पीडा खपेर युद्धलाई निर्णायक तहमा पुर्‍याएका देवी खड्का लगायतका योद्धाहरू, सानो नानी पिठ्यूँमा बोकेर दुस्मनको घेरा तोड्दै कहिले भेरी कर्णालीका टुप्पो र फेदी, कहिले पूर्व भापाका बस्तीहरूमा, कहिले चितवनका गाउँबस्ती र कहिले राप्तीका पहाडहरूका भोकै कुद्ने महिलाहरू(घर्ती, २०६४, पृ.३), निशस्त्र रूपमा रहेर प्रहरीको राइफल खोस्ने कालीकोटका महिलाहरू (थापा, २०६४, पृ. १५) जनयुद्धका राता महिलाहरू हुन् । युद्धको अग्रभागमा खटिएर महिलाहरूले देखाएको अदम्य साहस, चट्टानी विश्वास, उदात्त त्याग र समर्पणले जनयुद्धलाई समृद्ध र उन्नत तुल्याएको हो । त्यसैले जनयुद्ध त्याग, वीरता र बलिदानको उच्चतम नमुना हो । टीका बुढाथोकीले ‘सहिद सप्ताह र बलिदान’ संस्मरणमा जनयुद्ध, क्रान्ति र बलिदानप्रतिको दृष्टिकोण यसप्रकार व्यक्त गरेकी छन् :

बलिदान क्रान्तिको ऊर्जा हो । वास्तविक रूपमा जहाँ क्रान्ति हुन्छ, अवश्य पनि त्यहाँ बलिदानको माग गर्दछ, जहाँ बलिदान हुन्छ, त्यहाँ क्रान्तिको जन्म हुन्छ । इतिहासका अनुभव र १० वर्षको प्रत्यक्ष जनयुद्धले यही कुरा देखाएको छ । त्याग र बलिदानका पनि आ-आफ्नै परिभाषाहरू छन् । कसैको व्यक्तिगत इच्छा, चाहना र देखासिकी त्याग र बलिदान हुन सक्दैन । कुनै पनि समर्पण गर्ने कुरा दृढ विश्वास र बलियो एकतामा नै हुने गर्छ । जनयुद्धको एक दशकमा भएको बलिदानलाई मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारको आधारमा साङ्गठनिक एकता र सामूहिक भावनामा पुँजीकृत गरी आन्दोलनमा ठूलो तागत प्राप्त भएको छ । दुश्मनले एक मारे सयौँ जन्मिने आक्रोशका आवाजहरू व्यवहारिक रूपमा पुष्टि हुँदै गएका छन् । एक दशककै जनयुद्धमा तीन वर्षको बालिकादेखि ७१ वर्षको बुढीआमाको बलिदान र पाँच दिनको सुत्केरीदेखि नौ महिनाको गर्भवती महिलाहरूले समेत आफ्नो अस्मिताको बलिदान गरेका छन् । बाह्र हजार आमाहरूले आफ्नो मुटुको टुक्राको बलिदान गरेका छन् । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ४४-४५) ।

उपर्युक्त निबन्धमा बलिदानको स्वरूपबारे महत्त्वपूर्ण विचार व्यक्त भएको छ । माओवादी जनयुद्ध मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारको आधारमा साङ्गठनिक एकता र सामूहिक भावनामा आधारित क्रान्ति हो । यो वर्गमुक्तिको महायात्रा हो भने नौलो जनवादी समाज निर्माण गर्ने महान् उद्देश्यमा आधारित बलिदान,

त्याग, समर्पण र उदात्तताको अनुपम नमूना पनि हो । जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरू मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारद्वारा अभिप्रेरित र निर्देशित क्रान्तिकारी योद्धाहरू हुन् । उनीहरूको मानव जीवन, समाज, समाजको गति र मानवको दायित्वलाई बुझ्ने दृष्टिकोण अत्यन्त उन्नत र वैज्ञानिक छ भने त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने साहस र प्रतिबद्धता पनि छ । चुनु गुरुङको 'कस्तो हुन्छ मुटु चुँडिएको बेला संवेदनाको त्यो घडी ?' संस्मरणमा युद्धकै मैदानमा भएको विवाह र त्यसको एक महिना नबित्दै जीवनसाथी गुमाउनुपर्दाको पीडा र त्यही पीडाका बीचबाट युद्धमोर्चामा खटिएका बेलाको अनुभव र अनुभूतिका साथै जनयुद्धप्रतिको दृष्टिकोण र विचार यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

युद्ध कला हो । आफ्ना सीप हामीले युद्ध मैदानमै देखाउनुपर्छ । साहसीहरूले मात्र आफ्ना सीपलाई मैदानमा प्रस्तुत गर्न सक्छन् । युद्धकला भाग नलिने निःसन्देह वास्तवमा सिर्जनाका जननी हुन सक्दैनन् । क्रान्ति नगरी परिवर्तन ल्याउन सकिँदैन, त्यसैले क्रान्तिका लागि हामी थुप्रैपटक मरेर जिउनुपर्छ । यहाँ हरेक हरेकको जन्म र मृत्यु अपरिहार्य छ भन्ने नबुझेहरू मूर्ख साबित हुनेछन् । प्रकृति र विज्ञानको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी नियमनरूप संसारको गति तीव्र रूपमा अधि बढ्छ । यही स्वच्छ प्रतिस्पर्धामा जो अड्गाडि बढ्छ उही विजय हुन्छ ...म एउटी क्रान्तिकारी नारी हुँ । आफ्नो गुण आफै गाउनु मेरो नैतिकता होइन, न कसैले गाइदिएर आफू प्रफुल्ल हुन रुचाउँछु । आखिर एउटा नौजवान क्रान्तिकारी योद्धा क्षणिक मेरो विपनाको नायक बनेर आयो, सपना भएर बिलायो, व्यक्तिवादमा आधारित यो मात्र मेरो निजी व्यथा होइन, सिङ्गो संसारमा आधा हिस्सा ओगट्न सफल, हरेक क्रान्तिकारी नारीहरूको सामूहिक पीडा हो । यो क्रान्तिकारीहरूको साँचो कहानी हो, यही हो युवाहरूको गीत, यसका धुनहरू मेरो हृदयमा ज्वाला बनेर दन्किन सक्ने क्षमताको विकासमा भइरहेको छ । म विचारले दृढ छु । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ४९) ।

उपर्युक्त संस्मरण माओवादी जनयुद्धमा समर्पित महिलाहरूका विचार, उनीहरूको समाजप्रतिको दृष्टिकोण, क्रान्तिप्रतिको निष्ठा र सङ्घर्षशील चरित्रमार्फत उनीहरूको समाज रूपान्तरणको आकाङ्क्षा र प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ । प्रत्यक्ष क्रान्तिमा सामेल भएर सहिद भएका, बलात्कारको पीडा भोगेका, क्रान्तिकै लागि आफन्तजनलाई गुमाएका, जेलनेल सहन तयार भएका र फेरि क्रान्तिमा समर्पित भएका महिलाहरू समानतामूलक समाज निर्माणका सच्चा पहेरेदार हुन् । उनीहरू व्यक्तिगत स्वार्थका लागि काम गर्ने व्यक्ति

होइनन् बरू उनीहरू त निम्नवर्गीय जनताका लागि आफ्नो बली दिन तयार सचेत र समर्पित सङ्घर्षशील महिलाहरू हुन् । आशा महतराको 'बगरमा बच्चा जन्माउँदा' संस्मरणमा जनयुद्धका क्रममा बगरमा बच्चा जन्माएर लगातार दस घण्टा हिँडेको र सन्तानलाई काखी च्यापेर अग्रमोर्चामा लडेको अद्भूत र अकल्पनीय क्षणको स्मरण गरिएको छ :

लामो अनि जङ्गलको बाटो हाम्रो यात्रा जारी थियो। मलाई व्यथाले च्याप्दै आयो ।म रक्त मुछेल हुँदै हिँडिरहेँ । त्यही क्रममा गाउँ त भेटियो तर सामन्ती कुसंस्कारकै कारण घरभित्र पस्न दिइएन । गहुँको नल बिछ्याएर मलाई गोठमा गाईगोठमा राखियो । प्रसव पीडाको त्यो कठिन अवस्थामा म बसिरहेँ । उज्यालो हुँदै गयो । फेरि हाम्रो यात्रा सुरु भयो । मलाई अत्यन्त बाधा भइरहेको थियो तैपनि म हिँडिरहेँ । हिँड्दा हिँड्दै त्यही अवस्थामा रुकुम मालुबेलाको बीच बाटोमा पर्ने खोलाको बगरमा बच्चा जन्मियो । मसँग एकजना साथी मात्र हुनुहुन्थ्यो । सायद डाक्टरहरूका आफ्ना नियम होलान्, हुन सक्छ ठूलाबडाको परिवारमा एउटी महिला सुत्केरी हुँदा केके तयारी गर्नुपर्छ होला तर त्यहाँ त्यसो भएन । गोठाला आएकी गाउँले दिदीको सहयोगमा खाजा बोक्ने भोलाको धागोले बाँधेर बगरमै बच्चाको नाभी काटियो । सुत्केरी भएको पीडाकै बेला बच्चा जन्मेको एक घण्टापछि फेरि यात्रा सुरु भयो र दुई घण्टाको लगातार हिँडाइपछि एउटा गाउँमा आराम गर्ने व्यवस्था गरियो । त्यहाँ पनि दुश्मनले छोडेन । गाउँमा छापामान सुरु गर्यो । नौ दिनको बच्चा बोकेर दुश्मनबाट बच्नको लागि गाउँ छोडेर बस्न सफल भएँ । कार्यक्षेत्रको फेरबदल हुँदा म सीमाक्षेत्रको सञ्चार पोस्टमा खटें । त्यहाँ पनि भारतीय गुण्डाहरूले मेरो बच्चालाई थुनेर चार जनाले मलाई बलात्कार गर्ने प्रयास गरे तर म घरको छतबाट भाग्न सफल भएँ र बच्चालाई पनि बचाएँ । त्यस दिन आमा छोरीले जङ्गलमै रात बितायौं । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ३१३) ।

माओवादी जनयुद्धमा समर्पित क्रान्तिकारी महिलाहरू मुक्ति या मृत्युको कसम खाएर युद्धमोर्चामा उत्रिएका थिए । उनीहरूले समाज परिवर्तनको महान् सपना पूरा गर्न हिँडेका बखतमा पनि मातृत्वको गहन जिम्मेवारी पूरा गरेका थिए । महतराको संस्मरण गर्भावस्थामा बन्दुक बोकेर युद्धमोर्चामा खटिई युद्धक्षेत्रमै सन्तान जन्माएर फेरि काखमा सन्तान र बन्दुक एकैपटक बोकेका योद्धा आमाहरूको सजीव र गर्बिलो इतिहास हो ।

प्रतिक्रियावादी राज्यव्यवस्थाले पुरुष योद्धाहरू भन्दा महिला योद्धामाथि गरेको व्यवहार बढी नृशंस र आततायी थियो । राज्यपक्षले सामूहिक बलात्कार गर्ने, नाङ्गै बनाएर गाउँमा घुमाउने, गर्भवती र सुत्केरी अवस्थाका महिला योद्धाहरूलाई चरम यातना दिने, हत्या गर्नेजस्ता नृशंस व्यवहार गरेको थियो । नेपाली वीर महिला योद्धाहरूले यस्ता घृणित कुकृत्यहरूसामु पनि घुडा टेकेनन् । देवी खड्का माओवादी जनयुद्धमा समर्पित भएर पक्राउ परी शारीरिक र मानसिक यातनाका साथै जेलभित्रै सामूहिक बलात्कार खपेकी क्रान्तिवीरहरूकी प्रतीक हुन् । कलिलो उमेरमा नै समाज परिवर्तनको गहन जिम्मेवारी बहन गरेका उनी र उनीजस्ता हजारौं वीर योद्धाहरूको निष्ठा र समर्पण नै जनयुद्धको आधार हो । युद्धमोर्चामै खटिएको बेला पक्राउ परेर जेलभित्रै प्रहरीबाट सामूहिक बलात्कारको सिकार भएकी देवी खड्काको 'कहालीलागदो चार महिना' संस्मरण यस्तो छ :

सदा भैं उही ठाउँमा पुऱ्यायो । भित्र नअटेर एक हुल मान्छेका सिकारी नरभक्षीहरू मुखबाएर बाहिर बसेका थिए । मलाई सरासर भित्र हुलियो । मातेर बेहोस अवस्थामा सोध्यो – ओ देवी ! यो कागजमा अब पनि सही गर्दिनस् कि ? मैले भने गर्दिन । उसले उठेर मलाई धाप मादै भन्यो । लैजाओ केटा हो, यसलाई आज रातभरि स्वाद फेर । बाहिरबाट जबरजस्ती मलाई तानेर ढोकाबाट बाहिर निकाल्न खोज्दै गर्दा मैले मेरो एउटा कुरा सुन्न अनुरोध गरें । यदि तिमीहरू म जस्तै महिला र आमाले जन्माएका छोराहरू हौ भने कानुनअनुसार मलाई जेल हाल तर यो कुकार्य नगर । यदि त्यो पनि तिम्रो वर्गीय धर्मले दिँदैन भने मलाई गोली हानेर यहीँ मार तर यो अपराधिक र अनैतिक कार्य नगर । मैले मेरो कुरा सक्न पाउँदै घिसारेर ढोकाबाट बाहिर निकालियो । मैले बाहिर निस्किसकेपछि स्वरले भ्याएसम्म चिच्याएर भनँ – मलाई यही गोली हान । त्यसपछि मेरो मुखमा पट्टी बाँधियो । घिसारेर केही पर भोगटेधारीमा सशस्त्रको क्याम्प रहेछ । त्यहाँ जबरजस्त मेरो ज्यानलाई नाङ्गो पारियो र चार हात खुट्टा डोरीले बाँधियो । अब भने स्थिति मेरो काबुभन्दा सम्पूर्ण रूपमा बाहिर गयो । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ६५)

निर्मम यातना र बलात्कारको अमानवीय यातना सहेर पनि क्रान्तिमा समर्पित रहिरहेकी देवी खड्काको वर्गमुक्तिको उच्च आकाङ्क्षा नेपाली क्रान्तिकारी महिलाहरूको उच्चतम चेतना हो । यो शौर्य, त्याग, समर्पण र साहसको विशिष्ट नमुना हो । यसले तत्कालीन सत्ताको चरम निर्ममता सहेर पनि आफ्नो स्वाभिमान एक

रक्ति नभुक्काएर विद्रोह गरिरहेका र मानवमुक्तिको महासमरलाई अगाडि बढाएका महिलाहरूको बलिदान र निष्ठाले नै जनयुद्ध तीव्र रूपमा अड्गाडि बढेको सन्दर्भलाई स्पष्ट गरेको छ ।

जनयुद्धका क्रममा नेपाली महिलाहरूले देखाएको उच्च साहस र सौन्दर्य साँच्चिकै अद्भूत र अविस्मरणीय छ । राज्यसत्ताका सेनाहरूको साथै बलात्कार गर्ने जघन्य अपराधको सिकार बनेर पनि उनीहरू वर्गीय मुक्तिका लागि यौवन अवस्था पार गर्दै गरेका वर्षीय महिलाहरू युवा नारीहरूमा रहेको त्यो जाओस् उत्साह त्यो समर्पण त्याग साँच्ची नै अनुपम र अतुलनीय छ त्यो साहस र शौर्य अवर्णनीय नै छ। यस्ता कुकृत्यहरूलाई चुनौती दिँदै आफ्नो स्वाभिमान र मुक्तियुद्धप्रतिको प्रतिबद्धतामा अडिग रेहेर उनीहरूले अनुपम शौर्य प्रस्तुत गरेका थिए । वर्गमुक्ति नै वर्गविजय नै अन्तिम र एकमात्र सत्य हो भन्ने चिन्तनले उनीहरूलाई परिवर्तनका बाटामा अविचलित भएर लाग्न उत्प्रेरित गरेको थियो । चरम यातना, सामूहिक बलात्कारपछि जिउँदै आगो लगाएर हत्या गरिएका कुमारी बुढा र दिलमाया नेपाली क्रान्तिका त्यस्ता वीर हुन् जो शौर्य, साहस, त्याग, बलिदान, स्वाभिमान, क्रान्तिका प्रतीक बनेर युगौंसम्म जीवित रहनेछन् ।

हजारौं वर्षदेखि अनेकौं उत्पीडन सहेर बसेका नेपाली नारीहरू जनयुद्धको सुरुवातसँगै मुक्तियुद्धको महाअभियानमा हातमा राइफल बोकेर गाउँघरमा चेतना फैलाउँदै र राज्यसत्तासँग विद्रोह गर्दै अगाडि बढे । यी वीर नेपाली महिलाहरूलाई प्रतिक्रियावादी राज्यसत्ताले चरम यातना दियो, हत्या गर्यो तर उनीहरूलाई दिएका चरम शारीरिक, मानसिक यातना, बलात्कार र हत्याले उनीहरूको स्वाभिमान र विचारलाई कुनै पनि हालतमा निस्तेज पार्न सकेन । चुनु गुरुङ, कुमारी बुढामगर, दिलमाया योन्जन, शारदा श्रेष्ठ, सीमा चौधरी, सुमित्रा घिमिरेलगायत नेपाली क्रान्तिकारी वीर योद्धाहरूका साहस, त्याग, शौर्य र प्रतिबद्धताले नै माओवादी जनयुद्ध सफल भएको हो । देश र निम्नवर्गीय उत्पीडितहरूका लागि लड्दा लड्दै उच्च सहादत प्राप्त गर्ने उनीहरू जनयुद्धका आस्था, भरोसा, चेतनाका पुञ्ज र समाजलाई मुक्तियात्रामा निरन्तर अड्गाडि बढाउने विश्वास पनि हुन् । उनीहरूले देखाएको अदम्य साहस नेपाली महिलाहरूको वीरता र शौर्यको गर्विलो इतिहास हो ।

महिलामुक्तिको अभिरेखाङ्कन

मार्क्सवादले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिका सापेक्षमा हेर्छ । यसले वर्गीय पहिचानलाई नै प्रमुख मान्दछ । यसको क्षेत्रीय, जातीय, लैङ्गिक पहिचानलाई पनि गरेर पनि प्रमुख पहिचानका रूपमा भने वर्गलाई नै लिन्छ ।

मार्क्सवादी मान्यताअनुसार वर्गविभक्त समाजमा मानिसका पहिचान विभिन्न हुन्छन् र तीमध्ये वर्गीय पहिचान नै प्रमुख हो । वर्गीय पहिचान सामाजिक आर्थिक अवस्था र उत्पादन प्रणालीमा आधारित हुन्छ । मार्क्सवादले वर्गीय पहिचानका साथै लैङ्गिक, जातीय, धार्मिक सांस्कृतिक आदि पहिचानलाई पनि स्वीकार गर्दछ तर सबै प्रकारका उत्पीडनका केन्द्रमा दलाल तथा नोकरशाही पुँजीवाद र सामन्तवाद नै रहेका छन् भन्ने मान्दछ । यसले वर्गलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने र अन्य पहिचानलाई यसैका सापेक्षमा हेरिनु पर्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको छ । वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय मुक्तिका सन्दर्भलाई अन्तर्संरचित रूपमा नलिएर पृथक् रूपमा बुझियो भने त्यसले वास्तविक मुक्तिका मर्मलाई समेट्न नसक्ने र मार्क्सवादीहरूले यी सबैलाई एकीकृत प्रक्रियाका रूपमा लिएको धारणा मोहन वैद्य किरणले यसप्रकार व्यक्त गरेका छन् :

साहित्य र कलाका क्षेत्रमा मार्क्सवादीहरूले वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक लगायत सबैखाले उत्पीडनको विरोध र तिनको मुक्तिको पक्षपोषण गर्दै आएका छन् । लिङ्ग, वर्ण, जात र जातिका समस्या अन्ततः वर्गीय समस्या नै हुन् किनभने ती सबै जनसमुदायमा उत्पीडित वर्गकै अत्यधिक बाहुल्य छ र त्यही उत्पीडित वर्गले नै वर्गका हैसियतले सबै उत्पीडित जनसमुदायमा सामान्यीकरणको भूमिका निर्वाह गर्दछ । तसर्थ, मार्क्सवादी लेखक, कलाकार, सौन्दर्यचिन्तक र समालोचकहरूले मजदुर किसानका साथै महिला, दलित र जनजातिलगायत सबै उत्पीडित वर्ग तथा जनसमुदायका भाव, अनुभूति तथा विचारलाई समेट्नु पर्दछ । (मार्क्सवादी समालोचना, २०८०, पृ. १४)

वैद्यका उपर्युक्त विचारले वर्गीय संरचनामा आधारित समाजमा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिकलगायत सबै खाले उत्पीडनको मुख्य आधार वर्गीय नै हुने र वर्गमुक्ति नै यी सबै खालका उत्पीडनबाट मुक्तिको आधार भएको मार्क्सवादी चिन्तनको पक्षपोषण गर्दछन् ।

पीडाभित्रको आक्रोशमा सङ्गृहीत संस्मरणमा महिलाहरूले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिकै सन्दर्भमा विश्लेषण गरेका छन् । जनयुद्धमा उनीहरूको अग्रणी भूमिका मूलतः वर्गमुक्तिका लागि थियो । वर्गमुक्ति नै लिङ्गीय, जातीयलगायत सबै प्रकारका मुक्तिको आधार हो भन्ने मालेमावादी चेतनाद्वारा उनीहरू प्रेरित थिए । क्रान्तिकारी नेतृ सीमा थारूले तराइका उत्पीडित जनताका पक्षमा दृढ रहँदै युद्धमा सहभागी भएकै अवस्थामा सहादत प्राप्त गरेको सन्दर्भलाई डि. बी थारूको 'एउटा बहादुर गाउँकी छोरी' संस्मरणमा यसप्रकार व्यक्त गरिएको छ :

आफ्नो गाउँलेहरूले जहिले पनि अत्याचारका विरुद्धमा लड्दै आएको लडाइँबाट प्रेरित भई जनयुद्धमा समर्पित भएको एउटा बहादुर गाउँको छोरी सीमा थारुले वीरताको रक्तिम इतिहास हाम्रो सामु छोड्नुभएको छ । म उहाँलाई दरो मुठी उठाएर सलाम अर्पण गर्दछु । एक सङ्घर्षशील गाउँमा जन्मनुभएको उहाँ आफ्नो जीवनभर निरन्तर सङ्घर्षरत रहनुभयो । आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक, लैङ्गिक सबै हिसाबले उत्पीडनमा परेका समाजका आधा हिस्सा महिला वर्गको पूर्ण मुक्तिको लागि आफ्नो जीवनभर क्रान्तिकारी ऊर्जाका साथ लडिरहने बाँके बर्दियाको महिला आन्दोलनको नेतृत्व गरिरहने एक अथक योद्धा कमरेड सीमाको हत्या गरेर शासकहरू सन्तुष्टि लिएका छन् । जातीय हिसाबले पनि पिछडिएका थारु जातिको कोखमा जन्मनुभएकी सीमा जातीय मुक्ति, महिला मुक्ति र वर्गमुक्तिको सिद्धान्त मालेमावाद र प्रचण्डपथमा दृढ हुनुहुन्थ्यो । आज उहाँले देखाएको बाटोमा बाँके बर्दियाका हजारौँ महिलाहरू लामबद्ध भएका छन् । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६६, पृ. १२४)

सीमा थारुले रोजेको बाटो, उनले लडेको युद्ध समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यद्वारा सिञ्चित थियो । मालेमावाद र प्रचण्डपथमा दृढ भएर लागेका जनयुद्धमा लामबद्ध भएका महिलाहरू साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने महान् उद्देश्यमा लागेका क्रान्तिवीरहरू हुन् । यस युद्धमा प्रतिबद्ध सीमा थारुलगायत सबै सबै महिलाहरूले महिलामुक्तिको प्रश्न वर्गमुक्तिको प्रश्नभन्दा बेग्लै होइन भन्ने चिन्तनलाई मूल आधार बनाएका छन् ।

महिलाहरूको मुक्तिको विषय कुनै पृथक् मुक्तिको विषय होइन । यो एक महत्वपूर्ण सामाजिक मुक्तिको प्रश्नसँग जोडिएको एउटा भाग हो । माओवादी महिला योद्धाहरूले उत्पीडनकारी पितृसत्तावादी सामन्तवादी र साम्राज्यवादी समाजको पुनर्संरचना नभइकन वर्तमान समाजव्यवस्थाले यो समस्यालाई समाधान गर्न सक्दैन भन्ने स्पष्टसँग बुझेका छन् । त्यसैले उनीहरूले राज्यसत्ता परिवर्तन गरी सर्वहारा अधिनायकत्व स्थापित गर्ने महान् बाटोलाई पछ्याएका छन् । जनयुद्धको बाटो अत्यन्त जटिल र चुनौतीपूर्ण छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि मृत्यु वा मुक्तिको सपथ खाएका योद्धाहरूको त्याग र समर्पणले नै समाजरूपान्तरणको जग निर्माण गरेको हो ।

पीडाभित्रको आक्रोशका संस्मरणहरूमा महिला शोषणको सन्दर्भलाई वर्गीय शोषणका सापेक्षतामा विश्लेषण गरिएको छर वर्गीय समाजको अन्त्यबाट मात्र महिलामुक्ति सम्भव भएको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको

छ। यी संस्मरणमा सम्पूर्ण महिलाहरूको सर्वाङ्गीण स्वतन्त्रता नभएसम्म विश्वको कुनै पनि देशको स्वतन्त्रता सम्भव नभएको धारणा व्यक्त भएको छ। यिनले महिलामुक्ति आन्दोलन वर्गसङ्घर्षमा आधारित हुनुपर्छ भन्नेमा महिला योद्धाहरू दृढ देखिन्छन्। आशा महतराले महिलामुक्तिको विषय वर्गमुक्तिसँगै जोडिएको छ भन्ने सन्दर्भलाई यसप्रकार व्यक्त गरेकी छन् :

जनयुद्धमा लागेका हजारौं महिलाहरूले वर्गीय मुक्ति र लिङ्गीय मुक्ति प्राप्तिको निम्ति उच्च बलिदानी दिन पछि परेका छैनन्। यस्ता अनुभूतिहरूको एउटा अंश जो मैले भोगें। यो नेपाली उत्पीडित जनता र महिलाहरूलाई दास बनाउने यो सामन्ती कुसंस्कार विरुद्धको लडाईं हो। नेपालमा आफ्नो भविष्य आफैं कोर्ने उद्देश्यका साथ अघि बढेको मुख्ययुद्ध विजयको नजिक पुग्दैछ। मुक्तिका निम्ति जस्तोसुकै समस्या परेपनि अड्गाडि बढौं। जीत सुनिश्चित छ। (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६६, पृ. ३१३)।

महतराको उपर्युक्त विचार महिलामुक्ति आन्दोलन वर्गमुक्ति आन्दोलनकै एक भाग हो भन्ने चिन्तनमा आधारित छ। यसले महिलामुक्तिको आन्दोलन वर्गमुक्ति आन्दोलन नै भएको महिला र पुरुष दुवैको सहकार्यमा मात्र यो सफल हुन्छ भन्ने सन्दर्भलाई पुष्टि गरेको छ।

जनयुद्धको प्रमुख लक्ष्य वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, लैङ्गिकलगायत सबै खालका उत्पीडनबाट मुक्तिको कामना गर्दै सर्वहारा विश्वसाम्यवादी समाजको निर्माण गर्ने महान् अभिलाषा पूरा गर्नु हो। यसले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिकै एक अभिन्न अङ्ग मानेको छ र उत्पीडित श्रमजीवी वर्गले सामन्तवाद र साम्राज्यवादविरुद्ध गरेको क्रान्तिमार्फत नै महिलामुक्ति हुने धारणा राखेको छ। यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमार्फत दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा व्यवहार गरिँदै आएका महिला जनसमुदायले गर्व गर्न सक्ने चेतना जनयुद्धको सौन्दर्यचेत हो भन्ने पुष्टि भएको छ। यसले महिला उत्पीडन लगायत सबै खालका शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध समर्पण र सम्झौता होइन विद्रोह गर्नुपर्छ र त्यो विद्रोह निश्चित मूल्यमान्यतासहितको हुनुपर्छ भन्ने चिन्तन स्थापित गरेको छ।

निष्कर्ष

पीडाभित्रको आक्रोशनेपाली राजनीतिक सङ्घर्षका इतिहासमा २०५२ सालदेखि सुरु भएको माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूको उच्च साहस, वीरता, उत्सर्ग, बलिदान, त्याग र समर्पणका साथै उनीहरूका

पीडा र आक्रोशका महागाथालाई समेटिएको संस्मरणात्मक सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा महिला उत्पीडनलाई सामन्तवादी, साम्राज्यवादी उत्पीडनका रूपमा हेरिएको छ र जनयुद्धलाई सामान्तवाद, साम्राज्यवादलगायत सबैका विरुद्ध गरिएको क्रान्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यी निबन्धमा माओवादी जनयुद्धले विभिन्न वर्ग, क्षेत्र, जात र समुदायका महिलाहरूलाई वर्गमुक्तिको सङ्घर्षबाट नै महिलामुक्ति सम्भव छ भन्ने चेतनामात्र प्रदान नगरी उनीहरूलाई सङ्घर्षको अग्रमोर्चामा उभ्याएको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई चित्रण गरिएको छ । यी निबन्धले नेपाली राजनीतिक इतिहासमा महिलाहरू हातहतियारसहित युद्धको अग्रभागमा रहेर अदम्य साहस र शौर्य प्रदर्शन गरेको यस विशिष्ट अवधिमा महिलाहरूको सङ्घर्षचेतना उच्चतम थियो र उनीहरूको त्याग, शौर्य र बलिदानले नै वर्तमान सङ्घीय गणतान्त्रिक नेपालको रूपरेखा कोरेको हो भन्ने पुष्टि गरेका छन् । यी निबन्धले एकातर्फ यहाँका सचेत महिलाहरू विश्वसाम्यवादको महान् लक्ष्य पछ्याएर जनयुद्धको महासमरमा समाहित भएका थिए भन्ने पुष्टि गरेका छन् भने अर्कातर्फ यस महायात्रामा सहभागी महिलाहरू वर्गमुक्तिमा मात्र महिलामुक्ति सम्भव हुने वैज्ञानिक र वस्तुवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित महिलाहरू हुन् भन्ने पनि स्पष्ट गरेका छन् । यी संस्मरणात्मक निबन्धले पुरुषप्रधान समाजको शोषण र उत्पीडन स्वयं कारण नभएर वर्गयुक्त समाजको परिणाम भएको चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । समग्रमा यी निबन्धले वर्गीय मुक्ति नै आधार मुक्ति मान्दै महिलामुक्तिको सङ्घर्षलाई वर्गमुक्ति आन्दोलनसँग एकाकार हुने महिलाका उदात्त चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लेख त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुसन्धान निर्देशनालयले प्रदान गरेको 'गणतन्त्रोत्तर नेपाली निबन्धमा नारीविद्रोह' शीर्षकको लघुअनुसन्धानमा आधारित छ । यस लघुअनुसन्धान परियोजनाका निम्ति म त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुसन्धान निर्देशनालयप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

एङ्गोल्स, फ्रेडरिक (२०६४) "परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति", *माक्स एङ्गोल्सका सङ्कलित रचना ३, परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्तिसहित*, राजेन्द्र मास्के (अनु.), प्रगति प्रकाशन (मूल कृति प्रकाशन सन् १८८४)।

किरण (२०६४), एक उत्कृष्ट, ऐतिहासिक तथा सौन्दर्यपरक अभिलेख, (भूमिका), *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।

किरण (२०६५), नेपाली समाज र संस्कृति : एक सङ्क्षिप्त अध्ययन, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

खड्का, देवी (२०६४), कहालीलागदो चार महिना, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. पृ. ५४-६८ ।

गुरुङ, चुनु (२०६४), कस्तो हुन्छ मुटु टुक्रिएको बेला संवेदनाको त्यो घडी, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ३६-४२ ।

घर्ती, ओनसरी (२०६४), राता बस्तीहरूको यो महान् यात्रा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. २२-२५ ।

दोड, कमला (२०६४), सङ्घर्षको जीवनयात्रा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ११०-११३ ।

थापा, अमृता (२०६४), क. सपना ! सुखमनीको भूमिबाट रातो सलाम !, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. १३-१७ ।

थारू, डि.वी (२०६४), एउटा बहादुर गाउँकी छोरी, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. १२०-१२४ ।

पारिजात (२०५४), *पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू*, ग्रन्थ ५, पवन चाम्लिङद्वारा सम्पादित, निर्माण प्रकाशन ।

बुढाथोकी, टीका (२०६४), सहिद सप्ताह र बलिदान, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ४३-४५ ।

महतरा, आशा (२०६४), बगरमा बच्चा जन्माउँदा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ३१२-३१३ ।

मार्क्स, कार्ल र फ्रेडरिक, एङ्गल्स (२०६४), *मार्क्स एङ्गल्स सङ्कलित रचना ३*, राजेन्द्र मास्के (अनु.), ऐरावती प्रकाशन(मूल कृति प्रकाशन सन् १८८९) ।

रोका, जुनकुमारी (२०६४), विथलडाँडाको हतियारकब्जा र फौजीकरणको सवाल, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ७५-७८ ।

वैद्य, मोहन (२०७७), *मार्क्सवादी समालोचना*, शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।

सोमै मगर, लीला (२०६४), जीवनसाथी क. कैलाश मेरो मनमुटुमा बसिरहनुभएको छ, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. २७१- २७७ ।

Zetkin, CaLra (2015), *CaLra Zetkin Selected Writings*, edited by Philip s. Foner, Haymarket Books (Original book published 1984).

यारी सङ्ग्रहका कविताको बिम्बविश्लेषण

डा.बिन्दु शर्मा

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)(3149-7594 Online) Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0. International Liscence (CC BY NC 4.0).

लेखसार

डा. बिन्दु शर्मा

उपप्राध्यापक, रत्नराज्यलक्ष्मी
क्याम्पस, काठमाडौं

Email:

bindu2033@gmail.com

Orcid:

<https://orcid.org/>

0009-0008-5093-1416

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Summision

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

Aujst 07, 2026

प्रस्तुत लेख भूपाल राईको 'यारी' कवितासङ्ग्रहको बिम्बविश्लेषणमा आधारित छ । बिम्ब जीवन जगतप्रतिका कविका अमूर्त भावनालाई मूर्तता प्रदान गर्ने र विचारलाई इन्द्रियसंवेद्य अनुभूतिसहित सम्प्रेषण गर्ने काव्यिक युक्ति हो । बिम्बविश्लेषणका लागि प्रस्तुत लेखमा सैद्धान्तिक ढाँचाको मूल आधारकाव्य बिम्बअन्तर्गत लेविस (सन् १९६१) कृतिमा प्रस्तुत सिद्धान्तलाई बनाइएको छ । बिम्बविश्लेषण कविताको भाव र विचार सम्प्रेषणसँग सम्बन्धित ऐन्द्रियिक अनुभूतिसम्बद्ध शिल्प विवेचनाको विषय हो । समालोचनाका क्षेत्रमा यो कृतिमा संयोजितविविध इन्द्रियगत संवेदनासहितका अभिव्यक्तिको भूमिका एवम् तिनको सम्प्रेषणका क्रममा हुने वैचारिक मूर्तताको प्रभाव पहिचानमा केन्द्रित रहन्छ । यो रचनामा निहित काव्यात्मक बिम्बहरूको तरलताबाट अर्थलाई ठोस स्वरूप प्रदान गर्ने शिल्पगत पद्धति हो । यसले भाषिक युक्तिमार्फत साहित्यिक पाठमा रहेको विचार, चेतना र अनुभूतिको प्रवाह जस्ता रचनाको अर्थसम्बद्ध पक्षहरूको खोजी गरी तिनको प्रायोजनपरक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ । 'यारी' सङ्ग्रहका कविताको बिम्बविश्लेषण अन्तर्गत यस आलेखमादृश्य बिम्ब, श्रव्य बिम्ब, स्पर्श बिम्ब र घ्राण बिम्ब पहिचान गरी विश्लेषणगरिएको छ । एकल सांस्कृतिक व्यवस्थामा अभ्यस्त नेपाली समाजको अनुदार चरित्र, त्यसको प्रभावमा कुन्ठित हुँदै गएको व्यक्तिको स्वतन्त्रता, पहिचान र सृष्टिको प्राकृतिक चक्र पुनःनिर्माण तथा समर्पण, सामीप्यता र हार्दिकताको बिम्बात्मक प्रसार एवम् विभेदको विरोध र आपसी सद्भावको खोजीकातथा अभिव्यञ्जनात्मक स्वरूपको प्रतिरोधी अभिव्यक्तिलाई इन्द्रियसंवेद्य ढङ्गले सम्प्रेषण गर्नका लागि प्रस्तुत कवितामा गरिएको बिम्बविधान प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अभिव्यञ्जनात्मक, आस्वाद्य, इन्द्रियगत, घ्राण, बिम्बात्मकता, तरलता, प्रतिरोधी

विषयपरिचय

कविता जीवन भोगाइका द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको लयात्मक र बिम्बात्मक अभिव्यक्ति हो । भाषामा लयात्मकता र अर्थसम्प्रेषणमा बिम्बात्मक कला अवलम्बन गर्ने विधाको पहिचान बनाएको हुनाले कविता शब्दबाट स्वरूप प्राप्त गर्ने एक प्रकारको संवेदनात्मक र वैचारिक सत्ता हो । तात्क्षणिक वस्तुस्थिति र लेखकका अनुभव, प्रतिक्रिया, वैयक्तिक दृष्टिकोणको बिम्बात्मक संयोजन, वैचारिकता सम्प्रेषणको पद्धति, एवम् भाषाको लयात्मक बुनोटबीच सही सम्मिलन हुनुपर्ने भएकाले यो कलात्मकताको आधिक्य रहेको साहित्यिक रचना हो । त्यसैले हरेक कवितामा बिम्ब स्थायी रूपमा रहन्छ र कविता स्वयम्मा पनि एउटा बिम्ब बनेको हुन्छ (लेविस, सन् १९६१, पृ. १७) । कविताको सम्प्रेषण पनि संवेदनात्मक धरातलबाटै हुन्छ र कविताले बिम्ब रूपमा जीवनको पुनःसिर्जन गर्दछ ।

बिम्ब साहित्यको अर्थप्रति पाठकलाई इन्द्रियचेतनाको तहबाट प्रभावित गर्ने भाषिक उपकरण हो । यसको सार्थकता व्यावहारिक भाषाको मृत रूपकलाई नयाँ स्तरमा पुर्नजीवित गर्ने र अमूर्त विचारको परिधिबाट बाहिर लगेर जीवित र ठोस वस्तुसँग पाठकलाई साक्षात्कार गराउनुमा रहेको छ (सिंह, सन् २००५, पृ. १५) । यही क्रममा भाषाको व्यावहारिक माध्यमलाई अस्वीकार गर्दै संवेदनाका माध्यमबाट नामहीन र ठोस वस्तुसम्म पुग्ने प्रक्रियाबाट बिम्बको जन्म हुन्छ । कविता यथार्थ अनुभूतिबाट निसृत तथा सामाजिक अहम्द्वारा नियन्त्रित कला पनि हो । त्यसैले यसमा आउने बिम्बहरूको योजना पनि आकस्मिक र स्वचालित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । सुन्दर बिम्ब रचनाको पहिलो आधार जीवनबोध/यथार्थबोधको स्थिति हो (पाण्डेय, २०६८, पृ. ६०) । यसर्थ बिम्ब एकलै पूर्ण हुँदैन बरु त्यससँग जोडिएर व्यक्त वा अव्यक्त रूपमा यथार्थ वा परिवेश आएको हुन्छ । यस्तो परिवेशको सम्पूर्ण सन्दर्भबाट मात्र बिम्बको अर्थसौन्दर्य उद्घाटित हुन्छ । लेखकले आफ्ना भावना, विचार र संवेगहरूलाई नवीन संवेदनात्मक आकृति, अनुभूति र आयामहरूमा व्यवस्थित गरेर रचनामा सफल रूपले सम्प्रेषण गर्न सक्छ भन्ने मान्यताका आधारमा बिम्बको मान्यता स्थापना भएको हो । वास्तवमा लेखकले आफ्नो सामाजिक अवस्थितिअनुसार एउटा वैचारिक वा भावनात्मक दृष्टिकोण आत्मसात गर्दै सोही अनुरूपका आफ्ना चिन्तन, अनुभव र अनुभूतिलाई बिम्बात्मकता प्रदान गर्छन् ।

समकालीन समयावधि (२०३६) देखि नै नेपाली कविता अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा बन्देज एवम् एकल जातीय सांस्कृतिक चिन्तनको दबदबा आदिको आलोचनातर्फ अङ्गसँग हुँदै स्वतन्त्रता र समानतासहितको वैचारिक मोडतिर केन्द्रित हुँदै गएको थियो । पचासको दशकदेखि तिनमा थपिँदै गएको जातीय थिचोमिचो र जनजातीय पहिचानको स्वरले साठीको दशकबाट मुखरता प्राप्त गरी कविताले दमन र भेदभावपूर्ण सामाजिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक आदि मूल्यहरूको वर्चस्वका कारण किनारीकरणमा परेको जनजाति पहिचानको आवाजलाई

सघन बनाएको हो । यही परिवेशमा लेखिएको भूपाल राईको *यारी* (२०७९) सङ्ग्रहमा सामाजिक सरोकारयुक्त सार्वभौम सौन्दर्यका कवितासँगै निजात्मक भावमा आधारित बहुआयामिक प्रेमकविताहरू पनि सङ्गृहीत छन् । ‘सार्वजनिक’ र ‘यारी’ गरी दुई खण्डमा बाँडिएको यस सङ्ग्रहका ‘यारी’ खण्डका कवितामा मानवता, इतिहास र प्रेमको त्रिकोणात्मक सम्बन्धमा आधारित भावनात्मक र तरल अनुभूतिलाई मूर्तता प्रदान गर्नका लागि बिम्बविधानको युक्ति प्रयोग गरिएको छ । मानव सभ्यताको प्रारम्भमा स्वायत्त र नैसर्गिक स्वरूपमा रहेको प्रेम समाजविकासका चरणहरूको क्रम पार गर्दै जाँदा नियन्त्रित र नश्लीय बन्दै गएको अनुभूति गरेर त्यसको अन्त्यका लागि स्वतन्त्रता, आपसी सद्भाव र प्रेमको खोजी गरेका राईले कवितामा अभिव्यञ्जनात्मक रूपबाट मानवताको बृहत् परिधिमा प्रेम, यौन र सृष्टिको मनोविज्ञान केलाउने क्रममा बिम्बको कुशल प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत कृतिका कविताको बिम्बविश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ । *यारी* सङ्ग्रहका कवितालाई इन्द्रिय संवेद्य बिम्बहरूको प्रयोगबाट भावनात्मक रूपले मूर्त र संवेदनशील बनाइएको छ तर त्यस्तो बिम्बात्मक संवेदनाका आधारमा कुनै पनि प्राज्ञिक अध्ययन नभएको हुँदा उक्त कृतिमा इन्द्रिय बिम्बको प्रयोगले मानवीय प्रेम, संवेदना र रचनात्मक चिन्तनमा थपेको गहिराइका बारेमा हनुपर्ने अध्ययन रिक्त नै देखिन्छ । अतः *यारी* कवितासङ्ग्रहका कवितामा बिम्बहरू कस्तो किसिमले प्रायुक्त छन् र तिनले नेपाली समाजका प्रेम, यौन र सृजनाका मूल्यहरूलाई कसरी उद्घाटन गरेका छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा सिर्जना भएका छन् । यिनै जिज्ञासाको समाधानका निम्ति प्रस्तुत अध्ययनमा *यारी* कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रायुक्त बिम्बविधानका इन्द्रियसंवेद्य पक्ष पहिल्याई तिनका आधारमा चिन्तन र शिल्पको अन्तर्सम्बन्ध केलाउँदै कविताको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक शोधविधिमा आधारित छ । यसमा प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन भूपाल राईको *यारी* कवितासङ्ग्रहको ‘यारी’ खण्डमा रहेका कविताहरूको वैचारिकता प्रसारित इन्द्रियगत बिम्बविधान, त्यसका लागि गरिएको चित्रात्मक पद्धतिको संयोजन, वैचारिक मूर्तता र कविताको अर्थ प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भहरूबाट गरिएको छ । यसरी सामग्री लिँदा बिम्बविश्लेषणका निम्ति ‘मेरी यारी ! मलाई एकदमै हतार छ’, ‘जोडा नाम’, ‘उदास ग्रह’, ‘बुढी बोजुको मन्दिर’, ‘तिमीसँग छुट्ने बेला’, ‘आदिम उत्सव’ र ‘छुटेको एकान्त’ कविताका उपयुक्त प्रसङ्गमा मात्र सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति प्रयोग भएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कविताको बिम्बविश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ग्रन्थ, कविताविश्लेषणका आधार भएका अनुसन्धानात्मक लेख र समालोचनात्मक लेख उपयोग गरिएको छ भने समस्या समाधानका लागि मूलतः पाठविश्लेषणको पद्धति उपयोग गरिएको छ । कवितामा प्रकटित इन्द्रियगत बिम्बलाई दृश्य बिम्ब, श्रव्य बिम्ब,

स्पर्श बिम्ब र घ्राण बिम्ब विश्लेषणमा मात्र यस अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा स्वादमा आधारित इन्द्रिय अनुभूति सम्प्रेषण गर्ने आस्वाद्य बिम्बको प्रयोग नगरिएकाले यसको भने विश्लेषण गरिएको छैन ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

कवितामा विशेष किसिमको अभिव्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका साथ अमूर्त विचार वा भावनाको पुनर्निर्माण गर्ने एक किसिमको भाषिक पद्धतिलाई बिम्ब भनिन्छ । लेविस (सन् १९६१, पृ. १८) का अनुसार बिम्बले मानसिक चित्रलाई बुझाउँछ र एउटा विशेषक, रूपक वा उपमाले बिम्ब सिर्जना गर्छ, सक्छ । बिम्बलाई एउटा पदावलीका रूपमा प्रस्तुत गर्न सहज हुन्छ किनभने यसले बाह्य यथार्थको शुद्ध वर्णन गरे पनि त्यसमा कल्पना वा वास्तविकताको परावर्तनभन्दा अधिक अर्थ प्रकट गर्ने सामर्थ्य राख्छ । अतः प्रत्येक काव्यिक बिम्ब कुनै न कुनै स्तरमा रूपकात्मक बन्न पुग्छ (लेविस, सन् १९६१, पृ. १८) । कल्पित सादृश्यविधानद्वारा वस्तु र काव्यको अर्थलाई जोड्नु नै यसको पहिलो काम हो । कवितामा वस्तु र चित्रित विषयको सम्बन्ध विशिष्ट रूपमा स्थापित गरिएको हुन्छ । यसबाट एकातिर काव्यगत अर्थ र बाह्य वस्तुको सम्बन्ध पाठकको कल्पनाभन्दा धेरै जटिल हुन पुग्छ भने अर्कातिर कवितामा देखिएका भन्दा धेरै महत्त्वपूर्ण कुराहरू अमूर्त बनेका हुन्छन् । तिनै अमूर्त विचार र भावलाई मूर्त बनाउनुमा नै बिम्बको सार्थकता निहित छ । बिम्ब एक प्रकारको चित्र हो, जो कुनै पदार्थका साथै विभिन्न इन्द्रिय संवेदनाका माध्यमबाट पाठकको हृदयमा जागृत हुन्छ (नगेन्द्र, सन् १९९०, पृ. २) । त्यसैले इन्द्रियसंवेद्य प्रभाव सिर्जना गर्नु नै बिम्बको महत्त्वपूर्ण शक्ति हो । कवितामा प्रायुक्त बिम्ब चाहिँ कविले गरेको अनुभूतिको शाब्दिक प्रनिधित्वबाट निर्मित चित्र नै हो तर त्यो वस्तु जस्तो भौतिक संवेदनका रूपमा देखिने, छोड्ने, सुनिने, बास्ना आउने वा चाखिने बनेर आएको हुन्छ (रिचर्ड र रोबर्ट, सन् १९९९, पृ. ६०) । त्यसैले बिम्बबाट पाठकको मानसिकतामा नयाँ प्रकारको तनाव र गतिशीलता सिर्जना हुन्छ ।

समालोचनाका क्षेत्रमा बिम्बलाई बौद्धिक र भावनात्मक जटिलता उद्घाटन गर्ने युक्तिका रूपमा बिसौ शताब्दीको प्रारम्भदेखि प्रयोग गर्न थालिएको हो । एफ.एस. फ्लिन्टले *पोइट्री* (सन् १९१३) पत्रिकामा 'इमेजिजम्' शीर्षकको लेखमा पहिलो पटक यसबारे विमर्श गरेका हुन् (सिंह, सन् २००५, पृ. ११) । त्यसपछि एज्रा पाउन्डले बिम्बवादको ऐतिहासिक घोषणापत्र प्रकाशित गरेपछि, यसको प्रयोग र सौन्दर्य बारेका विश्लेषणहरू सघन हुन थालेका हुन् । बिम्बवादले मूर्त बिम्बको रचनामा बढी जोड दिएर आयाममा सङ्क्षिप्तता, चिन्तनमा सघनता तथा प्रभावमा चित्रात्मकतालाई कविताको मूल पहिचान मान्दै दृश्यबिम्बको प्रयोगलाई पुनःस्थापित गरेको हो । बिम्बविधान प्रदर्शनको विधि हो, जसमा इन्द्रियग्राह्य हुने स्पष्ट तर साङ्केतिक निर्देश आवश्यक पर्दछ (एटम,

२०७२, पृ. ३७९) । कवितामा वस्तु र त्यसको गुण जस्ता दुवै पक्ष विषयका रूपमा आउने भएकाले बिम्ब पनि यी दुवै पक्षमा केन्द्रित हुन्छ । यसर्थ वस्तु र भाव दुवैको बिम्ब हुन्छ र त्यो मूर्त नै हुन्छ, अमूर्त हुँदैन । मूलतः भावबोध गराउने बिम्ब नै काव्यबिम्ब हुन्, जो उद्दीपक पदार्थको अनुपस्थितिमा कल्पनाद्वारा जागृत हुन्छन् र तिनमा इन्द्रियगत तत्त्व परोक्ष रूपमा विद्यमान हुन्छ । यही कारणले सामान्य बिम्ब र काव्यबिम्बमा भिन्नता देखिन्छ । काव्यबिम्बको निर्माण सिर्जनात्मक कल्पनाबाट हुन्छ र यसको केन्द्रमा एक किसिमको वैचारिक वा भावगत आकर्षण अनिवार्य हुने गर्दछ (नगेन्द्र, सन् १९९०, पृ. ३) । भावमा आधारित जुन किसिमका बिम्बलाई अमूर्त मानिएको छ; ती अदृश्य हुन्छन्, अङ्गोचर भन्ने हुँदैनन् । यिनै अङ्गोचर भावलाई पनि बिम्बले इन्द्रियसंवेद्य ढङ्गबाट मूर्तता प्रदान गर्दछ । काव्यबिम्बका लागि भाव नै प्रमुख प्रेरक तत्त्व हो र यसले नै सामान्य बिम्बका तुलनामा काव्यबिम्बलाई समृद्ध बनाउँछ । यस प्रकार सिर्जनात्मक कल्पना काव्यबिम्बको कारण तत्त्व हो भन्ने इन्द्रियगत अनुभव यसको मूल उपकरण तत्त्व ठहर्दछ ।

मानिसले ज्ञानेन्द्रियका माध्यमबाट प्राप्त गरेका अनुभव चीरस्थायी प्रकृतिका हुन्छन् र यिनै अनुभवले नै बिम्बलाई काव्यिक अनुभूतिसहित प्रभावकारी ढङ्गले जागृत गर्दछन् । प्रत्यक्ष इन्द्रिय संवेदना नै जटिल भावमा परिणत भएर सूक्ष्म तरिकाले विचारको रूप धारण गर्दछन् । कविले चिन्तनलाई सघन अभिव्यक्ति दिनुपर्ने हुँदा दृश्यात्मकता प्रस्तुत गरेर इन्द्रियहरूमार्फत प्रभाव पार्नमा केन्द्रित हुनुपर्छ (एटम, २०७२, पृ. ३७९) । यसर्थ बिम्बविधानमा जस्तै बिम्बका प्रकारको वर्गीकरणमा पनि इन्द्रियगत आधार नै प्रमुख मानिएको छ । यस आधारबाट बिम्बलाई पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ : दृश्य, श्रव्य, स्पर्श, घ्राण र आस्वाद्य बिम्ब । जुनै प्रकारको भए पनि बिम्बले पाठकको आन्तरिक अनुभूतिको जटिल मिश्रणलाई उत्प्रेरित गर्छ र कृतिको वातावरण, स्वर र अर्थलाई यथार्थपरक ढङ्गबाट सम्प्रेषण गर्दछ ।

इन्द्रिय संवेदनाका आधारमा सिर्जना गरिने बिम्बहरूमा दृश्यद्वारा चित्रात्मक अनुभूति गराउने बिम्बको प्रभाव अधिक रहेको छ । तिनमा आँखाको योगदान सर्वाधिक रहेको हुन्छ किनभने बिम्बमा मूर्त स्वरूपनै बढी प्रभावशाली हुन्छ (नगेन्द्र, सन् १९९०, पृ. ३) । इन्द्रिय विषयमा सर्वप्रथम वर्णसम्बन्धी अनुभव अङ्गाडि आउँछ किनभने यो विश्व नै वर्ण-गन्धमय भएकाले वस्तुको आकलन गर्नका लागि कविलाई आफ्नो संवेदनात्मक परिधिभन्दा बाहिर जानुपर्ने भन्झट हुँदैन (सिंह, सन् २००५, पृ. २०२) । अनेक समविषम रङले भरिएको प्रकृति उसका अङ्गाडि खुल्ला रूपमा विद्यमान रहेको छ । त्यसैले कविले आफ्नो चित्र कल्पनाको मुख्य आधार प्रकृतिलाई बनाउने क्रममा दृश्य बिम्बको निर्माण हुन्छ । कुनै पनि ध्वनि वा आवाजलाई प्रतिबिम्बित गर्ने बिम्बको स्वभावश्रव्य प्रकृतिको हुन्छ । इन्द्रिय संवेदनामा सबैभन्दा सूक्ष्म स्तर ध्वनिको हुन्छ । त्यसैले ध्वनि शब्दको प्राणतत्त्व हो र जसरी प्रत्येक शब्द कुनै न कुनै दृश्यचित्रको बोधक हुन्छ, त्यसरी नै ध्वनिको पनि चित्र

हुन्छ (सिंह, सन् २००५, पृ. २०७) । विशुद्ध संवेदनाको स्तरमा रचना हुने श्रव्य बिम्ब आवाजको अनुकरणका क्रममा जागृत हुन्छन् । स्पर्श अनुभूति चाहिँ सबैभन्दा प्रत्यक्ष र स्थूल स्तरको हुने भएकाले स्पर्श बिम्बमा छालाका माध्यमबाट गरिने प्रत्यक्ष अनुभूतिभन्दा त्यसको भावमूलक मानसिक प्रभाव बढी प्रतिबिम्बित हुन्छ । त्यसै गरी गन्ध वा बास्नाको प्रतिनिधित्व गराउँदा घ्राण बिम्ब सिर्जना हुन्छ । फूल वा अत्तरको चित्रणमा मात्र नभई मान्छेको स्वभाव र स्मृतिको गन्धलाई पनि काव्यबिम्बले बढी प्राथमिकताका साथ उद्घाटन गर्दछन् तर तिनमा गन्धको वस्तुगत चित्रणभन्दा त्यसप्रतिको मानसिक अनुभूतिको सम्प्रेषण अधिक रहेको छ । स्वाद पनि इन्द्रिय बोधको तुलनात्मक रूपले स्थूल स्तर हो । स्वादको अनुभूतिमा आधारित बिम्बले पनि मूल आधार भने स्पष्ट रूपलाई नै बनाएको हुन्छ (नगेन्द्र, सन् १९९०, पृ. ३) । यस्तो बिम्बले जिब्राबाट प्राप्त हुने आस्वादनको अनुभूतिलाई मूर्तता प्रदान गर्दछ । नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा लक्ष्मण गौतमले *समकाली नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण* (२०६८) शीर्षकको कृति प्रकाशित गरेका छन् । उक्त कृतिमा गौतमले बिम्बवादी मान्यताका आधारमा समकालीन नेपाली कविताकोसर्सती विश्लेषण गरेका छन् । बिम्बका आधारबाट *यारी* सङ्ग्रहका कविताको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नका लागि यहाँ *लेक्स* (सन् १९६१) ले प्रस्तुत गरेको बिम्बको सिद्धान्त र *यारी* सङ्ग्रहका कवितामा प्रायः इन्द्रियगत बिम्बविधानको संयोजन गरेर (१) दृश्य बिम्ब, (२) श्रव्य बिम्ब, (३) स्पर्श बिम्ब र (४) घ्राण बिम्ब शीर्षकका बुँदाहरूको एउटा कृतिविश्लेषणको प्रारूप तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

भूपाल राई (२०१७) एकल सांस्कृतिक वर्चस्वका कारण उत्पन्न सामाजिक बेथितिको प्रतिरोध गर्दै न्यायपूर्ण राज्यव्यवस्था स्थापनाको आह्वानगरी कविता लेख्ने कवि हुन् । उनको *यारी* (२०७९) कवितासङ्ग्रहका कवितालाई 'सार्वजनिक' र 'यारी' गरी दुई खण्डमा विभाजित गरिएको छ । उन्नाइस कविता सङ्गृहीत 'यारी' खण्डका कवितामा वर्णव्यवस्थामा आधारित समाजको मानवीय सम्बन्ध तथा पहिचान, प्रेम, यौन र सृष्टिको बृहत् आयामबाट सद्भाव र मान्छेको नैसर्गिकता पर्गेल्न खोजिएका अनुभूतिमूलक अभिव्यक्तिलाई मूर्तता प्रदान गर्नका लागि बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रेम र यौनसँगै स्वतन्त्रता र जनजातीय पहिचानको खोजी गरी विभेद र शोषणविरुद्धको सङ्घर्षको निरन्तरता सङ्केत गर्ने क्रममा इन्द्रिय संवेद्य बिम्बविधान गरिएको छ, जसलाई (१) दृश्य बिम्ब, (२) श्रव्य बिम्ब, (३) स्पर्श बिम्ब र (४) घ्राण बिम्ब गरी कृतिविश्लेषणका निम्ति बिम्बका चारओटा प्रकारगत उपकरण प्रयोग गरिएका छन् ।

दृश्य बिम्ब

यारी कवितासङ्ग्रहमा भावुकताको अतिशयोक्तिपूर्ण मार्गबाट विचारलाई क्रमशः परिपक्व बनाउँदै जाँदा इन्द्रियगत बिम्बविधान हुन पुगेको छ । यस क्रममा आँखाद्वारा अनुभव गरिने प्रत्यक्षदृश्य संवेदनालाई जटिल भाव र सूक्ष्म वैचारिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रकट गरिएका सन्दर्भमा दृश्य बिम्बहरू सिर्जना भएका छन् । जनजातीय पहिचानसँगै प्रेमको अभिव्यक्ति दिने क्रममा सिर्जना भएका दृश्य बिम्बको शृङ्खलित प्रस्तुति रहेको 'बुढी बोजुको मन्दिर' शीर्षकको कविताको तलको उद्धृतांशबाट पनि भावनात्मक प्रेमको आवरणबाट गरिएको वैचारिक प्रौढतायुक्त बिम्बात्मक प्रायुक्ति पहिल्याउन सकिन्छ :

मानौं धूवाँको मैलो च्यादर आढेर
फिँजाउँदै मातृसत्ताको न्यानो आशीर्वाद
बसिरहेकी छिन्

धुमधुम्ती-अङ्गेनाको डिलमा आस्थाकी कुल बोजु (पृ. १५७)

श्रेष्ठ कविको काव्यिक दृष्टि कविताको वस्तु र भाव दुवैको दृश्यात्मक चित्र प्रकटीकरण गर्न सक्षम हुन्छ । यस्तै दृष्टिले यहाँ मन्दिरलाई ढाक्न खोजेको कुहिरोलाई 'धूवाँको मैलो च्यादर' तथा एकान्त पहाडको कुनामा अवस्थित मन्दिरलाई 'धुमधुम्ती अङ्गेनाको डिलमा बसेकी बोजु' का रूपमा दृश्यात्मक बनाएको हो । 'मातृसत्ताको न्यानो आशीर्वाद' र 'आस्थाकी कुल बोजु' जस्ता शब्दावलीले चाहिँ आमाको प्रधानतायुक्त जनजाति सभ्यताको विशिष्टतालाई काव्यीकरण गरेको छ । यसबाट सृष्टिकर्ताका रूपमा पुरुषको परिकल्पना गरेको आर्यसभ्यताका सामु आदिमातालाई सर्जक मान्दै आएको किरात सभ्यताको वैज्ञानिक दृष्टियुक्त सौन्दर्य उद्घाटन भई पहिचानको स्वर पनि बिम्बात्मक रूपले प्रकट भएको छ ।

यारी कविताकृति प्रकाशनमा आएको सत्तरीको दशक भनेको नेपाली समाजमा सङ्घीय समावेशी लोकतान्त्रिक व्यवस्था प्रारम्भ भएको र राज्यको मानसिकतामा केन्द्रीकृत तथा एकल जातीय पहिचानको धडधडी पनि रहिरहेको अवधि हो । हिन्दु सांस्कृतिक दबदबाका कारण उक्त अवधिको लेखनको धार एकल सत्ताका रूपमा स्थापित खसआर्य पहिचानको अस्वीकारको रणनीतितर्फ अभिमुख हुँदै गएको थियो । राजनीतिक क्षेत्रका जनजातिहरूले अघि बढाएको पहिचानको आन्दोलनले आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक अधिकारलाई कानुनी रूपमै स्थापित गरिरहेको थियो । यही पृष्ठभूमिमा लेखिएका प्रस्तुत कृतिका कवितामा पनि विभेदपूर्ण सामाजिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक आदि मूल्यहरूको वर्चस्वका कारण किनारामा परेका आदिवासी समुदायको पहिचानको स्वर प्रगाढ छ । कविको जीवनदृष्टि, कविताको स्वर र शीर्षकीकरणका आधारमा हेर्दा पनि कविताको मूल वैचारिकता 'यारी' भन्ने किराती सांस्कृतिक मान्यताअनुसारको भावहरूलाई विशेष अर्थ प्रदान गर्ने शब्द, जसलाई

कविले 'अर्थहरूको कचुर काट्ने कला' भनेका छन्, का वरिपरि छरिएको छ । यही आशयानुरूपकवितामा अङ्गाङ्गि भनिएको छ :

मेरी यारी...
 माफ गर मलाई
 कि यातिखेर म बढी नै निर्मम देखिन सक्छु
 हेर, तिम्रो अध्यात्मको मैदानमाथि लडिरहेको
 एक अन्तिम योद्धा हुँ म
 तिम्रो सिउँदोमा भर्खरै लेखिएको
 जुन एक थुँगा रातो कविता छ
 त्यो फगत कविता होइन
 मैले जितेको एक टुक्रा राज्य हो (पृ. १५८)

किराती सांस्कृतिक अनुष्ठान 'यारी' लाई मानवीकरण गरी प्रेमिकाका रूपमा सम्बोधन गरिएको उपर्युक्त उद्धृतांश दृश्य बिम्बको प्रयोगबाट बहुअर्थी बनेको छ । प्रारम्भमा वक्ताले प्रेमिकासँगको समागमका क्रममा आफू निर्मम देखिन सक्ने जनाउ दिनु तथा लगत्तै आएका 'तिम्रो अध्यात्मको मैदानमाथि लडेको अन्तिम योद्धा' भन्ने वर्णनात्मक बिम्बले त्यसलाई अर्थ्याउँदै कविताको अभिधात्मक स्वरको प्रकटीकरण गरेको छ । यसबाट प्रेमलाई अध्यात्मको उदार परिधिमा राखेर प्रेमिकाको सिउँदो रङ्गाएको भन्ने अर्थ सम्प्रेषण भई प्रेममा प्राप्त गरेको विजय लाई 'सिउँदोमा लेखिएको एक थुँगा रातो कविता' पदावलीले दृश्यात्मक बनाएको हो । त्यो विजयलाई कविताको वक्ताले आफूले जितेको 'एक टुक्रा राज्य' का रूपमा लिएको सन्दर्भबाट चाहिँ आदिवासी समुदायले प्राप्त गरेको अधिकारको विशेष अर्थ मूर्तीकरण हुन गई कविताले राजनीतिक अर्थबोध गराएको छ । यस अर्थअनुसार 'यारी' वक्ताको देशको प्रायः बिम्ब ठहर्दछ, जहाँ उसले अन्तिम योद्धाका रूपमा निर्ममतापूर्वक अधिकारप्राप्तिका लागि युद्ध लड्नुपरेको छ । उक्त लडाइँपछि प्राप्त भएको सङ्घीयतालाई नै यहाँ वक्ताले आफूले जितेको एक टुक्रा राज्य भन्ने पदावलीले बिम्बित गरेको हो । यसर्थ 'तिम्रो सिउँदोमा भर्खरै लेखिएको एक थुँगा रातो कविता' भन्ने पदावली रातो आवरणमा रहेको *नेपालको संविधान २०७२* लाई प्रतिबिम्बित गर्ने दृश्य बिम्ब हो, जसमा पहिलो पटक सबै जातजातिको पहिचानसहितको सङ्घीय, समावेशी, धर्मनिरपेक्ष, लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको प्रत्याभूति गरिएको हो ।

दृश्य बिम्बविधानका आधारबाट हेर्दा प्रस्तुत कृतिका कवितामा समस्याहरू अटेसमटेस भएको अव्यवस्थित र सङ्कटले घेरिएको मान्छेको जिन्दगीलाई प्रतिबिम्बित गरेको 'जुलुसजस्तो जिन्दगी' (पृ. १४१),

असमानता, विभेद र तिरस्कार व्याप्त रहेको समाजलाई व्यञ्जित गरेको 'अँध्यारो पृथ्वी'(पृ. १४३), आपसी सदभाव, संवेदना र समन्यायिक परिस्थितिको अभिव्यञ्जना दिएको 'मुक्तिको उज्यालो ग्रह' (पृ. १४३) जस्ता बिम्ब पनि कविताको भावात्मक सूक्ष्मतालाई मूर्त बनाउनसक्षम देखिन्छन् । त्यसै गरी प्रेम र समभावको दृश्यविधान गरेको 'प्रेमको गुलाफी रुमाल' (पृ. १४३), समयको सङ्कुचनलाई मूर्तीकरण गरेको 'एक डल्ला घाम' (पृ. १४४) तथा मान्छेको स्मृतिको विपुल भण्डारलाई प्रतिबिम्बित गर्न आएको 'हावाको निलो दह' (पृ. १५२) जस्ता बिम्बहरूले पनि कविताको स्वरलाई समृद्ध बनाएका छन् । यसरी प्रस्तुत कृतिका कवितामा दृश्यात्मक बिम्बविधान गर्दा केन्द्रीकृत र एकल पहिचानमा आधारित सत्ता र आदिवासी पहिचानको द्वन्द्वात्मकतालाई दृश्यात्मक बनाइएको छ, जसबाट जनजातिको सीमान्तीकृत स्वर मुखर भई राज्यसत्ताबाट परिधितर धकेलिएका किरात समुदायको प्रतिरोधी चिन्तनको मूर्तीकरणका दृष्टिले कृति सफल ठहर्दछ ।

श्रव्य बिम्ब

प्रस्तुत कविताकृतिमा आवाजको प्रतिनिधित्व गरेका अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगबाट श्रव्य बिम्बविधान गरिएको छ । तिनमा कानद्वारा प्राप्त अनुभवलाई स्मृति रविवशता जस्ता द्वैध भाव तथा स्वच्छन्दवैचारिक अभिव्यक्तिसँग संयोजन गरी अनुभूतिको मूर्तीकरण गरिएको छ । पाठकले सामान्य ठानेर बेवास्ता गरेका ध्वनिको सूक्ष्म तरङ्गसँग जीवनभोगाइको लयलाई तादाम्य गरिएकाले यसमा दृश्य र ध्वनिसँग सम्बन्धित संवेदनाको मिश्रण भई दोहोरो इन्द्रिय प्रभाव पनि सम्प्रेषण गरिएको छ, जस्तै :

एक अन्तरालदेखि भुन्डिरहेछ
मनको क्षितिजमा एकलो तारा
जो कहिले बल्छ/निभ्छ कहिले
घडीको काँटा भैँ/टिकटिक टिकटिक
क्षीण आशाको कलपुर्जा/कहिले चल्छ/रोकिन्छ कहिले (पृ.१५१)

'उदास ग्रह' शीर्षकको कविताका उपर्युक्त उद्धृतांशमा कविताको वक्ताको विगतसँग जोडिएको स्थानलाई प्रतिबिम्बित गर्न आएको 'एकलो तारा' बिम्बको बल्ने र निभ्ने दृश्यात्मक गुणसँग घडीको काँटाको टिकटिक आवाजको मिश्रण भई पाठकमा दुवै संवेदना एकसाथ अनुभूत हुन पुगेका छन् । यसबाट वक्ताको स्मृतिमा तरङ्गित भइरहेको विगतका निर्मम याद र त्यसलाई भुल्न चाहने वर्तमानका बीचको द्वन्द्वउद्घाटन भई त्यस अन्यमनस्क स्थितिबाट उसले वैचारिकदिशाबोध गर्न नसकेको अवस्था प्रतिबिम्बित भएको छ । कविताको एउटै अंशमा दृश्यात्मक भोगाइ र श्रवणका अनुभवलाई मिसाएर इन्द्रियगत बिम्बबाट बहुआयामिकता सिर्जना गरिएको

यस प्रक्रियामा अन्योलग्रस्त र अनिर्णित परिस्थितिमा बाँचेको मान्छेको छटपटी नै सार बनेर बिम्बात्मक रूपमा रहेको छ । त्यसै गरी 'छुटेको एकान्त' शीर्षकको कवितामा पनि आवाजको प्रतिनिधित्व गरेका अनुकरणात्मक शब्दको संयोजनबाट बिम्बनिर्माण गरिएको छ :

उसै गरी गुनगुनाउन्/सन्याकसुरुक
घट्टाकघुट्टुक/खासखुस गरुन्/त्यसपछि ढलून निःचेष्ट
ढोकामा कान थापेर सुन त !
कस्तो शान्त, निःशब्द/बिलकुल एकाकार छ त्यहाँभित्र
सायद तिनीहरू निदाइरहेका छन्/या दौडिरहेका छन्
हामी नपुगेका सपनाका लोकतिर (पृ. १६५)

यहाँ, सन्याकसुरुक, घट्टाकघुट्टुक, खासखुस जस्ता अनुकरणात्मक शब्दबाट श्रव्य अनुभूतिको ठोस रूपमा सम्प्रेषणभएको छ । यसले विगतमा आफूले पार गरेका यौन अनुभवका आयाम र नपुगेका सपनाका लोकले फेरि पुरानै प्रक्रियालाई निरन्तरता दिँदादिँदै पनि पछिल्लो पुस्ताले केही नयाँपन पहिल्याइरहेको भन्ने वक्ताको दृष्टिकोणलाई पनि सघन बनाएको छ । यसरी कवितामा विगततर्फको आकर्षण, वर्तमानका चिन्तनको तानातानी र सोचाइको दिशालाई श्रव्य अनुभूतिसँग संयोजन गरेर कविताको सारवस्तुलाई विकेन्द्रितरूपमा उद्घाटन गर्नुका साथै कवितामा अनुप्रासयोजनासहितको लयविधान गर्नका लागि श्रव्य बिम्बको विधान गरिएको छ । यसले कविताको विचारलाई फैलाउँदै अभिव्यक्तिलाई सरल बनाउन मद्दत गरेको छ ।

स्पर्श बिम्ब

स्पर्श बिम्बले कविताको अर्थलाई स्पर्शसँग सम्बन्धित भोगाइमा सङ्केन्द्रित गरी छालाबाट प्राप्त अनुभवद्वारा कविताको भाव वा विचारलाई मूर्त बनाउने काम गर्दछ । यस्ता बिम्बहरूको योजनाले विचार र छुवाइका भावनाको तीव्रतालाई क्रमिक रूपमा उद्घाटन गर्दै जान्छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहको 'तिमीसँग छुट्ने बेला' शीर्षकको कवितामा प्रेमिकासँग बिछोडिने बेलाको परिणामलाई प्रतिबिम्बित गर्नका लागि गरिएको विशिष्ट किसिमको स्पर्श बिम्बको विधान यस्तो छ :

खस्छ त्यहीँनिर/तिम्रो छेउमा/मुटुको तातो फिलिङ्गो
टुट्छन् वारिपारि फर्किने सारा पुलहरू
उठिरहेको छ चारैतिर धूवाँ...धूवाँ...
छाडेर त्यसरी सुनसान/बीच खण्डहरमा/नितान्त एक्लो मलाई...
मेरी यारी !/के तिमी सकुशल घर पुग्यौ ? (पृ. १५९-१६०)

प्रेमीहरूप्रेमिकाको सानिध्यताको अभावमा विह्वल र असहाय अवस्थामा पुग्ने कुरालाई यहाँ बिम्बात्मक संवेदनासहित क्रमिक रूपमा उद्घाटन गरिएको छ । वक्ताले आफ्नी प्रेमिका 'यारी'ले छोडेर गएपछिको आफ्नो दुर्गतिलाई 'खस्छ...मुटुको तातो फिलिङ्गो' भन्ने बिम्बात्मक शब्दावलीद्वारा मूर्त बनाएको छ । यस शब्दावलीमा आएका 'तातो' र 'फिलिङ्गो' शब्दले वक्ताको प्रेमको स्नेहपूर्ण तथा तीव्र भावलाई स्पर्शको संवेदनासँग सङ्ग्रथित गरेर सम्प्रेषण गरेका छन् । वारिपारि फर्किने पुलहरू टुटेको, चारैतिर धूवाँ धूवाँ उठेको र खण्डहर बीचमा आफू नितान्त एक्लो भएको जस्ता बिम्बात्मक पदावलीले चाहिँ क्रमशः फर्किनका लागि बाटो नभेटेको, सडकटमा परेको र समग्रमा निरूपाय बनेको भन्ने वक्ताकाभनाइलाई ठोस बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट प्रेमको अभावमा व्यक्तिमा देखिन सक्ने असहायपन इन्द्रियसंवेद्य रूपमा प्रतिबिम्बित भएको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा महिला र पुरुषका बीचको हार्दिकतापूर्ण तथा समतलीय प्रेमको अवस्थालाई स्पर्श अनुभूतिसहित प्रतिबिम्बित गर्न 'शीतले पखाली गएको चिसो प्रस्तरमा/घोटेर खरिदुङ्गा/लेख्यौ तिमीले आफ्नो नाम' (पृ. १४७), 'एकान्त र चिसो गुँड'(पृ. १४९), 'आ-आफ्नो हत्केलाले/सेकाऊन एकअर्कालाई' (पृ. १६५) भन्ने बिम्बात्मक पदावली आएका छन् । कविका प्रेमिल र समतावादी विचारको भावुकतापूर्ण एवम् हृदयस्पर्शी अभिव्यक्ति दिनका लागि उपर्युक्त पङ्क्तिहरू आई कवितामा स्पर्शको संवेदना सिर्जना गरेकाले उक्त अभिव्यक्तिमा स्पर्श बिम्बविधान भएको हो । यसरी कवितामा गरिएको विचार र भावनाको विकास एवम् प्रेमिल सम्बन्धबाट प्राप्त न्यानो र विछोडले दिएको चिसो जस्ता विपरीत संवेदनाको संयोजनबाट प्रेममूलक विषय र सामाजिक परिस्थितिअनुकूलका भावना पनि मूर्त बनेका छन् ।

घ्राण बिम्ब

इन्द्रियगत बिम्बविधानमा घ्राण बिम्बले स्थूल रूपमा गन्धको अनुभूतिलाई सम्प्रेषण गर्दछ भने विशिष्ट अर्थमा चाहिँ कविको विचारधारसँग सम्बद्ध चिन्तनको स्वरूपलाई पनि प्रतिबिम्बित गर्छ । प्रस्तुत कविताकृतिमा मान्छेको पहिचान र उसको स्वभावको गन्ध सिर्जना गर्ने क्रममा घ्राण बिम्बको विधान हुन पुगेको छ । मान्छेले आफूलाई सभ्य र शिक्षित ठान्दै आफ्नो आदिम जङ्गली स्वरूपबाट जतिसुकै टाढा हुन खोजे पनि उसको नैसर्गिक स्वभाव र गन्ध चाहिँ हराउन नसकेको भन्ने सन्दर्भमा सिर्जना भएको घ्राण बिम्ब 'आदिम उत्सव' शीर्षकको कवितामा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

जतिसुकै उठाऊ तिम्रो ज्ञानको हिमाल
 जतिसुकै पोत अहंको रङ अनुहारमा
 भाग जतिसुकै टा..ढा/तर कदाचित
 हराएको छैन तिमीहरूको गन्ध/अभै हाम्रो पातबाट
 मेटिएको छैन तिमीहरूको स्पर्श/हाम्रो आफ्नो बोक्राबाट (पृ. १६२)

उपर्युक्त उद्धृतांशमा आफ्नो सभ्यताको यात्रा तय गरेको मूलथलो जङ्गलबाटै टाढिएको मान्छे पुँजीवादी सभ्यताको यान्त्रिकताबाट थाकेर आफ्नो आदिम थलो जङ्गलमा फर्किएको सन्दर्भ उद्घाटन गर्दै वनस्पतिले मान्छेको स्वागत गरेको अभिव्यक्तिको केन्द्रीयता रहेको छ । यस प्रसङ्गमा ज्ञानले जतिसुकै अग्लिए पनि, अहम्ले आफ्नो नैसर्गिकतालाई छोप्न खोजे पनि मान्छेको गन्ध आफ्ना पातहरूबाट नहराएको भन्ने वनस्पतिका रूपमा उपस्थित वक्ताको अभिव्यक्तिले मान्छेको स्वाभाविक गन्धलाई पनि आत्मपरकता प्रदान गरेको छ । यो मान्छेको वास्तविक पहिचानलाई गन्धको संवेदनामा रूपान्तरण गरिएको घ्राणबिम्ब हो, जसले एकातिर शक्तिशाली मानवसत्तालाई वनस्पतिको शक्तिद्वारा अनुकूलन गर्ने कविको पर्यावरणीय चेतनाको प्रतिबिम्बन गरेको छ भने अर्कातिर आदिम मानवसभ्यताको स्वच्छन्दपन एवम् सृष्टिको प्राकृतिक चक्रतर्फको कविको आकर्षणलाई पनि मूर्तीकरण गरेको छ ।

नेपाली कवितामा फूल, अत्तर र चन्दनका सुगन्धको चित्रण स्वच्छन्दतावादी कविहरूले प्रचुर मात्रामा गरेका छन् तर मान्छेको अवस्थिति, स्मृति र श्रममा जीवित रहेको गन्धको बोध गर्ने सामर्थ्य प्रगतिशील चेतनाको कविमा मात्र देखिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा गन्धको वस्तुगत प्रभावभन्दा त्यसबाट सिर्जित आत्मपरक प्रतिक्रियाको चित्रण गरिएको छ । ‘छुटेको एकान्त’ शीर्षकको कवितामा प्रायुक्त घ्राण बिम्बको एउटा उदाहरण यस्तो छ :

भोला भिरिसक्दा पनि
 अलमलिएर त्यतै टाँस्सिएका छन् हाम्रा गन्ध
 हाम्रा सासहरू/जुत्ता लगाउँदा लगाउँदै
 छुटेका छन् हाम्रा अधुरा संवादहरू (पृ. १६४)

व्यक्तिका चाहनामाथि अङ्कुश लागेको वर्तमान समयमा युगौँ पछाडि छुटेको एकान्तका भोगाइहरू स्मरण गरिरहेको वक्ताले मान्छेको आदिम गन्ध पहिचान गरेको अनुभूति गराउने ‘त्यतै टाँस्सिएका छन् हाम्रा गन्ध’ भन्ने अभिव्यक्तिमा नै गन्धको रागात्मक प्रभाव उद्घाटन भएको छ । यसैको बोध गराउनका लागि मान्छेलाई

छुटेको एकान्तका शृङ्गारिक पलहरूको जानकारी गराई उनीहरूलाई आफ्नो प्राकृतिक स्वरूपप्रति सचेत बनाउन गरिएको घ्राण संवेदना सम्प्रेषणमा सफल रहनुले पनि प्रस्तुत कृतिका कवितामा गरिएको इन्द्रियगत बिम्बविधान कविताको अर्थमा चित्रात्मक प्रभाव सिर्जना गर्न कुशल ठहरिएको छ ।

निष्कर्ष

कवितामा बिम्ब भनेको एउटा साहित्यिक युक्ति हो जसले पाठकलाई संवेदनको आग्रहबाट कवितामा भावनात्मक रूपले जोडिन मद्दत गर्छ । भूपाल राईको *यारी*सङ्ग्रहका कवितामा सामाजिकता र प्रेमपूर्ण भावनात्मक एवम् तरल अनुभूतिलाई मूर्तता प्रदान गर्नका लागि गरिएको बिम्बविधानले कविका विविध अनुभूति र चिन्तनलाई चार किसिमका इन्द्रियगतअनुभवका माध्यमबाट उद्घाटन गरेको छ । यसमा प्रायुक्त इन्द्रिय बिम्बहरूले कविको चिन्तन, क्रियाकलाप, संवेदना र शिल्पलाई यथार्थमा आधारित बनाएर कविताको अन्तर्वस्तुलाई बहुअर्थ प्रदान गरेका छन् । कवितामा निर्मित ऐन्द्रिक बिम्बहरू प्रत्यक्षतः सामाजिकता, इतिहास र स्मृतिका रूपमा मान्छेले भोग्नुपरेका प्रेम र सामूहिकताबाट विच्छेदन, सीमान्तीकरण, एवम् यान्त्रिक जीवनसँग जोडिएका छन् । यिनमा पहिचान, प्रेम र सिर्जनात्मक तथ्यका रूपमा मिलनको उत्कण्ठा, प्रेमको अध्यात्म, समर्पण, सामीप्यता र व्यक्तिभिन्नको आदिम भोकको मानसिकतासँग सम्बन्धित तरल अनुभूतिहरूलाई इन्द्रिय संवेदनासँग जोडेर मूर्तताको विधान गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कृतिविश्लेषणका लागि निर्धारण गरिएका चार ओटा आधारहरूमध्ये दृश्य बिम्बकवितामा सर्वाधिक प्रयोग भई कविको भावनात्मक प्रेमको परिधिबाट वैचारिक प्रौढतातर्फको सङ्क्रमणको चित्रात्मक प्रायुक्तिका रूपमा रहेको छ । कविताको वस्तु र भावका रूपमा रहेका एकल पहिचानमा आधारित केन्द्रीकृत राज्यसत्ता र आदिवासी पहिचानको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धलाई दृश्यात्मक बनाउँदै किनारीकृत किरात समुदायको प्रतिरोधी चिन्तनको मूर्तीकरणका दृष्टिले पनि यो कुशल ठहरिएको छ । कवितामा आवाजको प्रतिनिधित्व गर्न सिर्जना गरिएका श्रव्य बिम्ब दृश्य र ध्वनिगत संवेदनाको मिश्रणबाट दोहोरो इन्द्रिय प्रभाव सम्प्रेषण गर्न सफल रहेका छन् । यिनले कवितामा कविको वैचारिक रूपले अन्योलग्रस्त मानसिकता उद्घाटन गरी सोचाइलाई श्रव्य अनुभूतिसँग संयोजन गर्दै कविताको सारलाई विकेन्द्रित रूपमा सम्प्रेषण गरेका छन् भने कविताको अनुप्रासीय लयविधानलाई प्रभावकारी बनाउँदै अर्थसम्प्रेषणलाई सरल बनाउन पनि मद्दत गरेका छन् । कवितामा आंशिक प्रयोग गरिएको स्पर्श बिम्बले चाहिँ तातो र चिसो जस्ता विपरीत संवेदनाको संयोजनबाट प्रेमपरक सूक्ष्म भावनाको मूर्तीकरणलाई प्रभावकारी बनाएको छ । मान्छेको पहिचानलाई गन्धको संवेदनामा रूपान्तरण गरेको घ्राण बिम्ब पर्यावरणीय चेतना र मान्छेको स्वच्छन्द रागात्मकताको आत्मपरक प्रतिबिम्बनमा सफल देखिएको छ । यसरी एकल सांस्कृतिक व्यवस्थामा अभ्यस्त नेपाली समाजको साँघुरो चरित्र, सामाजिकताका नाममा भएको व्यक्तिका चाहनामाथिको अङ्कुश, व्यक्तिको पहिचान र सृष्टिको प्राकृतिक चक्रतर्फको आकर्षण तथा विभेदको विरोध र आपसी सद्भावको खोजीमा केन्द्रित

अर्थको ऐन्द्रिक सम्प्रेषणका लागि गरिएको कविताको बिम्बविधान प्रभावकारी ठहर्दछ । त्यसमा पनि कविताको अर्थलाई दृश्यमा आरोपन गरिएका चित्रात्मक बिम्बको प्रभाव सर्वाधिक बलशाली रहेको छ भने श्रव्य, स्पर्श र घ्राण बिम्बले पनि मूलतः स्पष्ट रूपलाई नै मूर्तीकरण गरी कवितामा चित्रात्मक अनुभूतिको विस्तारलाई नै बलशाली बनाएका छन् । *यारी*का कवितामा प्रायः कविताको ग्रहणबोधमा गहनता थप्ने, भावनालाई उत्प्रेरित गर्ने, कविका स्मृतिमूलक अनुभवलाई समेट्ने र अर्थलाई तीक्ष्ण रूपमा सम्प्रेषण गर्ने प्रायोजन सिद्ध गरेका छन् । अतः सामाजिक र प्राकृतिक चेतनाको प्रसार गर्न कवितामा अवलम्बन गरिएका विषयवस्तु र विचार दुवैको इन्द्रियसंवेद्य प्रक्षेपण एवम् विचारको सौन्दर्यपरक र मुखर अभिव्यक्ति संयोजन गर्न सफल रहेकाले भूपाल राईको *यारी* कवितासङ्ग्रह बिम्बविधानका कोणबाट सबल ठहर्दछ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले प्रदान गरेको 'गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा बिम्बविधान' शीर्षकको लघुअनुसन्धानमा आधारित छ । यस लघुअनुसन्धान परियोजनाका निम्ति म विश्वविद्यालय अनुदान आयोगप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भसामग्री

- एटम, नेत्र (२०७२). समकालीन नेपाली कविताको शिल्पविधान. *प्रज्ञा समकालीन कविताविमर्श* (सम्पा.). अमर गिरी. हेमनाथ पौड्याल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम). नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान. पृ. ३६०-४०६ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८). *समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण*. साझा प्रकाशन ।
- नगेन्द्र (सन् १९९०). *काव्य बिम्ब* (द्वितीय संस्क.). नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०६८). *अर्थको आनन्द*. विवेक सिर्जनशील प्रा.लि.।
- राई, भूपाल (२०७९). *यारी*. फिनिक्स बुक्स ।
- रिचार्ड, एलेमान र रोबर्ट, ओक्लायर (सन् १९९९). *मोडर्न पोयम्स : यान इन्ट्रोडक्सन टू पोयट्री*. डब्लु. डब्लु. नर्टन कम्पनी ।
- लेविस, सी. डे (सन् १९६९). *द पोयटिक इमेज* (टेन्थ इम्प्रेसन). जोनाथन क्याप ।
- सिंह, केदारनाथ (सन् २००५). *आधुनिक हिन्दी कविता में बिम्बविधान*. राधाकृष्ण प्रकाशन ।

Institutional Structures and Effective QAA Implementation in Nepalese Higher Education Institutions.

Posta Raj Lamichhane

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print) (3149-7594 Online.) Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International Liscence (CC BY NC 4.0).

Abstract

Posta Raj Lamichhane

Lecturer, Terhathum
Multiple Campus

Email:

posta.lamichhane@mrm
c.tu.edu.np

Orcid

[https://orcid.org/
0009-0003-0481-0422](https://orcid.org/0009-0003-0481-0422)

Double Blended Peer-
Reviewed Research
Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

Quality Assurance and Accreditation or QAA is very important for improving the education institutions of Nepal. QAA helps these institutions to improve and become more accountable. This study investigates the role of institutional structures in the effective implementation of QAA practices in Nepalese higher education institutions. Interparitivist paradigm and qualitative research design were used in the study. It collects data from secondary sources such as Self-Study Reports, strategic plans, annual reports and QAA policy documents of four campuses i.e. Institute of Engineering Pulchowk Campus, Pokhara Campus, Purbanchal Campus and Purachaudi Multiple Campus. The study was analyzed through thematic and comparative based on the QAA indicators of University Grants Commission. The findings of the study present that leadership commitment, effective research management, systematic documentation, strong governance and functional Internal Quality Assurance Committees significantly enhance QAA implementation and accreditation outcomes. The study found that Institute of Engineering Pulchowk Campus have excellent the overall performance. Simialrly, Purachaudi Multiple Campus did notable community engagement despite resource limit. The study says that really make sure the quality of education is good the institutions need to be committed to QAA. Quality Assurance and Accreditation is crucial for the institutions to keep improving.

Keywords: quality assurance, a ccreditation, governance, documentation systems, continuous quality improvement

Introduction

Higher education institutions worldwide are increasingly expected to ensure academic quality, institutional accountability, research productivity, innovation, and global competitiveness. The Quality Assurance and Accreditation is very important, for Quality Assurance and Accreditation to make sure that schools are doing a job. Quality Assurance and Accreditation is used by schools to show that they are providing an education and that they are always trying to get better. Universities are now judged not on how many students enroll and graduate but also, on how well they are managed the quality of teaching and learning the amount of research they produce their facilities how happy their stakeholders are and how well they perform overall (Harvey & Green, 1993). So, quality assurance is now an important part of changing higher education in many countries whether they are developed and developing countries.

The concept of quality in higher education has evolved significantly for long time. Harvey and Green (1993) focused that the quality as excellence, fitness for purpose, value for money, perfection, and transformation. Among these dimensions, the higher education institutions are supposed to help students learn things get new skills think critically and get ready for their careers. SimiaLrly, Sallis (2020) claim that quality assurance is not only accreditation compliance but also concerted to on continuous progress through strategic planning, monitoring, evaluation, stakeholder feedback, and organizational learning. These facts are focused the quality assurance is most effective when regularly embedded within institutional structures and cultures rather.

Institutional governance and organizational structures has played a critical role in effective implementing quality assurance systems. According to Ewell (2010), strong leadership, accountability mechanisms, evidence-based decision-making, and systematic

evaluation are major requirements for achieving the sustainable quality assurance. Likewise, Dimaggio and Powell (1983) pointed that organizations usually set up formal structures and committees to achieve legitimacy and meet external expectations. The higher education, structures of quality assurance committees, academic councils, research management units, planning committees, and documentation systems help the institutions be more effective and accountable, for the quality education they provide to the students.

In Nepal, the University Grants Commission (UGC) introduces the idea of Quality Assurance and Accreditation (QAA) system in 2007 as a strategy for improving higher education quality. The UGC create the QAA framework for evaluation of institutions including governance and management, teaching-learning and evaluation, curricular aspects, research and extension, student support services, infrastructure and learning resources and institutional best practices (UGC, 2024). After its implementation, many campuses (constituent, community, and private) have engaged in the accreditation process to able academic credibility and institutional performance. However, achieving accreditation certification not only not guarantee of sustained quality improvement but also the institutions have must establish capable and effective internal quality assurance mechanisms for continuous monitoring, evaluation to enhancement of academic and administrative.

Recent studies show that quality assurance works well when the leaders of an institution support it teachers are involved there are resources, good systems for keeping records are in place and the organization is committed to it. In countries like India, Bangladesh and Sri Lanka research has found that institutions with management systems to ensure quality and plans, for the future tend to do better in accreditation and overall performance (Martin & Stella, 2007). India's National Assessment and Accreditation Council (NAAC) (2023) have established the strengthened institutional accountability

criteria through self-assessment reports, academic audits, and periodic accreditation reviews. Again, it reforms in Bangladesh and Sri Lanka through prioritizing in continuous quality monitoring, stakeholder participation and institutional self-evaluation as essential components of sustainable quality enhancement (University Grants Commission Bangladesh, 2018; University Grants Commission Sri Lanka, 2015).

Despite these different provisions, most of the higher education institutions in developing countries have continuously facing challenges in effectively implementation of quality assurance. The common barriers are limited research culture, inadequate fund, weak documentation systems, shortage of expert, insufficient infrastructure, and low stakeholder engagement.

In Nepal, several studies have primarily focused on accreditation policies, student satisfaction, institutional readiness, and challenges associated with the QAA process. These study findings show that many campuses have trouble with documentation management, research, resource mobilization and institutionalization of quality assurance practices. There is needed the institutions with strong leadership, strategic planning mechanisms, and active faculty participation to perform better during accreditation assessments. However, several existing literature focused on descriptive and policy-oriented, providing few empirical evidence does not really give us actual proof about how the structure of institutions affects how well Quality Assurance Agency implementation. This is a problem because we need to know more, about how institutional structures influence Quality Assurance Agency implementation.

Furthermore, to date, there is a lack of research that specifically relates institutional structures (e.g., IQACs/research management cells/etc.), academic audits, institutional planning, documentation processes, stakeholder involvement and other areas to successful accreditation. Also rare are publications using SSRs/accreditation reports

themselves as data for comparative institutional studies. Therefore, we know very little about why certain accredited institutions continue to outperform their counterparts in quality assurance follow-through/sustainability even though they are being accredited under the same country accreditation system.

To address this gap, study is therefore to look at the influence of institutional arrangements on effective practice of QAA in higher education of Nepal. The four campuses (Pulchowk Campus and Pokhara Campus which is under-going accreditation process through is and Purbanchal Campus, Purachaudi Multiple Campus) are chosen for this study which are under UGC accreditation. The study sites vary in organization context. Purbanchal campus is a large sprawling technical campus, Pulchowk campus is an engineering institute and Purachaudi Multiple Campus is a community managed campus functioning in a resource constrained set up. A cross-campus comparison will provide useful understanding of structures that support or inhibit effective practices of QAA.

This study aims to evaluate the impact of institutional aspects on Quality Assurance and Accreditation practices in Nepalese higher education context in order to determine how governance structures, quality assurance committees/reviews, research management, documentation practices, strategic planning, and stakeholder involvement influence accreditation outcomes and continuous quality improvement processes within Nepalese higher education institutions. It further seeks to identify institutional strengths, gaps, and best practices towards sustaining quality assurance initiatives in higher education.

Methodology

The study applied an interpretivist research paradigm as it seeks to explore how institutional structures influence the implementation of Quality Assurance and

Accreditation (QAA) practices in Nepalese higher education institutions. A qualitative comparative case study design was chosen to examine similarities and differences in institutional quality assurance mechanisms across multiple campuses.

Tribhuvan University: Institute of Engineering Pulchowk Campus, Pokhara Campus, Purbanchal Campus and Purachaudi Multiple Campus. Four campuses (constituent and affiliated) were selected purposefully. The campuses were chosen for their diverse characteristics, with two already accredited and two in advanced stages of the QAA accreditation process. Secondary data were collected from the Self-Study Reports (SSR), institutional strategic plans, annual reports, QAA policy documents, accreditation reports and other official institutional records.

Data were analyzed using content analysis, thematic analysis and comparative institutional analysis. The analysis was based on the major indicators of University Grants Commission (UGC) Quality Assurance Agency (QAA) which include governance and management, teaching-learning and evaluation, research and extension, infrastructure and learning resources, student support services and institutional best practices. The study also examined institutional structures like Internal Quality Assurance Committees (IQACs), research management systems, academic audit mechanisms, strategic planning units, documentation practices and stakeholder engagement processes. The cross-case comparison study identified institutional strengths, structural gaps and best practices that contribute to sustainable and effective QAA implementation in Nepalese higher education institutions.

Results and Analysis

The study based on comparative analysis of SSR, institutional documents and QAA structural mechanisms of Institute of Engineering Pulchowk Campus, Pokhara

Campus, Purbanchal Campus and Purachaudi Multiple Campus found that effective implementation of QAA largely depends on institutional structural capacity, governance effectiveness, research culture, infrastructure readiness, documentation systems and leadership commitment. The findings are presented as per the main themes, following University Grants Commission QAA framework and institutional structural evidence.

1 Governance and Institutional Structural Mechanisms

The key finding of the study is that institutions with stronger governance mechanisms had better QAA implementation outcomes. The Institute of Engineering Pulchowk Campus had the most formal governance structure in place with a number of academic departments, research divisions, IQAC mechanisms, examination systems, planning committees and decision making bodies. Pokhara Campus and Purbanchal Campus also had functional governance systems which helped in institutional planning and academic management. The Purachaudi Multiple Campus had relatively fewer institutional mechanisms because of limitation of financial and human resources. But there was a lot of energy on the campus to develop internal committees, systems of documentation and habits of participatory governance.

Table no. 1

Governance and Institutional Structural

Institutional Structures	Pulchowk	Pokhara	Purbanchal	Purachaudi
IQAC	Yes	Yes	Yes	Yes
Academic Council	Strong	Strong	Moderate	Moderate
Strategic Planning Unit	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Research Management Cell	Strong	Moderate	Moderate	Weak

Sources: Field Study 2083

The findings suggest that stronger institutional governance systems directly support effective accreditation performance.

2 Teaching-Learning and Academic Quality Systems

The study pointed that teaching-learning mechanisms significantly influence the performance of institutional quality. The Institute of Engineering Pulchowk Campus has highly structured academic systems in the form of teaching plans; practical-based learning, innovation labs, project-based learning and continuous evaluation systems. Pokhara Campus and Purbanchal Campus also had good academic calendar, laboratory practice, student orientation system and internal examinations. Puruthaudi Multiple Campus achieved steady improvement in teaching-learning systems through remedial classes, academic planning and student counseling services.

Table 2:

Academic Quality Practices

Academic Practices	Pulchowk	Pokhara	Purbanchal	Purachaudi
Academic Calendar	Strong	Strong	Moderate	moderate
Internal Evaluation	Strong	Strong	Moderate	moderate
Practical Learning	Strong	Strong	Strong	moderate
Student Orientation	Strong	Strong	Strong	Weak
Remedial Classes	Moderate	Moderate	Moderate	Strong

Sources: Field Study 2083

These findings indicate that academic quality practices contribute significantly to accreditation sustainability.

3 Research, Extension, and Innovation Performance

Research and Innovation have been significant aspects that helped the four campuses stand out from each other. The Institute of Engineering Pulchowk Campus has performed very high on Research & Innovations because of state-of-the-art laboratories, Research Centers, Innovation Hubs, and Postgraduate Programs. Pokhara and Purbanchal Campuses are average in their research participation. Purachaudi Multiple Campus had least position in research productivity due to financial constraints and lack of advanced facilities. But, it is leading stronger community extension and participation base activities.

Table 3:

Research Performance Comparison

Indicators	Pulchowk	Pokhara	Purbanchal	Purachaudi
Research Publications	High	Moderate	moderate	Low
Research Grants	High	Moderate	moderate	Low
Innovation Projects	High	Moderate	Moderate	Low
Community Extension	Moderate	Moderate	Moderate	Strong

Sources: Field Study 2083

4 Infrastructure and Learning Resources

The infrastructure has directly influenced accreditation readiness. Institute of Engineering Pulchowk Campus established advanced laboratories, ICT facilities, smart classrooms, libraries, hostels, and research facilities. Pokhara Campus and Purbanchal Campus also demonstrated relatively strong infrastructure systems. But, Purachaudi Multiple Campus faced major infrastructure limitations due to financial constraints.

Table 4:*Infrastructure Comparison*

Infrastructure Indicators	Pulchowk	Pokhara	Purbanchal	Purachaudi
ICT facilities	Strong	Strong	Moderate	Weak
Laboratorie	Strong	Strong	Strong	Weak
Library Resources	Strong	Moderate	Moderate	
Physical Facilities	Strong	Moderate	Moderate	Weak

Sources: Field Study 2083

5 Documentation and Quality Culture

Documentation and quality culture are really important for Quality Assurance and Accreditation implementation in institution of universities. The analysis of institutional Self-Study Reports presents that the institutions with good and systematic documentation practices do a lot better during accreditation because the University Grants Commission heavily emphasizes evidence-based verification during peer review process. Proper documentation is very essential for achieving transparency, accountability, policy consistency, and better decision-making. Institute of Engineering Pulchowk Campus has a good documentation culture by keeping adequate records like minutes of meetings, strategic plans, annual reports, academic records, policies, financial reports, performance reports of faculties, and research publications. Such records greatly contributed towards the preparedness of the institution during the process of accreditation. Likewise, Pokhara Campus and Purbanchal Campus kept fairly well structured documentation system comprising of academic calendar, exam records, departmental reports, students' record, and infrastructure records. In a similar way, Purachaudi Multiple Campus was making efforts towards improving the culture of documentation but found many hurdles in this

regard like inadequate use of digital facilities, lack of record management system, and poor archival system. In spite of having these limitations, there have been special efforts made towards improving the documentation process at this campus.

Table 5:

Comparative Status of Documentation Systems Documentation Indicators

	Pulchowk Campus	Pokhara Campus	Purbanchal campus	Purachaudi Campus
Meeting Minutes	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
Strategic Plans	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
Annual Reports	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Academic Records	Strong	Strong	Moderate	Weak
Policy Documents	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Research Reports	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
Research Reports	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
QAA Evidence Management	Strong	Moderate	Moderate	Emerging

Sources: Field Study, 2083

6 Institutional Best Practices and Stakeholder Engagement

Institutional best practices and stakeholder involvement emerged as critical factors for QAA implementation in the selected HEIs. Based on the comparative analysis of Self-Study Reports, the HEIs that have adopted innovative academic practices, industry interaction, alumni relations, internships, academic workshops, and stakeholder involvement processes have better institutional quality systems. Institute of Engineering-Pulchowk Campus demonstrated best institutional practices through research innovation

activities, technical exhibition, industrial collaboration, internships and academic collaboration. Simialrly, Pokhara Campus and Purbanchal Campus HEIs also followed the practices such as guest lectures, practical training, alumni relations, workshops and stakeholder involvement which enhanced their academic quality.

On the contrary, Purachaudi Multiple Campus had better stakeholder relations despite having limited resources from the institution itself. The institution was involved in community outreach programs, social awareness campaigns, social services, and even meetings among others that helped in fostering stakeholder responsibility. The study reveals that institutions that sustain innovation and stakeholder relations are bound to sustain their quality c^aulture even after the accreditation process is over.

Table 6:

Institutional Best Practices and Stakeholder Engagement Comparison

Indicators	Pulchowk Campus	Pokhara Campus	Purbanchal Campus	Purachaudi Campu
Industry Linkages	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Internship Programs	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Alumni Engagement	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
Community Outreach	Moderate	Moderate	Moderate	Strong
Stakeholder Meetings	Strong	Moderate	Moderate	Moderate
	Strong	Strong	Moderate	Moderate
Social Responsibility Activities	Moderate	Moderate	Moderate	Strong

Sources: Field Study 2083

7 Cells and Operational Support Mechanisms

One of the important findings of this study is that there has been an increase in the institutionalization of specialized QAA operational cells. In the reviewed institutions, some operational systems have been developed, for instance, IQAC, EMIS cell, Research Management cell (RMC), Student Counseling cell, Tracer Study cell, Academic Audit cell, Library Management cell, Documentation cell, Stakeholder Coordination cell and Examination Management Units. Among all these campuses, IEPC has the most evolved operational system followed by PC and PNC. PMC shows an evolutionary process of such systems.

Table 7:

QAA Management others Cells Comparison

QAA Cells	Pulchowk	Pokhara	Purbanchal	Purachaudi
EMIS	Strong	Moderate	Moderate	Emerging
Academic Audit	Strong	Moderate	Moderate	Weak
Procurement cell	Strong	Moderate	Weak	Weak
Student support	Strong	Strong	Moderate	Weak
Tracer Study	Strong	Moderate	Moderate	Weak
GRM	Moderate	Weak	Weak	Weak
Sanitation cell	Moderate	Moderate	Moderate	Moderate

Sources: Field Study 2083

8 Comparative Institutional Analysis

From this comparative study, it can be said that there is huge difference among the four chosen colleges in respect to the institutional ability of implementing QAA.

Institute of Engineering at Pulchowk Campus can be regarded as the best institution in which all the quality aspects have been well-established. These include good governance system, good teaching and learning processes, good research productivity, good infrastructural facilities, proper documentation process, and also the implementation of QAA process itself. The institutional structure of this college is a sign of matured quality culture with strong leadership, resourcefulness, and academic freedom. In addition, Purbanchal Campus and Pokhara Campus have also demonstrated relatively good performance in almost all dimensions of QAA. These two campuses have good academic system, moderate level of research output, proper governance structure, and adequate infrastructural facilities, but lag behind Institute of Engineering Pulchowk Campus regarding the intensity of research and documentation capability. The Purachaudi Multiple Campus has been able to demonstrate relatively average performance in governance, teaching learning system, and stakeholder engagement documentation, but lower performance in research and innovation, and infrastructure development because of financial constraints, geographic problems, and lack of human resources.

From the results obtained, it shows that the success in implementing QAA depends on the availability of institutional resources, leadership, structures, and documentation culture. In addition, the larger technical institutions have more structure advantages than the rural communities, but rural community colleges can also succeed in their quality improvement efforts.

Table 8:

Overall Comparative QAA Performance Analysis

Campus	Governance & Management	Teaching-Learning	Research & Extension	Infrastructure	Documentation	QAA Management Cell	Stakeholder Engagement	Overall Performance
Pulchowk campus	Very High	Very High	Very High	Very High	Very High	Very High	Very High	Very Strong
Pokhara Campus	High	High	High	High	High	High	Moderate	Strong
Purbanchal Campus	High	High	High	High	High	High	Moderate	Strong
Purchaudi Campus	Moderate	Moderate	Low	Low	Moderate	Emerging	High	Developing

Sources: Field Study 2083

The above-stated table clearly illustrates that the size of the institution itself is not what decides whether or not it can get accredited; rather, it is the governance, operation, documentation, and leadership that play the most important roles in this regard.

Discussion

These findings of the study provide ample empirical support to the theories that have been mentioned in the literature review regarding the significance of institutional structure in implementing QAA process effectively. Similar to the theoretical standpoints held by Lee Harvey and Diana Green (1993), it has been demonstrated in the study that quality in higher education does not only comprise academic performance but also transformation, accountability, and continuous improvements. The results also coincide

with the views of Edward Sallis (2020), who argued those continuous monitoring processes, strategic planning, faculty development, and institutional improvement strategies were required for sustained quality. Through a comparative study, it was found that Institute of Engineering Pulchowk Campus, Pokhara Campus, and Purbanchal Campus scored high because of effective governance structure, academic structure, research process, and institutional planning process.

In addition, the results of this study support the propositions of Institutional Theory made by Paul Ewell (2010) and Paul Dimaggio and Walter Powell (1983). Both scholars have stated that there is a direct relationship between formal organizational structures and institutional legitimacy and effectiveness. According to the research results, those universities that had functional IQACs, Research Management Cells, EMIS system, Academic Audit Units, documentation systems, and strategic planning committees had effective implementation of QAA procedures. Such organizational structures helped to maintain accountability, organize academic activities and provide necessary evidence for accreditation processes. On the other hand, the study has shown that some of the institutions used these structures only to satisfy the needs of accreditation.

Similarly, the study also emphasizes the existing structures differences between rich technical campuses and poor rural community campuses regarding resources. Purachaudi Multiple Campus experienced difficulties in terms of research output, physical infrastructures, and documentation process due to its limited human and financial resource. On the other hand, it shows greater involvement of the community, stakeholders, and organizational commitment to improve the quality of education gradually. This indicates that quality assurance measures cannot be implemented using a standardized measure since there is a considerable difference among institutions in terms

of context. Thus, the discussion emphasizes the necessity of adopting an accreditation policy by UGC in Nepal in the context of the institution's diversities and sustainability of quality assurance improvement.

Conclusion

The study examined the impact of institutional structure on QAA in Nepalese institutions of higher learning through the comparative analysis of self-study reports of four campuses. The study found out that the success in QAA is determined by effective governance, good academic management, research, infrastructure, documentation, stakeholder involvement, and good QAA systems. In the selected institutions, the Institute of Engineering-Pulchowk campus showed the highest performance in the quality indicators compared to other two campuses; whereas Pokhara and Purbanchal campus came second and third in their performance respectively. However, the Purachaudi Multiple campus despite having constraints in terms of research, infrastructure and funds, showed its commitment in the areas of community participation and quality improvement. It has been found out that success in the implementation of QAA process does not entirely depend upon the size and availability of the resources within the institution, but the commitment of the leaders of the institution and faculty members plays an equally important role.

References

- Adhikari, K. (2021). Quality assurance practices in Nepalese higher education institutions: Challenges and prospects. *Journal of Education and Development*, 11(2), 45–58.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). SAGE.

- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
- Ewell, P. T. (2010). Twenty years of quality assurance in higher education: What's happened and what's different? *Quality in Higher Education*, 16(2), 173–175.
- Harvey, L., & Green, D. (1993). Defining quality. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 18(1), 9–34.
- Institute of Engineering Pulchowk Campus. (2022). *Self-study report for quality assurance and accreditation*. Institute of Engineering Pulchowk Campus.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. SAGE.
- Martin, M., & Stella, A. (2007). *External quality assurance in higher education: Making choices*. UNESCO International Institute for Educational Planning.
- Materu, P. (2007). *Higher education quality assurance in Sub-Saharan Africa: Status, challenges, opportunities, and promising practices*. World Bank.
- National Assessment and Accreditation Council India. (2023). *Manual for Higher Education Institutions: Accreditation Framework*. Bengaluru, India: NAAC
- National Assessment and Accreditation Council. (2020). *Manual for self-study report preparation for affiliated/constituent colleges*. National Assessment and Accreditation Council.
- Pokhara Campus. (2022). *Self-study report for quality assurance and accreditation*. National Assessment and Accreditation Council .
- Pokhara University. (2021). *Institutional quality assurance practices report*. Pokhara University Press.
- Purachaudi Multiple Campus. (2022). *Self-study report for quality assurance and accreditation*. Purachaudi Multiple Campus .
- Sallis, E. (2020). *Total quality management in education* (4th ed.). Routledge.
- Shrestha, R., & Bhandari, P. (2022). Institutional leadership and accreditation outcomes in Nepalese higher education institutions. *Nepal Journal of Educational Management*, 8(1), 33–49.

- UNESCO. (2018). *Quality assurance in higher education: A global review of policy and practice*. UNESCO Publishing.
- University Grants Commission. (2015). *Manual for Institutional Review of Sri Lankan Universities and Higher Education Institutions*. Quality Assurance Council, University Grants Commission.
- University Grants Commission. (2018). *Institutional Quality Assurance Cell (IQAC) Operational Manual*. Dhaka, Bangladesh: Higher Education Quality Enhancement Project (HEQEP), University Grants Commission of Bangladesh.
- University Grants Commission. (2021). *Quality assurance and accreditation manual*. University Grants Commission Nepal.
- University Grants Commission. (2022). *Higher education statistical report*. University Grants Commission Nepal.
- University Grants Commission. (2024). *Quality assurance and accreditation (QAA) manual*. University Grants Commission Nepal.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). SAGE

Knowledge and Attitude of Family Planning Methods Among Campus Students

Ganesh Bimali

	Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print) (3149-7594 Online) Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY NC 4.0)
--	---

Ganesh Bimali

Teaching Assistance,
Terhathum Multiple
Campus, Aatharai6,
Terhathum

E-mail

bimaliji007@gmail.com

Orcid

<https://orcid.org/0009-0006-6632-1415>

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

Abstracts

Awareness of reproductive health is a crucial factor in fostering informed choice and avoiding unplanned pregnancy among youths. In this research, the level of awareness, perception, and the association between awareness and perception about contraceptive usage among undergraduates at Terhathum Multiple Campus in Nepal were assessed. The research utilized a positivist approach with a descriptive cross-sectional design. Data were gathered from a sample size of 80 participants, drawn from a population of 200 participants using structured questionnaires, and analyzed using descriptive statistics, chi-square tests, and correlation analysis. It was found out that 95 percent of the respondents were aware of at least one form of contraceptive, with education institutions being the main source of information. No significant association was seen between awareness and age, sex, caste, or religion of the respondents ($p > 0.05$). There existed a positive correlation ($r = 0.50$) between awareness and perception, despite some barriers like cultural beliefs, religions, fear, and misconception persisting.

Key words: reproductive health, contraceptive awareness, birth control, youth health, contraceptive, use education

Introduction

Family Planning is one of the key elements of reproductive health, which allows people and couples to decide about their desired number, spacing, and timing of children with the help of informed decisions and proper contraception. Family planning helps immensely in making a significant contribution towards improving the health of mothers and children, minimizing the number of unwanted pregnancies, increasing gender equality, and improving the quality of life. In view of its significance, the International Conference on Population and Development held in Cairo in 1994 declared it as a basic human right (UNFPA, 1996). Family planning is not only essential for individual well-being but also for social and economic development by supporting population management and sustainable development goals.

Family planning is a deal for people all around the world. The United Nations said in 2022 that 874 million women are using modern ways to prevent pregnancy. Even with that there are still about 164 million women who want to plan their families but do not have the means to do so. Family planning is something that a lot of women need and want. It is still a big problem that family planning is not available, to all women who need it. People know more about birth control now than they used to. There are still big obstacles because of the culture, religion and wrong information. Some people also do not have access to these services. In South Asia people are aware of birth control. They do not use it as much as they should. This is because of the rules and the way people think in their culture. Birth control is something that people in South Asia know about. They do not use birth control often due, to the social and cultural rules. Malik et al. (2015) found that the women in Pakistan knew a lot about the ways to plan their families. However the women in Pakistan did not use these family planning methods much. The

reason for this was because of what they believed in when it came to their religion what their family thought and the pressure they got from the people around them.

Nepal has made progress in family planning over the years. The Nepal Demographic and Health Survey (NDHS, 2022) said that the total fertility rate came down from 4.8 children per woman in 1996 to 2.1 in 2022. Also most people now know about contraceptive methods. Still about 21 percent of women do not have access, to the family planning they need (NDHS, 2022). Family planning is helping Nepal. Some women still need it. This shows that just knowing about things is not enough to make people have attitudes and use contraceptives properly. There are still wrong ideas about side effects and things like cultural norms religious beliefs and not having enough information, about reproductive health that affect how people plan their families.

Young people students on campus are a really important group when it comes to studying reproductive health. These students are at a time, in their lives where they are becoming more independent and learning things every day. They are also forming opinions and ideas that will affect the choices they make about health later on. Campus students and young people are going through a lot of changes that will impact their reproductive decisions. Peoples understanding of family planning and what they think about it can really change how they take care of their health and the choices they make about having a family in the future. Family planning is a deal, for people and it affects their reproductive health behavior and the decisions they make about family formation. Peoples understanding of family planning and what they think about it can really change how they take care of their health and the choices they make about having a family in the future. Family planning is a deal, for people and it affects their reproductive health behavior and the decisions they make about family formation.

Previous studies have shown a gap between knowledge and attitudes regarding family planning. They found that there is a big difference between what people know and how they feel about it. According to Renjhen et al. (2009), majority of college students in India were aware of family planning but only few among them practiced contraception. Likewise, according to Gautam et al. (2024), majority of students in Kathmandu were unaware of emergency contraception although they were aware of its existence. They disliked it despite having some information on it. These studies illustrate that mere awareness of family planning does not guarantee knowledge or recognition of it.

The connection between what people know and how they feel about things is backed up by ideas about how people behave, like the Health Belief Model. This Health Belief Model says that people are more likely to do things when they know enough, about them and think they will get something good out of it (Rosenstock, 1974). Most studies about family planning in Nepal look at women (15-49) who are able to have children. They do not look much at young people who are not married and students who go to school. There is not a lot of research on what students in areas and small towns know and think about family planning. Family planning is an issue and we need to know more, about what students think about it. Therefore, this study aims to assess the knowledge and attitudes regarding family planning methods among students of Terhathum Multiple Campus. Specifically, it seeks to analyze students' knowledge of family planning methods, examine their attitudes toward family planning, and determine the relationship between knowledge and attitudes.

Methodology

This study is based on the positivist paradigm. It helps the study to focus on objective measurement and quantitative analysis of the data collected at Terhathum Multiple Campus. The study area at Terhathum Multiple Campus, which's, in Aathrai

Rural Municipality, was selected using purposive sampling. We picked 80 students out of 200 to be in our study. The study used a calculator to make sure we had the right number of students with ensured a 90% confidence level with a $\pm 7\%$ margin of error and a 50% population proportion was applied as a conservative estimate of the students. The Primary and secondary sources of data is used to collect data and Data were analyzed using Frequency, Percentage, Tabulation and correlation.

Data Analysis

Analysis and interpretation of the data gathered will be done in this chapter. Analysis of respondents' demographic profile, awareness, and perceptions about contraception will use frequency, percentages, chi-square tests, and correlation analyses to be able to answer the objectives of the study.

Table 1

Background Characteristic of Respondents

Religion	Number	Percentage
Hindu	50	62.5
Buddha	12	15.0
Kirat	18	22.5
Total	80	100.0
Caste/Ethnicity		
Janajati	34	42.5
Chhatri and Brahmin	35	43.8
Dalit	11	13.8
Sex		
Male	22	27.5
Female	58	72.5
Total	80	100.0
Age		
Less than 20	47	58.8
20-25	27	33.8
25-30	4	5.0

More than 30	2	2.5
Total	80	100.0
Yes	70	87.5
No	10	12.5
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

Knowledge of Family Planning Methods

Knowledge of Family Planning Methods refers to an individual's awareness and understanding of various contraceptive techniques used to prevent unintended pregnancies, plan childbirth, and maintain reproductive health.

Table no.2

Knowledge of Family Planning Methods

	Number	Percent
Yes	76	95.0
No	4	5.0
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The data shows that a vast majority of respondents (95%) answered "Yes," while only (5%) answered "No."

Table no.3

Knowledge of Family Planning Methods

Name of Family Planning Methods	Number	Percent
Female Sterilization	68	85
Male Sterilization	64	80
Depo	50	62.5
Condom	71	88.8

Pills	71	88.8
Noraplant	41	51.5
Foraming Tablet	20	25.0
IUD	44	55.0
Withdral	40	50.0
Periodc Abstinence	26	32.5

Sources: Field Survey, 2082

The data on awareness or use of family planning methods shows high levels of familiarity with modern contraceptives among respondents. The condom method and the pill are the two most recognized ones with (88.8%) of those questioned recognizing female sterilization (85%) and male sterilization (80%), while common ones are periodic abstinence (32.5%) and foaming tablets (25%).

Table no.4

Means of Knowing Knowledge of Family Planning Method

	Number	Percent
School/ Campus	40	50.0
Social Network	13	16.3
Friends	2	2.6
Health workers	25	31.3
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

From the data, sources of family planning information reveal that schools and universities are the main sources for (50%) of the participants. This is because formal education is an important aspect through which family planning knowledge can be disseminated. The second highest source of family planning information comes from health workers at (31.3%), meaning that the healthcare sector plays an important role in this case. Social networks are the sources of (16.3%) of family planning information, whereas friends are the lowest source at only (2.6%).

Table no.5*Knowledge of family planning by Age of Respondents*

Age	Number		Percent
	Yes	No	
Less than 20	43	4	47
20-25	27	0	27
25-30	4	0	4
More than 30	2	0	2
Total	76	4	80

Sources: Field Survey, 2082

* Result: χ^2 (approx.) = 3.2, df = 3, $p > 0.05$

Out of 80 respondents, 76 answered “Yes” and only 4 “No,” showing a high level of knowledge on family planning methods. Most participants (58.75%) were under 20 years, followed by (33.75%) aged 20–25, all of whom responded “Yes.” The 25–30 (5%) and above 30 (2.5%) groups were few, with all respondents also having knowledge. The χ^2 value is (3.2, df = 3, $p > 0.05$). $p > 0.05 \rightarrow$ We fail to reject the null hypothesis: there is no statistically significant association between age group and knowledge of family planning at the (5%) significance level. Knowledge is high across all age groups.

Table no.6*Knowledge of family planning by Sex of Respondents*

Sex of Respondents	Knowledge of family planning	Knowledge of family planning	Total
	Yes	No	
Male	23	1	24
Female	53	3	56
Total	76	4	80

Sources: Field Survey, 2082

* Result: χ^2 (approx.) = 0.05, df = 1, $p > 0.05$

The data indicates that among 80 respondents, 23 out of 24 males (95.8%) and 53 out of 56 females (94.6%) are knowledgeable about family planning. Chi-square test checks whether sex and knowledge of family planning are independent. $\chi^2 \approx 0.05$ indicates that the observed difference between males and females. The $p > 0.05 \rightarrow$ we fail to reject the null hypothesis: there is no statistically significant association between sex and knowledge of family planning. Sex does not influence family planning knowledge in this sample. Males and females are equally informed.

Table no.7

Knowledge of family planning by Caste of Respondents

Sex of Respondents	Knowledge of family planning	Knowledge of family planning	Total
	Yes	No	
Janajati	33	1	34
Chhatri and Brahmin	32	3	35
Dalit	11	0	11
Total	76	4	80

Sources: Field Survey, 2082

* Result: χ^2 (approx.) = **1.1**, df = **2**, $p > 0.05$ No significant association between caste and knowledge. Awareness is uniform across all caste groups.

The data indicates that among 76 respondents by caste/ethnic groups: Janajati respondents show a high awareness level, with 33 out of 34 individuals (97.1%) knowledgeable about family planning. Notably, all 11 Dalit respondents (100%) are aware of family planning methods. Chi-square test checks whether caste/ethnicity and knowledge of family planning are independent. $\chi^2 \approx 1.1$ is a small value, indicating that the observed differences between groups are minimal. $p > 0.05 \rightarrow$ We fail to reject the null hypothesis: there is no statistically significant association between caste/ethnicity

and knowledge of family planning. Caste/ethnicity does not appear to be a barrier to family planning knowledge in this sample.

Table no.8

Knowledge of family planning by Religion of Respondents

Sex of Respondents	Knowledge of family planning	Knowledge of family planning	Total
	Yes	No	
Hindu	47	3	50
Buddha	12	0	12
Kirat	17	1	18
Total	76	4	80

Sources: Field Survey, 2082

*Result: χ^2 (approx.) = 0.9, df = 2, $p > 0.05$

The data indicates that among 80 respondents, 47 out of 50 Hindu respondents (94%) are knowledgeable about family planning; all 12 Buddhist respondents (100%) have knowledge of family planning; and 17 out of 18 Kirat respondents (94.4%) are aware of family planning methods. The Buddhist respondents demonstrate complete awareness, while Hindu and Kirat respondents also show substantial knowledge levels. Chi-square test checks whether religion and family planning knowledge are independent. The $p > 0.05 \rightarrow$ we fail to reject the null hypothesis: there is no statistically significant association between religion and knowledge of family planning.

Table no.9

Knowledge Available place of Family Planning

	Number	Percent
Health post/ Hospital	67	83.8
Clinic	10	12.5
Shop / market	3	3.8
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The table of data on sources for obtaining family planning services indicates that the majority of respondents (83.8%) access these services through health posts or hospitals, highlighting the central role of public health institutions, while Clinics serve (12.5%) of the respondents; and small fraction shops or markets of medicine (3.8%).

Table no.10

Knowledge of Free available place of Family Planning Methods

	Number	Percent
Yes	59	73.8
No	21	26.3
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The table of data shows that (73.8%) of respondents answered "Yes," while (26.3%) answered "No," indicating that a clear majority have knowledge to provide free family planning methods in hospital or government health institute.

Table no.11

Open Discuss About Family Planning Methods in Campus

	Number	Percent
Yes	61	76.3
No	15	18.8
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The data reveals that (76.3%) of respondents accept the open discuss about family planning methods in campus while (18.8%) responded do not accept open discuss about family planning methods in campus.

Attitude towards Contraceptive Methods

Attitude towards contraception refers to individuals' beliefs, feelings, and perceptions regarding the use of birth control methods. It is influenced by cultural norms, educational level, and accessibility of family planning services, religious beliefs, and personal experiences. Individuals with positive attitudes are more likely to adopt contraceptive methods, whereas those with negative attitudes may hesitate to use family planning services due to misconceptions, fear of side effects, or social stigma (Gautam et al., 2021; Shrestha et al., 2025).

Table no.12

Agree the Family Planning Methods is Needed to Protect Unintended Pregnant

	Number	Percent
Complete agreed	35	43.8
Agreed	24	30.0
Neutral	11	13.8
Disagreed	5	6.3
Completed disagreed	5	6.3

Sources: Field Survey, 2082

The data reflects respondents' levels of agreement on a particuaLr statement, with a majority expressing positive views: (43.8%) completely agreed and (30%) agreed, totaling (73.8%) in overall agreement. A smaller portion (13.8%) remained neutral; while (6.3%) each either disagreed or completely disagreed. This suggests a strong general consensus in favor to protect unintended pregnant, with minimal opposition and a moderate level of neutrality.

Table no.13*Easy discuss about family planning with friends*

	Frequency	Percent
Yes	67	83.8
No	13	16.3
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The table of data shows that (83.8%) of respondents answered "Yes," while (16.3%) responded "No," indicating a strong majority in favor easy discuss about family planning with friends. This suggests that the subject in question possibly related to family planning awareness, acceptance, or access.

Table no.14*Use of family planning increases the irresponsible sexual activates*

	Number	Percent
Complete agreed	40	50.0
Agreed	35	43.8
Neutral	3	3.8
Disagreed	2	2.5
Completed disagreed	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The data shows strong agreement with the statement, with (50%) completely agreeing and (43.8%) agreeing, totaling (93.8%) in overall agreement about Use of family planning increases the irresponsible sexual activates. Only (3.8%) remained neutral, and a very small percentage of respondents (2.5%) expressed disagreement.

Table no.15*Problem of Use Family Planning Methods*

	Number	Percent
Expensive	12	15.0
Family/ religion belief	24	30.0
Fear/ Shy	19	23.8
Side effect	15	18.8
Lack of Knowledge	5	6.3
No need of desire	5	6.3
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

From the data, it can be seen that the biggest cause for not using family planning barriers is due to religious or family beliefs (30%). After that come fear/shyness (23.8%) and side effects (18.8%), which indicates that the importance of socio-cultural and psychological elements. There are those who do not use family planning barriers because of costs (15%), but there are others who do so because of ignorance (6.3%). There are also those who do not see the need (6.3%).

Table no.16*The opinions about the student have additional family education for students*

	Number	Percent
Yes	68	85.0
No	12	15.0
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

The results show that (85%) responded "Yes" whereas (15%) said "No". It means that the student has additional education of family planning for students. It also indicates

that the student needs to conduct more awareness activities about family planning among the respondents.

Table no.17

Most effective family planning methods

	Number	Percent
Female Sterilization	50	62.5
Male Sterilization	11	13.8
Dipo	8	10.0
Condom	4	5.0
Pills	5	6.3
Noraplant	2	2.5
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

Based on the data given about the most popular family planning techniques, it can be clearly seen that the most popular one among the surveyed people is the female sterilization, which constitutes (62.5%). The second popular technique is male sterilization, which makes up (13.8%). Other temporary techniques are such as Depo (10%), pills (6.3%), condoms (5%) and Norplant (2.5%), less popular among those who participated in the survey.

Table no.18

Needed easy access of family planning methods for campus students

	Number	Percent
Yes	58	72.5
Access with limitation	18	22.5
No easy access	2	2.5
No knowledge	2	2.5
Total	80	100.0

Sources: Field Survey, 2082

According to the table above, the majority of (72.5%) of the students in the campus believe that easy access is important in demonstrating their support of reproductive healthcare. Another (22.5%) support the idea of easy access but with restrictions, which may suggest some degree of skepticism. There are (2.5%) of the students who do not support easy access, while another (2.5%) are ignorant about this matter.

Correlation Matrix: Socio-Demographic Variables, Knowledge, and Attitude

Correlation	Rvalue	Result
Knowledge vs Attitude	($r = 0.50$)	Moderate positive
Age vs Attitude	($r = 0.30$)	Weak positive relationship
Caste vs Attitude	($r = -0.20$)	Weak negative relationship
Knowledge vs Misconception	($r \approx -0.20$)	weak negative

From the correlation matrix, some of the significant relationships exist. The relationship between knowledge and attitude is moderately positive ($r=0.50$), which implies that people who have more knowledge on family planning tend to be more positively disposed towards family planning. However, there is a weak relationship ($r=0.30$) between age and attitude, meaning that people who are older tend to have positive attitudes towards family planning than those who are young. There is a weak negative relationship ($r=-0.20$) between caste and attitude. Finally, knowledge and misconception exhibit a weak negative correlation ($r \approx -0.20$), meaning that as knowledge increases, misconceptions about family planning slightly decrease. However, the weakness of this correlation indicates that misconceptions persist even among

knowledgeable students, highlighting that information alone cannot eliminate deeply held false beliefs.

DISCUSSION

The study showed that almost all of the people who took part had heard of at least one family planning method. This is similar to what the NDHS (2022), where every Nepali person between 15 and 49 years old knew about family planning methods. The study is also similar, to what Renjhen et al. (2009), where 98 percent of college students knew about family planning methods. The study found that 95 percent of respondents had heard of at least one family planning method, which is a very high number. Family planning methods are important. It seems that many people are aware of them. However, the result is higher than Gautam et al. (2024), who presented insufficient knowledge among the students of Kathmandu. This might be due to different characteristic of sample population.

People know about condoms and pill around ninety percent of them. This is the same as what Malik et al. (2015) found out in Pakistan in 2015. Some people also know about IUDs and Norplant fifty percent of them. Foaming tablets and periodic abstinence are not well known, only about twenty five percent and thirty two and a half percent of people know about them, similar to Renjhen et al. (2009). The main source of information was schools and campuses which accounted for fifty percent. This is similar to what Renjhen et al. found in 2009. Health workers were the source providing information to thirty-one point three percent of people. Friends played a small role at just two point six percent. This is different from studies where friends have a bigger influence and it suggests that there are still strong taboos, around this issue.

Statistical analysis revealed no significant association between knowledge and demographic variables such as age ($\chi^2 = 3.2$, $p > 0.05$), sex ($\chi^2 = 0.05$, $p > 0.05$), caste ($\chi^2 = 1.1$, $p > 0.05$), or religion ($\chi^2 = 0.9$, $p > 0.05$). It means that the level of information concerning family planning is uniformly high among all the student categories in this college, which implies that education has equally distributed knowledge irrespective of the category.

It is amazing that (73.8%) of people feel that family planning prevents pregnancies. It is rather interesting that (93.8%) of people feel that family planning actually results in promiscuous behavior. And this is something which is not supported by the literature on South Asia. Family and religious barriers were some of the obstacles and constituted (30%) of the barriers. Fears and shyness regarding family planning constituted (23.8%) while fears of side affect constituted (18.8%) of the barriers. This is contrary to the findings of Malik et al. (2015).

Results of the correlation analysis showed a moderately positive association ($r = 0.50$) between knowledge and attitude. This implies that individuals with high levels of knowledge concerning the methods of family planning have more positive attitudes towards their adoption. There was a weakly negative correlation between knowledge and misconception ($r \approx -0.20$) implying that increased levels of knowledge minimize misconceptions.

Conclusion

From the results obtained from the study, it is clear that the respondents were very knowledgeable about contraception, with schools, campuses, and health care workers being the primary sources of this knowledge. There was no statistically significant correlation between awareness and various categories like age, gender, caste, and

religion. There is a moderate positive association between awareness and perception implying that awareness leads to better perception. However, misperception, culture, religion, fear, and worries about side effects were still affecting the acceptability of contraceptive use by the respondents. The participants had an impression that contraception will encourage irresponsibility in sexual activities. From these results, it can be inferred that knowledge alone cannot lead to good reproductive health practices. Therefore, higher education institutes and health organizations must improve their reproductive health education and counseling efforts aimed at young people.

References

- Bhende, A., & Kanitkar, T. (2004). *Principles of population studies*. Himalaya Publishing House.
- Central Bureau of Statistics. (2022). *Population census report*. Government of Nepal.
- Gautam, L., Karna, A. K., Maharjan, A., Khati, K., & Sharma, S. (2024). Knowledge and attitude towards emergency contraceptive among undergraduate students of Kathmandu metropolitan, Nepal. *International Journal of Public Health Asia Pacific*, 2(4). <https://doi.org/10.62992/ijphap.v2i4.50>
- Gautam, L., Karna, A. K., Maharjan, A., Khati, K., & Sharma, S. (2024). Knowledge and attitude towards emergency contraceptive among undergraduate students of Kathmandu metropolitan, Nepal. *International Journal of Public Health Asia Pacific*, 2(4), 1–13. <https://doi.org/10.62992/ijphap.v2i4.50>
- Gautam, R., Aryal, K., Lamichhane, P., Shrestha, R., Bhandari, A., & colleagues. (2021). Perceptions of family planning services and its key barriers among adolescents and young people in Eastern Nepal: A qualitative study. *PLOS ONE*, 16(6), e0252184. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0252184>
- Malik, S., Awan, H., & Khattak, M. (2015). Knowledge, attitude, and practices of family planning among women of reproductive age in Pakistan. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 31(5), 1237-1241.

- Ministry of Health and Population. (2022). *Nepal Demographic and Health Survey 2022*. MOHP.
- NDHS (2022). *Nepal Demographic and Health Survey 2022*. Ministry of Health and Population, Kathmandu, Nepal.
- Renjhen, P., Gupta, S. D., Barua, A., Jaju, S., & Khati, B. (2009). A study of knowledge, attitude and practice of family planning among college students in Sikkim, India. *Journal of Obstetrics and Gynecology of India*, 59(6), 562-567.
- Rosenstock, I. M. (1974). Historical origins of the Health Belief Model. *Health Education Monographs*, 2(4), 328–335.
<https://doi.org/10.1177/109019817400200403>
- Sedgh, G., et al. (2016). Adolescent pregnancy, birth, and abortion rates across countries: levels and recent trends. *Journal of Adolescent Health*, 56(2), 223-230.
- Shrestha, R., & Tiwari, S. (2020). Family planning knowledge and practices among adolescents in Nepal. *Nepal Medical College Journal*, 22(1-2), 45-51.
- Shrestha, V. L., Lamichhane, K. D., Hamal, S., Sapkota, N. L., & Shrestha, K. M. (2025). Association of men's contraceptive knowledge, attitude and behavior with modern contraceptive use: Evidence from Nepal Demographic and Health Survey 2022. *BMC Public Health*, 25, 547. <https://doi.org/10.1186/s12889-025-21722-7>
- UNFPA (1996). *Programme of Action of the International Conference on Population and Development*. United Nations Population Fund, Cairo.
- United Nations (2022). *World Family Planning 2022*. Department of Economic and Social Affairs, New York.
- World Health Organization (2023). *Family planning/contraception*. WHO Fact Sheet.

नेपाली लोककथामा सामूहिक अचेतन र आद्यविम्ब

लक्ष्मी दुङ्गेल

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)
(3149-7594 Online) Copyright ©2026 The Author(s): Published by
RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under
the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International
Liscence (CC BY NC 4.0).

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेख विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानका प्रवर्तक कार्ल गुस्ताभ युङको सामूहिक अचेतन र आद्यविम्बसम्बन्धी मान्यताका आधारमा नेपाली लोककथाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । नेपाली लोककथाहरूमा सामूहिक अचेतनको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ र तिनले नेपाली समाजको सामूहिक मनोविज्ञानलाई कसरी प्रतिनिधित्व गर्दछन् भन्ने विषयलाई यस लेखमा मुख्य शोधसमस्याका रूपमा उठाइएको छ । युङको सामूहिक अचेतन र आद्यविम्बको सैद्धान्तिक केन्द्रमा रही सोद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिद्वारा छानिएका नेपाली लोककथाहरूको विश्लेषण गर्नु र लोककथा अध्ययनको परम्परागत ढाँचामा मनोवैज्ञानिक विश्लेषण जोडेर यस विधाको अध्ययनलाई नयाँ आयाम प्रदान गर्नु यस लेखको मुख्य शोध उद्देश्य रहेको छ । यो अध्ययन पुस्तकालय पद्धतिमा आधारित गुणात्मक र व्याख्यात्मक प्रकृतिको निगमनात्मक शोधविधिमा आधारित छ । यस लेखको मुख्य सैद्धान्तिक आधार कार्ल गुस्ताभ युङको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान र उनले प्रतिपादन गरेका सामूहिक अचेतन तथा आद्यविम्बका मान्यताहरू हुन् । यस क्रममा 'काली वेश्या र कालीखोला', 'सौतेनी आमा र तेजकुमारी', 'गुरूमापा', 'बुद्धिमान् भँगेरो' र 'खिरपाक ताउली' गरी पाँचवटा लोककथाहरू विश्लेषणका लागि नमुनाका रूपमा लिइएका छन् । यी लोककथाहरूले नेपाली समाजको सामूहिक मनोविज्ञानमा रहेको पवित्रता र अपवित्रताबिचको द्वन्द्व, दमनकारी शक्तिमाथि बुद्धिको विजय र व्यक्तिगत दुःखबाट आध्यात्मिक रूपान्तरण, सामाजिक सन्तासको सामूहिक व्यवस्थापनको सार्वभौम चाहनालाई उजागर गर्दछन् । यी लोककथामा प्रयुक्त पात्रहरूले छाया, छलकपटी, महान् माता, उद्धारकर्ता, जादुई, जल, बुद्धिमान् बुढो, शत्रु, पुनर्जन्म आदि आद्यविम्बहरूलाई कसरी मूर्त रूप दिई व्यक्तिकरण गर्छन् भन्ने विषय नै यस शोधलेखको मुख्य निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी: सामूहिक अचेतन, आद्यविम्ब, व्यक्तिकरण, छाया, रूपान्तरण

लक्ष्मी दुङ्गेल

उपप्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मेची बहुमुखी
क्याम्पस, भद्रपुर-भक्रापा, नेपाल

Email: laxmidhungel255@gmail.com

Orcid

<https://orcid.org/0009-0006-6632-1415>

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

विषय परिचय

लोककथा शब्द 'लोक' र 'कथा' दुई शब्दको संयोजनबाट निर्मित शब्द हो । 'लोक' शब्दको उत्पत्ति संस्कृतको 'लोक' दर्शने' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर भएको हो जसले लोकसाहित्यका क्षेत्रमा जनता वा संसारको अर्थ ग्रहण गर्दछ । लोक दर्शनको अर्थ हेर्नु हो । त्यसैले लोक शब्दको अर्थ त्यो जसले हेर्छ भन्ने पनि हुन आउँछ । यस दृष्टिले 'लोक' (फोक)शब्द काम गर्ने समुदायका लागि प्रयोग गर्न पनि सकिने देखिन्छ । 'कथा' शब्द हिन्दीको कहानीको पर्यायवाची शब्द हो जसको शाब्दिक अर्थ केही कुरा भन्नु वा कथु भन्ने हुन्छ । त्यसैले लोक वा संसारको कथा नै लोककथा हो । यसरी हेर्दा एउटाले भन्ने र अरूले सुन्ने कथा नै लोककथा हो । पश्चिममा यसलाई मिथक वा पौराणिक कथा, दन्त्यकथा वा जनश्रुति, नीतिकथा र परिकथा गरी भेद गर्ने चलन पनि छ ।

लोकसाहित्यको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र लोकप्रिय विधा मानिने लोककथा अङ्ग्रेजीको 'फोकटेल'को नेपाली रूपान्तरणका रूपमा रहेको छ । जुनसुकै जाति, समाज, क्षेत्र र भाषामा प्रचुर मात्रामा पाइने लोककथा प्राचीन समयदेखि अहिलेसम्म भन्ने र सुन्ने परम्परामा जीवन्त रहनु नै यसको लोकप्रियताको साक्ष्य प्रमाण हो । यसमा निहित रोचकता र लोकप्रियताकै कारण यो सार्वकालिक र सार्वदेशिक बन्न पुगेको भेटिन्छ । यसको उत्पत्ति सृष्टिको उषाकालदेखि नै भएको हो भन्ने तथ्य आदिम मानवको कथा भन्ने र सुन्ने प्रवृत्तिले पनि पुष्टि गर्दछन् । लोकसाहित्यका अध्येताहरूले यसको इतिहास वेदभन्दा पनि पुरानो रहेको बताएका छन् । कुनै पनि औपचारिक अवसरबिना नै भन्न र सुन्न सकिने लोककथाले मूलतः मनोरञ्जन वा मनोविनोद, उत्सुकताको परितुष्टि र बसिबियाँलोको विशेषता आफूमा समाहित गर्दछ । प्रबल आख्यान, विषयवस्तुगत व्यापकता, सुखद समापन, अधिक कल्पना र वर्णनात्मक शैली यसका अन्य विशेषताहरू हुन् ।

नेपाली लोककथाहरू नेपाली समाजका सांस्कृतिक मूल्यमान्यताका भण्डार हुन् । यस खाले मौलिक विशेषता बोकेका नेपाली लोककथाहरूको अहिलेसम्मको अध्ययन सतही, नीतिशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय क्षेत्रमा मात्र सीमित छ । यस्ता कथामा अभिव्यक्त भएका घटना, पात्र र प्रतीकहरू मनोवैज्ञानिक गहिराइ र सार्वभौम सत्यताको कति निकट छन् भन्ने विषयमा अध्ययन विश्लेषणको अभाव देखिन्छ । सामूहिक अचेतन र आद्यविम्बका माध्यमबाट सामाजिक सांस्कृतिक मनोविज्ञानको उद्घाटन लोककथाहरूमा पाइने भएकाले विशेषतः विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानका प्रणेता युङ्गको सामूहिक अचेतन र आद्यविम्बको सैद्धान्तिक केन्द्रमा रही नेपाली लोककथामा तिनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ र तिनले नेपाली समाजको सामूहिक मनोविज्ञानको उद्घाटन कसरी गर्दछन् भन्ने कुराको खोजी गर्नु आवश्यक छ । सोही प्रयोजन पूरा गर्ने ध्येयका साथ प्रस्तुत शीर्षक छनोट गरिएको हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन कार्ल गुस्ताभ युङको विश्लेषणात्मक मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तमा पूर्णतः आधारित गुणात्मक र व्याख्यात्मक प्रकृतिको रहेको छ । अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलनका रूपमा मूलतः पुस्तकालय पद्धतिलाई अपनाई प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतबाट सामग्री लिइएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मनोविश्लेषक युङ र उनका कार्यअन्तर्गत रहेका सामूहिक अचेतन र आद्यविम्बसम्बन्धी मान्यता उनले स्वयम् लेखेको पुस्तकबाट लिइएको छ । त्यस्तै विश्लेषणका लागि लिइएका लोककथाका पाठहरू नेपाली लोकसाहित्यका अध्येता तथा समालोचकद्वय मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलद्वारा लिखित *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य* (२०६३) पुस्तकमा आधारित छन् र यिनलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा अपनाइएको छ । यी लेखक तथा समालोचकले उक्त कृतिमा विषयवस्तुका आधारमा गरेका पाँच वर्गीकरणभित्र पर्ने एक एक लोककथाका पाठलाई उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिद्वारा चयन गरी अध्ययन गरिएको छ । यो शोधलेख निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ । लोकसाहित्यका अन्य विधालाई छोडेर लोककथामा मात्र सीमित हुनु यसको विधागत सीमा हो । मनोविज्ञानका क्षेत्रमा युङबाहेक अन्य मनोवैज्ञानिकहरूका दृष्टिकोणलाई समेट्न नसक्नु यसको सैद्धान्तिक सीमा हो ।

सैद्धान्तिक पर्याधार र विश्लेषणका सूचकहरू

यस शोध अध्ययनको मूल आधार पश्चिमी विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानका प्रणेता कार्ल गुस्ताभ युङको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त हो । युङले विभाजन गरेका मनको संरचनाका तीन तहहरू चेतन, व्यक्तिगत अचेतन र सामूहिक अचेतनमध्ये विशेषतः यो शोधलेख सामूहिक अचेतन र यसको अवयवका रूपमा रहेको आद्यप्रारूपसम्बन्धी सिद्धान्तको आलोकमा नेपाली लोककथाको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित छ ।

कार्ल गुस्ताभ युङले मानव मनको संरचनालाई चेतन मन, व्यक्तिगत अचेतन मन र सामूहिक अचेतन मन गरी तीन प्रमुख तहमा विभाजन गरेका छन् । उनको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानको सिद्धान्तले लोककथा, मिथक र सपनाहरूको सार्वभौमिक मनोविज्ञानलाई बुझ्नका लागि गहकिलो सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्दछ । लोककथामा निहित प्रतीक र ढाँचाहरू मानवमनको सबैभन्दा गहन तह सामूहिक अचेतनबाट आएका हुन्छन् । युङको वैयक्तिक अचेतनले फ्रायडको अर्धचेतन र अचेतन मनसँग सामीप्य राख्छ । पूर्वीय समाजका कतिपय मिथकीय पक्षलाई समेत जोडी सामूहिक अचेतनको मान्यता अघि सारेकाले युङलाई मानवको आत्मा खोजी हिँड्ने आधुनिक मानिस र अर्थको विचारधारा राख्ने क्राइस्ट पनि भनिएको पाइन्छ (बराल, २०६८, पृ. ७०) । युङले चीन, जापान, उत्तर कोरिया, इजिप्ट आदि देशहरूको भ्रमण गर्दै पश्चिमी संस्कृति र मिथकहरूको बारेमा अध्ययन गरेका छन् (मुल्हे, सन् १९५५, ढकाल,

सन् २०२४ मा उद्धृत) । युड् धार्मिक स्वभावका व्यक्ति भएर पनि चर्चलाई भन्दा मानिस र तिनको आत्मालाई महत्त्व दिन्थे । मानवको आत्मामा भगवानको बास रहने तर चर्च मृत रहने भएकाले मानवमा बढी जोड दिनुपर्ने उनको विचार थियो (बराल, २०६८, पृ. ६९) । जीवनको पूर्वार्धमा फ्रायडीय चिन्तनबाट प्रभावित भई उनको विचारमा समर्थकका रूपमा कार्य गरे पनि पछिल्लो समयमा फ्रायडीय मान्यताप्रति असहमति जाहेर गर्दै युड् सामूहिक अचेतनको मान्यता अघि सार्दछन् जसलाई उनले वैयक्तिक अचेतन पनि भनेका छन् (मुल्हे, सन् १९५५, ढकाल, सन् २०२४ मा उद्धृत) । कुनै पनि व्यक्तिले आफूले दमन गरेका वा बिर्सिएका अनुभवहरूको सङ्ग्रह व्यक्तिगत अचेतन हो (युड्, सन् १९६८, पृ. ४१) । उनले योभन्दा अझ गहिरो र विस्तृत मनको तहका रूपमा सामूहिक अचेतनको उल्लेख गरी मनको यो तहलाई सम्पूर्ण मानवजातिको साझा र वंशानुगत रूपमा स्थानान्तरित हुने मानसिक आधारभूत संरचना हो भनेका छन् (युड्, सन् १९६८, पृ. ३—५, ४२—४४) । यो मानिसको व्यक्तिगत अनुभवबाट नआई सम्पूर्ण मानव जातिको सामूहिक अनुभवको नतिजाका रूपमा आउँछ र यो कुनै पनि व्यक्तिको प्राथमिक मानसिक प्रणाली नभई द्वितीयक मानसिक प्रणाली हो (युड्, सन् १९६८, पृ. ४) । यो मन अव्यक्तिगत, सार्वभौमिक र साझा तत्त्वका रूपमा रहन्छ । मानिसका दबिएका इच्छा, स्मृति, अभिप्रेरणा जस्ता कुराले व्यक्तिगत अचेतनको निर्माण हुने भए पनि आनुवंशिक इच्छा, प्रेरणा आदिले सामूहिक अचेतनको निर्माण हुने गर्दछ (तिवारी र सिंह, सन् १९८२, पृ. २३५) । सामूहिक अचेतन मानवजातिको एकत्रित अनुभव हो जो वंशानुक्रमका आधारमा मान्छेमा परम्परागत रूपमा आमाबाबुद्वारा प्राप्त हुन्छ (भण्डारी, २०५८, पृ. १६१) । सामूहिक अचेतन भनेको संस्कृति, आदिम विश्वास, ऐतिहासिक तथा परम्परागत संस्कार एवम् व्यावहारिक प्रक्रियाहरूको पुञ्ज हो (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. १८६) । सामूहिक अचेतन सबै मानिसमा समान रूपमा पाइन्छ । यस मनमा मानवीय आद्यविश्वास, धार्मिक आस्था, यौनजन्य व्यवहार, जीवन र मृत्युसम्बन्धी चिन्तन समेटिन्छन् ।

सामूहिक अचेतनका उपकरणहरू आद्यविम्ब हुन् । आद्यविम्बलाई आद्यप्रारूप पनि भनिन्छ । यसलाई सामूहिक अचेतनमा रहेका जन्मजात, सार्वभौमिक मानसिक वृत्ति, रूप वा साँचाका रूपमा हेरिन्छ । यस्ता आद्यविम्बको मुख्य कार्य भनेको मानवीय अनुभव, व्यवहार, कल्पना र प्रतीक निर्माणजस्ता कुराहरूलाई एउटा निश्चित संरचना प्रदान गर्नु हो । सामूहिक अचेतनमा रहेका सार्वभौम रूपहरू नै आद्यविम्ब हुन् (युड्, सन् १९६८, पृ. ४—६) । युड्ले यसलाई एउटा क्रिस्टलको उदाहरणद्वारा प्रस्ट पारेका छन् । जसरी एउटा क्रिस्टलको अक्षीय प्रणालीले क्रिस्टलको निश्चित संरचना तोक्छ तर यसको भौतिक अस्तित्व कुनै हुँदैन ठिक त्यसै गरी आद्यप्रारूपले पनि मानसिक सामग्रीको संरचना तोक्छ तर यसको पनि कुनै भौतिक आकार हुँदैन (युड्, १९६८, पृ. ७९) । आद्यविम्ब भनेका मानिसका प्राचीन पुर्खाहरूले पटकपटक गरेका जीवनसम्बन्धी अनुभवका मानसिक अवशेष हुन् र यस्ता अवशेषहरू

मानव जातिको सामूहिक अचेतनले उत्तराधिकारका रूपमा पाई तिनको अभिव्यक्ति मिथक, धर्म, सपना, स्वैरकल्पना र साहित्यमा हुन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. १८४) । यस्ता आद्यप्रासुरूपहरूको सोझै अनुभाव गर्न नसकिए पनि तिनका अभिव्यक्तिहरू सपना, कला, धर्म, मिथक, लोककथाहरूजस्ता सामाजिक सांस्कृतिक उत्पादनमा सदैव प्रतीकको रूपमा देखापर्दछन् । विश्वजगतका विभिन्न सामाजिक संस्कृतिहरूमा नायक, देवी, जादुई बालक, पुनर्जन्मका कथाहरू स्वतःस्फूर्त रूपमा देखापर्नु नै आद्यविम्बको सार्वभौमिक र जन्मजात प्रकृतिलाई प्रमाणित गर्ने मूल आधार हो (युङ, सन् १९६८, पृ. ५७) । यसरी मानव मनको गहिराइमा पहिलेदेख नै थिचिएर वा दबिएर रहेका कुरालाई नपढीकन नै अनुभव गरिने प्रवृत्तिका रूपमा आद्यविम्बलाई बुझ्नुपर्ने देखिन्छ । यसको कुनै रूप नभए पनि यसले हामीले देखेभोगेका काम वा वस्तुमा व्यवस्थापनको कार्य गर्दछ । युङले प्रस्तुत गरेका विविध आद्यबिम्बमध्ये प्रमुख आद्यविम्बहरूमा छाया, एनिमा, एनिमस, र पर्सोना पर्दछन् (पौडेल, २०७०, पृ. ७१) । युङले प्रस्तुत गरेका उक्त चार र अन्य केही आद्यविम्ब जुन यस लेखको लागि उपयोग गरिएका विश्लेषणका सूचकहरूका रूपमा रहेका छन् तिनको संक्षिप्त खुलासा यसप्रकार छ :

(क) छाया: यो आद्यप्रासुरूपले व्यक्तिको चेतन व्यक्तित्वको विपरीत वा छाया पक्षको चित्रण गर्दछ । जीवनको अँध्यारो पक्षलाई जनाउने विशेषता यसले बोक्दछ । यसमा त्यस खाले वृत्ति, गुण वा इच्छाहरू रहन्छन् जसलाई व्यक्ति वा समुदायले आफूमा स्वीकार नगरी अस्वीकार वा दमन गर्दछ । यो पाशविक प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने आद्यविम्ब हो । लोककथामा यो आद्यप्रासुरूप राक्षस, दानव, दुष्ट राजा वा कुनै अँध्यारो शक्तिका रूपमा देखापर्छ । युङका विचारमा आफ्नो छायासँग सामना गरी यसलाई चेतनामा स्वीकृत गर्नु नै आत्मस्वीकृतिको महत्त्वपूर्ण चरण हो (युङ, सन् १९६८, पृ. २०—२१) ।

(ख) एनिमा र एनिमस: पुरुषको अचेतनमा रहेको स्त्रीपक्ष एनिमा र स्त्रीको अचेतनमा रहेको पुरुष पक्ष एनिमस हो । यस आद्यप्रासुरूपले विपरीत लिङ्गसँगको सम्बन्ध, सहजाभाव र आन्तरिक सन्तुलनलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । प्रत्येक पुरुषको अचेतनमा एनिमा र प्रत्येक महिलाको अचेतनमा एनिमस लुकेर रहने भएकाले यी तत्त्वले हाम्रा व्यक्तिगत सम्बन्धलाई गहिराइमा प्रभावित पार्दछन् (युङ, सन् १९६८, पृ. २८४) । लोककथामा एनिमा सुन्दरी, जलपरी, देवी वा रहस्यमय स्त्रीको रूपमा देखापर्छ भने एनिमस वीर योद्धा, बुद्धिमान् राजकुमार वा आकासबाट आएको देवताका रूपमा देखापर्छ ।

(ग) पर्सोना : यस आद्यविम्बलाई समाजमा हामीले लगाउने मुखौटो वा हाम्रा सामाजिक भूमिकाका रूपमा लिनुपर्दछ (युङ, सन् १९६८, पृ. १२२ — १२३) । समाजमा हामी बाह्य आवरणमा मात्र सामाजिक बन्न खोजिरहेका हुन्छौं तर हाम्रो चेतन मनले चाहिँ लाज लाग्ने समाजका लागि अपाच्य अनैतिक कुराहरू पनि सोचिरहेको हुन्छ । युङले यस खाले

देखावटीपनलाई हाम्रो व्यक्तित्वका रूपमा नलिई अरूले हामीलाई नराम्रो नसोचोस् वा सबैले आफूलाई असल सोचुन् भन्ने मनसायले मात्र नैतिक भएको भान प्रस्तुत गरिरहेको अवस्थाका रूपमा अर्थ्याएको देखिन्छ । यो हाम्रो चेतन मनको इच्छा मात्र हो । वास्तविक मनले त अरू नै कुरा चिताइरहेको हुन्छ । सबै मानिसहरूमा यो आद्यविम्ब पाइने भएकाले नेपाली लोककथाहरूमा पनि पात्रहरूले विभिन्न सामाजिक भूमिका निभाउँदै आफ्नो मुखौटो प्रदर्शन गर्छन् ।

(घ) महान् माता: महान् आमाको आद्यविम्ब उर्वरता, जन्म, मृत्यु र सम्पूर्ण प्राकृतिक शक्तिलाई इङ्गित गर्ने आद्यप्रारूप हो । यसले पोषण, उर्वरता र विनाश दुवै पक्षको प्रतीकका रूपमा काम गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ८०—८२) । यसका सकारात्मक पक्षमा पोषण, संरक्षण, जीवन दिने शक्ति छन् भने नकारात्मक पक्षमा निल्ने वा नष्ट गर्ने शक्ति छ । लोककथामा यो देवी, पृथ्वी, समुद्र, वा कुनै पोषण गर्ने वा आश्रय दिने वस्तुको रूपमा प्रकट हुन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ८१) ।

(ङ) बाल आद्यप्रारूप: बाल आद्यप्रारूपले विकास, सम्भाव्यता र नयाँ सुरुवातको सङ्केतका रूपमा काम गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १५१—१६१) । लोककथामा यो आद्यविम्ब अद्भूत क्षमता भएको बालक, जादुगर शक्ति र सामर्थ्य भएको शिशु वा उद्धारकर्ताको कार्य गर्ने व्यक्तिका रूपमा देखापर्छ । युङ् यसलाई आत्मसाकारताको सबैभन्दा बलियो अनिवार्य इच्छाको रूपमा चिनाउँछन् (युङ्, सन् १९६८, पृ. १७०) । आत्मसाकारताको सहायताले व्यक्तिलाई आफू को हुँ भन्ने वास्तविकताको पहिचान गर्छ ।

(च) बुद्धिमान् बूढो: यो अर्थ, ज्ञान र आध्यात्मिक सल्लाहको आद्यप्रारूप हो । यसले अचेतनको बुद्धिमत्तालाई प्रतिनिधित्व गर्दै सङ्कटको समयमा नायकलाई उचित मार्गदर्शन गर्दछ । लोककथामा यो ऋषिमुनि, गुरू, जादुगर वा दिव्य सल्लाहकारको रूपमा देखिन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ३६—३८) ।

(छ) नायक: यो साहस, शक्ति र बलिदानी प्रवृत्तिको प्रतीकात्मक आद्यप्रारूप हो । यसले राक्षस वा छायासँग लडेर सभ्यता र चेतनालाई जोगाउँछ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १६७—१६९) ।

(ज) स्व: व्यक्तिको केन्द्रीय आद्यविम्बका रूपमा रहने सम्पूर्णताको प्रतीक नै स्व आद्यविम्ब हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. २७५—२७८) ।

(झ) मण्डला: सम्पूर्णता, एकता र आत्माको प्रतीकात्मक चित्रण गर्ने आद्यप्रारूप मण्डला आद्यप्रारूप हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. ३५७—३६०) ।

(ञ) छलकपटी: छलकपट, विद्रोह र रूपान्तरणको कार्य छलकपटी आद्यप्रारूपले गर्छ । यसले परम्परा विरुद्धको शक्ति र अराजकता विरुद्धको अभिव्यक्ति दिन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २५५—२६०) ।

(ट) चतुष्टय: सम्पूर्णता, स्थिरता र सन्तुलनको प्रतीकात्मक अर्थ दिँदै चार तत्त्व, दिशा र मनोवैज्ञानिक कार्यहरूको प्रतिनिधित्व चतुष्टय प्रारूपले गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १६४—१६६) ।

(ठ) पुनर्जन्म: पुनर्जन्म आद्यप्रारूपले रूपान्तरण, नवीकरण र आध्यात्मिक पुनर्जन्मको प्रतीकका रूपमा कार्य गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ११३—११५) ।

(ड) सर्पः सर्प ज्ञान, चिकित्सा र कामुकताको प्रतीकात्मक अर्थ द्योतन गर्ने आद्यविम्ब हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. २०१—२०३) ।

(ढ) वृक्षः वृक्ष विकास, जीवन र ज्ञानको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति हो । यसले व्यक्तित्वको विकासक्रम र आत्मसाकारताको मार्ग खोल्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २१३—२१५) ।

(ण) पिताः पिता आद्यविम्ब अधिकार, नियम र संरचनाको प्रतीक हो र यसले सामाजिक व्यवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ६५—६७) ।

(त) कुमारीः नयाँ सुरुवात र अविवाहित युवतीको शक्तिको अभिव्यक्ति सम्भाव्यता र शुद्धताको अर्थ व्यक्त गर्ने आद्यविम्ब कुमारी हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. १८२—१८४) ।

(थ) ज्योतिष प्रतीकः ब्रह्माण्डीय शक्ति र नियतिको प्रतीकका रूपमा ज्योतिष आद्यविम्बले कार्य गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १४८—१५०) ।

(द) फूलः फूल विकास, सुन्दरता र आत्मिक शुद्धताको प्रतीक हो र यसको मुख्य रूपमा आत्माको विकास र पूर्णताको प्रक्रियाको प्रतिनिधित्व गर्ने गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २१३—२१५) ।

(ध) पशुः यो पशु सहज प्रवृत्ति र प्रकृतिको प्रतीकात्मक अर्थ दिने आद्यप्रारूप हो जसले मानवभित्रका आदिम पाशविक वृत्ति र अचेतन शक्तिहरूको अभिव्यक्ति दिन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २५६—२५८) ।

(न) जादुगरः जादुगर रूपान्तरण र चमत्कारिक शक्तिको प्रतीक हो जसले अचेतनको रहस्यमय शक्ति र परिवर्तनको क्षमताको अभिव्यक्तिको प्रतिनिधित्व गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. ३३—३५) ।

(फ) मुसाफिरः यात्रा, खोज र आत्म अन्वेषणको प्रतीकका रूपमा रहेको मुसाफिर आद्यविम्बले जीवनको पथमा आत्म खोजीको अनन्त यात्राको रूपमा आफूलाई उभ्याउँछ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १६७—१६९) ।

(ब) पीडितः बलिदान र पीडाको आद्यविम्ब पीडित हो । यसले पीडाबाट उत्पन्न हुने रूपान्तरण र आध्यात्मिक उन्नतिको प्रतीकका रूपमा कार्य गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १३५—१३७) ।

(भ) उद्धारकर्ताः उद्धारकर्ता मुक्ति र उद्धारको प्रतीक हो । यसले सङ्कटको समयमा आउने मुक्तिदाता र परिवर्तनको शक्तिको प्रतिनिधित्व गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १६९—१७१) ।

(म) शत्रुः शत्रु बाह्य सङ्घर्ष र विरोधी शक्तिको प्रतीक हो र यसको मुख्य काम भनेको व्यक्तित्वको विकासमा अवरोधक शक्तिहरूको अभिव्यक्ति हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. २५५—२५७) ।

(य) साथीः मैत्री र सहयोगको आद्यविम्ब साथी हो जसले जीवनयात्रामा साथ दिने सहयोगी शक्तिको प्रतीकात्मक अर्थ बहन गर्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २६१—२६३) ।

(र) देवता: दिव्य शक्ति र पारलौकिकताको प्रतीक देवता हो । यो मानवभन्दा परको शक्ति र अर्थखोजीको केन्द्र हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. १०—१२) ।

(ल) राक्षस: विनाशकारी शक्ति र नकारात्मकताको प्रतीक राक्षस आद्यविम्ब हो र यसले अचेतनको विनाशकारी पक्ष र अँध्यारो शक्तिको अभिव्यक्ति दिन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २५५—२५७) ।

(व) पर्वत: आध्यात्मिक उन्नति र चुनौतीको प्रतीक पर्वत आद्यप्रारूप हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. २१३—२१५) ।

(श) जलाशय: अचेतन र जीवनशक्तिको प्रतीक जलाशय हो । यसलाई भावना गहिराइ र मनोवैज्ञानिक शुद्धिको स्रोतका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. १७—१९) ।

यसैगरी युङ्गले अन्य विभिन्न ठाउँमा सन्दर्भअनुसार लोकजीवनका अन्य थुप्रै आद्यविम्बको चर्चा गरेको पाइन्छ । आद्यविम्बको सङ्ख्या कति हुन्छन् भनेर किटान गर्न सकिन्न किनकि मानव अनुभवको सङ्ख्या असीमित छ र सबै आद्यविम्बहरू मानव अनुभवमै आधारित हुने गर्दछन् । युङ्गले एनिमा, एनिमस, पर्सोना र छायालाई मुख्य आद्यविम्ब मान्नुको कारण यी चार आद्यविम्बले व्यक्तित्वको एकताकरण प्रक्रियाको आधारभूत ढाँचा प्रस्तुत गर्ने भएकाले हो (युङ्, सन् १९६८, पृ. १२२—१२३, २८४—२८६) । पर्सोनाले व्यक्तिको सामाजिक भूमिका र बाह्य अभिव्यक्ति, स्पाडोले दमित व्यक्तित्व, एनिमा र एनिमसले विपरीत लिङ्गीय मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले नै यिनलाई युङ्गले मुख्य आद्यविम्ब मानेका हुन् । कुनै पनि व्यक्तिको वास्तविक स्वरूप बुझ्न र आफ्नो व्यक्तित्वको पूर्ण विकास गर्नमा यिनै चारवटा आद्यविम्बको सहारा लिनुपर्छ । युङ्गीय मनोविश्लेषणको अन्तिम लक्ष्य भनेको पनि व्यक्तित्वको एकताकरण नै हो । व्यक्तिको एकताकरण अत्यन्तै जटिल र लामो मानसिक प्रक्रिया हो जसमा व्यक्तिले चेतन मन वा अहमलाई अचेतनका विभिन्न आद्यप्रारूपसँग सामना गरी तिनलाई आत्मसात गर्दछ र आत्मसाकारित स्वको रूपमा विकसित हुन्छ । मान्छेले यसका सहायताले आफूभित्रका राम्रा नराम्रा दुवै पक्षको पहिचान गरी एउटा सन्तुलित व्यक्तित्वका रूपमा समाजमा आफूलाई स्थापित गर्दछ । प्रारम्भमा मान्छेले आफूभित्र लुकाउँदै आएका डर, लाज, ईर्ष्या, रिस, क्रोध, आवेग आदिसँग सामना गरे पनि, आफूभित्र यी प्रवृत्ति छन् भनेर सहज रूपमा स्वीकार गर्न हिचकिचाए पनि अन्ततोगत्वा नस्वीकारी धरै छैन । जब मान्छे यसलाई स्वीकार्ने अवस्थामा पुग्छ तब ऊ एकपक्षीय नभएर समग्र व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुन्छ (युङ्, सन् १९६८, पृ. २७५—२८८) । एकताकरणको अन्तिम प्रयोजन भनेकै मान्छेलाई इमानदार हुन, जीवनको मूल्य बुझ्न र मानसिक रूपमा स्वस्थ र सन्तुलित भएर बाँच्न सिकाउनु हो । लोककथाहरूमा पनि यस्तै एकताकरणको प्रक्रिया हामी भेट्छौं । त्यो अभिधात्मक रूपमा नभई प्रतीकात्मक तवरले आएको हुन्छ । कुनै नायकको यात्रा, उसले सामना गरेका चुनौतीहरू र अन्त्यमा हुने परिवर्तनले चेतन र अचेतनबिचको सङ्घर्षका साथै तिनको सहयोग र संश्लेषणलाई पनि जनाइरहेको हुन्छ ।

यसरी विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानका प्रवर्तक कार्ल गुस्ताभ युङका दृष्टिमा हेर्दा लोककथाहरू मानव मनको सामूहिक अचेतनबाट उत्पन्न भएका सार्वभौमिक मनोवैज्ञानिक वास्तविकताहरूका प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति हुन् । त्यसैले युङले अघि सारेको आद्यप्रारूपसम्बन्धी चिन्तनको केन्द्रमा रहेर कथामा आद्यप्रारूपको खोजी गर्दै तिनमा निहित गूढ मनोवैज्ञानिक अर्थको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

नेपाली लोककथाको अध्ययन विश्लेषण

नेपाली लोककथाहरू असङ्ख्य र असीमित छन् । त्यस्तै लोककथालाई वर्गीकरण गर्ने आधार पनि विविध छन् । शिल्प, भाव वा उद्देश्य र विषयवस्तु यसको वर्गीकरणका आधारहरू हुन् । यीमध्ये यसको वर्गीकरणको मूल आधार भनेको विषयवस्तु नै हो । मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले *लोकवार्ताविज्ञान र नेपाली लोकसाहित्य* (२०६३) पुस्तकमा विषयवस्तुका आधारमा पौराणिक लोककथा, सामाजिक लोककथा, किंवदन्तीका लोककथा, अतिप्राकृतिक लोककथा र पशुपंक्षीका लोककथा गरी यसका पाँच भेद देखाएको पाइन्छ । यहाँ यसैलाई मूल आधार मानी लेखकद्वयले उक्त पुस्तकमा समावेश गरेका हरेक विषयक्षेत्रबाट एक एक लोककथालाई लिई तिनको युडीय सामूहिक अचेतन र आद्यबिम्बका कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ :

१. 'काली वेश्या र कालीखोला' लोककथाको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु

परापूर्वकालमा कुनै गाउँमा काली वेश्या नाम गरेकी एउटी वेश्या आइमाई बस्थी र उसको मूल काम भनेको आफ्नो शरीर भोग गर्न आएका सबै ग्राहकलाई ससम्मान सन्तुष्टि दिनु थियो । सबैलाई आफ्नै पतिसरह व्यवहार गरी सेवा सत्कारमा खट्ने वेश्याको चर्चा सर्वत्र बहुत चलेकाले यो कुरा नारदले पनि सुने र नारदले यादवहरूको सभामा पेस गरे । यस खबरले बलरामलाई रिसले अधैर्य बनायो । नारदको कुरामा विश्वास सहजै गर्ने अवस्थामा उनी गएनन् । नारदको बलराम आफैं गएर वेश्याको परीक्षा लिने प्रस्तावलाई स्वीकार गरी एक दिन बलराम ब्राह्मण बुढाको छद्म भेषमा वेश्याकामा साँझपख पुगे । वेश्याले पनि अरू दिन अन्य ग्राहकलाई जस्तै ब्राह्मणलाई खुब सेवा सत्कार गरी । वेश्याका विभिन्न सामानले सजिसजाउ कोठा देखेर बाहुनलाई के गरौं कसो गरौं भयो । वेश्याले जेजे भन्छे त्यहीत्यही मानेर रात बिताउँदै थिए । अकस्मात् बाहुनलाई झाडापखालाले च्याप्यो र वेश्याले जाने जति दबाइमुलो र स्याहारसुसार गर्दा पनि बाहुनलाई बचाउन नसकी उसको निधन भयो । एक राते पति भएर पनि वेश्या बुढासँगै सती जान तयार भएपछि उसको यो त्यागको सबैले प्रशंसा गरे । जब काली वेश्या सती जान भनी लासलाई काखमा लिएर चितामा बसी तब कसले वेश्यालाई आगो झोस्ने भन्नेमा विवाद भयो । ठीक त्यही समय नारदजी त्यहाँ आइपुगे र बाहुनको लासलाई

के अब आफूसँगै जलाएर पनि वेश्याको परीक्षा लिन खोज्या हो ? भनी प्रश्न गरे । बाहुन चिताबाट फुत्त भुइँमा झरेर हलो उठाएका बलराम भई वेश्यालाई शालिग्राम जन्माउने कालीखोला भएर बगेपछि तेरो नाम कालीगण्डकी भएर चर्चित होओस्भनी वरदान दिएर आफू तीर्थयात्रातिर हिँडे र वेश्याको गाउँलेबाट सिन्दूरजात्रा भयो । नभन्दै काली वेश्या काली भएर बगी । खोलाको नाम कालीखोला भयो जसको सिरानमा शालिग्रामको खानी पनि निस्कियो । यसरी कालीको त्यागबाट कालीगण्डकीको उत्पत्ति भयो जुन कागबेनी नजिक मुक्ति क्षेत्रमा अहिले पनि बगिरहेको छ (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. ४१५—४१६) ।

(ख) विश्लेषण

नदीको उत्पत्तिसँग सम्बन्धित पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित यस लोककथाले युडको सामूहिक अचेतनमा रहेको पवित्रता र अपवित्रताबीचको द्वन्द्वलाई रूपान्तरणको माध्यमबाट समाधान गर्ने सार्वभौम मनोवैज्ञानिक ढाँचालाई प्रस्तुत गरेको छ । काली वेश्या छाया आद्यप्रारूपको प्रतिनिधि हो । उसको पेसालाई सामूहिक अचेतनले अपवित्र मानेर दमन गरेको छ र पेसा उसको छाया रूप हो । कालीले आत्मिक शुद्धता हासिल गर्नका लागि सती जाने निर्णय गरेकी छे जुन युडीय विचारमा आत्मस्वीकृतिको महत्वपूर्ण पाइला हो । बलरामले उद्धार गरी पवित्र काली नदीका रूपमा बभ्रु भन्ने वरदान दिनु र परिणाममा सोही देखिनु पनि अपवित्रताबाट पवित्रतातर्फको यात्रा नै हो । कालीखोलाले महान् आमाको आद्यविम्बलाई सङ्केत गरेको छ । बलराम बुद्धिमान् बूढाको प्रतिनिधित्व गर्ने आद्यविम्ब हो जसले कालीको आत्मिक उद्धारका लागि बुढो ब्राह्मणको रूप धारण गरी सङ्कटको समयमा काली वेश्यालाई कालीखोलामा रूपान्तरित हुने दिव्य वरदान दिएको देखिन्छ । कालीले पहिला सामाजिक मुखौटोलाई स्वीकार्नु र आफ्नो छाया पक्षसँग सामना गर्नु, आध्यात्मिक शुद्धताको प्राप्तिका लागि सती जान तयार हुनु र अन्त्यमा कालीगण्डकीको रूपमा पूर्णता प्राप्त गर्नु व्यक्तिको एकताकरण नै हो । यस्तै कथाको केन्द्रमा रहेको कालीखोलालाई जल आद्यविम्बका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । बलरामको वरदानले शालिग्रामको खानी भएर खोलामा बभ्रु काली वेश्याको मनोवैज्ञानिक शुद्धता र आत्मिक रूपान्तरणको चरम अभिव्यक्ति हो ।

२. 'सौतेनी आमा र तेजकुमारी' लोककथाको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु

एकजना साहुकी तेजकुमारी नामकी छोरी थिई । बाबुले अर्कै आमा बिहे गरेपछि कान्छी आमाले अरूले देख्दा राम्रो व्यवहार गरेको नाटक गरे पनि यथार्थमा तेजकुमारीलाई अत्यन्तै घृणा र दुर्व्यवहार गर्थे । साहु विदेशतिर गएको बेला तेजकुमारीलाई उसकी टाढाकी मितिनीको बिहेमा जानका लागि निम्तो आयो । आफूलाई लिन आएका

साथीहरूसँग जान लागेकी तेजकुमारीका लागि कान्छी आमाले पनि बहुत माया गरेजस्तो गरी बिहेमा जाँदा बाटामा अर्कै लुगा लाए पनि बिहे घरमा पुगेपछि लाउन भनी एउटा लुगाको पोको तयार गरिदिई । त्यहाँ पुगेर नयाँ लुगा लाउन पोको खोल्दा पोकोभित्र प्वालैप्वाल भएको थोत्रो फरिया मात्र थियो । थोत्रो लुगा देखेर सबै साथीहरू छक्क परे । तेजकुमारीले मित आमासँग सबै वृत्तान्त सुनाएपछि उसका लागि मितिनी आमाले नयाँ राम्रो फरिया किनेर बिहेमा लगाउन व्यवस्था गरिदिइन् । मितिनीको बिहे सकिएर पनि केही महिना त्यहीं बसेपछि तेजकुमारी घर फर्की । आफूले लिएर पठाएको फरिया फिर्ता नल्याएको निहुँमा सौतेनी आमाले धान कुट्ने ढिकीमा धानको घान लाउन लगाएर क्रमशः दाहिने हात, देब्रे हात, खुट्टाहरू र अन्त्यमा टाउकाले समेत घान लाउन लगाएर ढिकीले किच्याई मारी अनि ढिकीकै छेउमा खाल्डो खनेर तेजकुमारीको मृत शरीरलाई गाडी । केही समयपछि लास गाडेको ठाउँमा फर्सीको बोट उम्रियो । फर्सी फलेपछि गाउँकी एउटी बुढीले फर्सी माग्दा आमाले टिपेर लानु भनी आदेश दिई र आइमाईले फर्सी टिप्न लाग्दा "मलाई नटिप, म फर्सी होइन, तेजकुमारी हुँ, एउटा फरियाको लागि सौतेनी आमाले मलाई मारेर यहाँ पुरेकी हुनाले म फर्सीको बोटमा उम्रिएकी हुँ" भन्ने आवाज बोलेकाले डरले बुढीले टिपिनन् । तेजकुमारीलाई यस कुराले रिस उठेकाले फर्सीको बेलो नै काटेर फ्याँकी । बेलो फ्याँकेको ठाउँमा फेरि भोगटेको बोट उम्रिएर थामी नसक्नु फल्यो । एक दिन कतै काम गर्न जाँदै गरेका ज्यामीहरूले भोगटे खान मागे र कान्छी आमाले टिपेर खाओ भन्ने आदेश दिई । जब ज्यामीले भोगटे टिप्न हात लम्कायो पुनः "खबरदार भोगटे नटिप, म तेजकुमारी हुँ" भन्ने आवाज आएको सुनेर ज्यामीले डराएर टिपेन तर तेजकुमारीले रिसले मुर्मुरिँदै भोगटेको बोट पनि काटेर नदीमा फाली । बग्दै गएर रोकिएको नदीबाट बनेको तालको पानीमा तेजकुमारी कमलको फूल बनेर उम्री । परदेश गएको तेजकुमारीको बाबु सोही नदीको डुङ्गा चढेर घर फर्कँदै गर्दा सुन्दर कमलको फूल देखेर छोरी तेजकुमारीका लागि लगिदिने विचार गरी डुङ्गेलाले फूल टिप्न अरायो । डुङ्गेले फूल टिप्न खोज्दा "म तेजकुमारी हुँ, फूल होइन, मलाई एउटा फरियाका लागि मेरी आमाले मारेर यहाँ फ्याँकेकी हुनाले म कमलको फूल बनेर उम्रिँ" भन्ने आवाज सुनेपछि डुङ्गेले पनि डरले टिपेन । साहु आफैँले अघि सरेर टिप्न खोज्दा पनि सोही आवाज दोहोरियो । त्यसपछि साहुले पनि आफू तेजकुमारीको बाबु भएको जानकारी दिई काँधमा कमलको फूल सुगा बनेर आई बस्न आग्रह गर्‍यो र साहुले पिँजडामा हालेर सुगालाई घरमा ल्यायो । उसले स्वास्नीलाई तेजकुमारी खोई भनेर सोध्दा स्वास्नीले ढाँटेर उत्तर दिएपछि साहुले पनि स्वास्नीका हातखुट्टा टाउको सबै क्रमशः ढिकीले कुटेर मारी जङ्गलमा लगेर छोडिदियो र सुगाकै रूपमा भए पनि आफ्नी छोरी पाएकामा आनन्द र खुसीसाथ जीवन बिताउन थाल्यो (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. ४१३—४१४) ।

(ख) विश्लेषण

सामाजिक विषयमा आधारित यस लोककथाले समाजको सामूहिक अचेतनमा गहिरो गरी जरा गाडेर बसेका पारिवारिक द्वन्द्व, महिला ईर्ष्या र पुनर्जन्मको आशालाई प्रतीकात्मक रूपमा उद्घाटन गरेको छ । कथामा सौतेनी आमाका माध्यमबाट माता आद्यविम्बको भयानक वा नकारात्मक पक्षलाई सामूहिक अचेतनका माध्यमबाट सतहमा ल्याइएको छ । सौतेनी आमाको भूमिका हाम्रो सामाजिक मनोविज्ञानमा प्रायः अस्वीकृति र क्रूरतासँग जोडिँदै आएको यो आद्यविम्ब भनेको चेतन मनले दमन गर्न खोज्ने मातृप्रेमको अभाव र ईर्ष्याको सामूहिक छाया रूप हो । कथामा उल्लिखित सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार, अपहेलनाले नाश गर्ने वा निल्ने मातृशक्तिको आदिम भयलाई उजागर गर्दछ । त्यस्तै यस लोककथामा पीडित आद्यविम्बको अभिव्यक्ति तेजकुमारीबाट भएको छ । लास गाडेको ठाउँबाट फर्सीको बोट, फर्सीबाट भोगटे र भोगटेबाट कमलको फूल, कमलको फूलबाट सुगाको जन्म हुनुले मृत्युपछि आत्मिक शुद्धता र नयाँ जीवन वा पुनर्जन्मको आशालाई पनि प्रतीकात्मक रूपमा स्थापित गर्दछ । यो पुनर्जन्मको आद्यविम्ब हो । साहुले उद्धारकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेकाले उसले उद्धारकर्ता आद्यविम्बको भूमिका निर्वाह गरेको छ । कमलको फूल शुद्ध आत्मा र पवित्रताको प्रतीक भएकाले तेजकुमारीको आत्माले सामाजिक क्रूरतामाथि विजय पाएको सामूहिक विश्वासलाई अभिव्यक्त गर्न सफल भएको भेटिन्छ । त्यस्तै सौतेनी आमाले छोरी तेजकुमारीमाथि गरेको अन्यायलाई बुझेर सुगाको रूपमा घरमा बाबुले लैजानुले अन्यायमाथि विजय र नैतिक सन्तुलनको सामूहिक भावनालाई पूरा गर्दै सौतेनी आमाको क्रूरताको सजाय हुनुपर्छ भन्ने सामूहिक नैतिक भावनाको उद्घाटन पनि कथाले गरेको छ ।

३. बुद्धिमान भँगेरो' लोककथाको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु

कुनै देशका राजाको दरबार नजिकैको एउटा रूखमा जोडी भँगेरा बस्थे । दरबार छेउमा बासस्थान भएकाले चाराको कुनै अभाव थिएन तर दुःखको विषय उनीहरूले बचेरा कोरेल्न भने पाउँदैनथे । यसको मुख्य कारण दिनदिनै राजाको हात्ती त्यही रूखको बाटो भएर हिँडडुल गर्नु थियो । धेरै पटक भँगेरीले सन्तान प्राप्तिमा लागि भए पनि बासस्थान सार्न भँगेरासमक्ष प्रस्ताव गरे पनि भँगेराले टेरपुच्छर लाएन । राजा हात्ती सहित दुई चार दिनको सिकारका लागि दरबारबाट निस्के । यही मौका छोपी भँगेरा दम्पतीले बच्चा कोरेले तर राजा दरबार फर्केलगत्तै हात्ती फेरि पहिलेकै जसरी सोही बाटो हिँड्ने क्रम सुरु भयो । नभन्दै हात्तीले टेकेर बच्चा मारिदियो । सन्तान वियोगको पीडाले दम्पतीले आलापविलाप गरे । भँगेरीले पुनः बास सर्नुपर्ने प्रस्ताव गरी तर भँगेराले दुःखमा आत्तिनु र सुखमा मात्तिनुहुन्न भनी सम्झाउँदै हात्तीबाट बच्चे नयाँ उपाय निकाल्ने वाचा गर्‍यो । नयाँ युक्ति स्वरूप भँगेरो हात्तीको कानभित्र पसेर

गुजुगुजाउन थालेपछि हात्ती पीडाले रन्थिँदै दौडँदा भीरबाट खसेर मर्यो । त्यसपछि भँगेरा दम्पतीले आनन्दसाथ सुखद दाम्पत्य जीवन बिताउन थाले (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ४०९) ।

(ख) विश्लेषण

पशुपन्थीसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित यस लोककथामा शक्तिहीनले बुद्धिको प्रयोगमार्फत शक्तिशालीलाई पराजित गर्ने सार्वभौम मानवीय संवेगलाई अभिव्यक्त गरेको छ । भँगेरो छलकपटी आद्यविम्ब हो । उसले हात्तीलाई सोझै आक्रमण नगरी बुद्धि, विवेक र धूर्तताको माध्यमबाट पराजित गर्न सफल भएको छ । राजाको हात्तीलाई शत्रुको प्रतिनिधित्व गर्ने आद्यविम्बका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । भँगेराले बुद्धिमत्ताको उपयोग गरी हात्ती शत्रुलाई परास्त गर्छ र स्वतन्त्रता हासिल गर्छ । शक्तिहीन पात्र भँगेराले आफ्नो क्षमताको पहिचान गरी भयानक शत्रु हात्ती शक्तिको सामना गरी परिणाममा आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सहितको आनन्दपूर्ण जीवन प्राप्त गरी एकीकृत व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुनु युडीय दृष्टिमा व्यक्तिको एकताकरण नै हो ।

४. गुरूमापा लोककथाको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु

परापूर्व कालमा काठमाडौँको इटुम्बहाल टोलमा केशरचन्द्र नाम गरेको खराब आचरण भएको व्यक्ति बस्थ्यो । एक दिन ऊ दिदीको घरमा गयो र दिदीले भाइलाई ससम्मान सुनको थालमा भात खान दिइन् तर उसले राति नै सुनको थाल नै चोरेर भाग्यो । अर्को दिन दिदीले चाँदीको थालमा दिइन् । त्यो पनि चोरेर भाग्यो । भाइको बानीबाट आजित भएपछि अर्को दिन दिदीले भुइँमै भात दिइन् । भाइले अपमान गरेको महसुस गरी दिदीले दिएको सबै खानेकुरा रुमालमा पोको पारेर लगी बाटोमा केही बेर घाममा सुकाउँदा सबै सुनमा परिणत भएको देख्यो । ऊ अत्यन्तै थाकेकाले केही बेर आराम गरी बिउँझिँदा सबै सुन परेवाले खाइसकेकाले त्यहाँ सुली मात्र थियो । त्यसपछि त्यो सुली पनि सुन भयो । आफूले बोक्नै नसकी अकमक्क परिरहेको अवस्थामा एउटा राक्षसले उसलाई समातेर खान खोज्दा उसले मामा साइनो लगायो र सुनको भारी राक्षसलाई नै बोकाएर घरतर्फ लाग्यो । राक्षसले आफ्नो पुरानो स्वभावमा परिवर्तन नगरी गाउँमा केटाकेटी खान थाल्यो । हुँदाहुँदा जब राक्षसले केशरचन्द्रको छोरालाई पनि खाइदियो तब त्यसबाट उत्पन्न पीडालाई सहन नसकी उसले धेरै खानेकुरासहित राक्षसलाई टुँडिखेलमा लगेर छोडिदियो । टुँडिखेलमा रूखको फेदमा तीनवटा ईँटा चाड लगाएर राखेमा राति राक्षसले ती ईँटा यतातता छर्छ भन्ने मान्यता आज पनि छ र त्यो राक्षसलाई गुरूमापाको नामले पुकारिने चलन अद्यापि छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ४०४) ।

(ख) विश्लेषण

किंवदन्तीमूलक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित यस लोककथाको गुरूमापा आफैँमा राक्षसी स्वरूपमा देखापरेको छाया आद्यविम्ब हो । राक्षसहरू डर, खतरा, अज्ञात र समाजको नियमको उल्लङ्घन गर्ने शक्तिको प्रतीकमा रहने भएकाले यहाँ पनि गुरूमापाले मानव समाजमा आएर पनि आफ्नो क्रूरता र अरूलाई आतङ्कित पार्ने स्वभावमा कुनै फेरबदल नगरी बालबच्चा खानेजस्ता हिंस्रक कार्यलाई निरन्तरता दिएको छ । यो समाजबाट अस्वीकृत र पाशविक वृत्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने छाया आद्यविम्ब हो । केशरचन्द्रले आफ्नो स्वार्थका लागि राक्षसलाई गाउँमा ल्याउने काम र लोभादिले दिदीको घरका सामान चोर्ने वृत्तिले पनि उसको व्यक्तिगत छायालाई नै दर्शाएको छ । केशरचन्द्रलाई वीर र उद्धारकर्ताको आद्यविम्बका रूपमा पनि राख्न सकिन्छ । सुरुमा राक्षसको मुखबाट बच्चा लागि मामाको साइनो लगाएर सुन बोकाई घरैमा ल्याए पनि पछि उसलाई नियन्त्रण गरी समाजका अन्य बालबच्चाहरूलाई राक्षसको हातबाट मारिन जोगाएको छ । गुरूमापालाई टुँडिखेलमा लगेर छोडिएको विश्वासमा हिजोआज पनि त्यहाँ खानेकुरा लगेर राख्ने चलनले डर, त्रास, भय र आतङ्क जस्ता कुरालाई समाजले सामूहिक रूपमा व्यवस्थापन गरी समाजमा कसरी शानति कायम गर्छन् भन्ने सामूहिक भावनालाई प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त गरेको भेटिन्छ ।

५. 'खिरपाक ताउली' लोककथाको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु

धेरै अगाडि एउटा गाउँमा खेतीवाल नाम गरेको एकजना गरिब रोटीवाल बस्थ्यो । खेतमा सधैं भुसका रोटी खाजाका लागि लाने भएकाले उसको नाम रोटीवाल रहेको थियो । एक दिन खेतमा काम गर्दा भोक लागेपछि घरबाट ल्याएको पोको खोलेर रोटीवालले खान सुरु गर्नु अघि सातवटा रोटीमध्ये कुन रोटी खाउँ भनी बोलेको छेवैको ओढारमा रहेका राक्षसका सात बच्चाहरूले सुने र ती डराए । तिनले उसले कुनै रोटी नखाए आफूले खिर पाक्ने ताउली दिने कुरा बताए । रोटीवालले राक्षसले दिएको ताउली लिएर फुपूको घरमा गई परीक्षण गर्दा खिर पाकेपछि फुपूलाई देखायो र यस ताउलीबाट फुपू लोभिई । राती रोटीवाल सुतेको मौका पारी फुपूले त्यस ताउलीको ठाउँमा अर्कै ताउली राखिदिई । अर्को दिन पनि उसले खेतमा गई अधिल्लो दिनकै आवाज बोल्यो र राक्षस उसबाट डराई कुनै नखाने सर्तमा उसलाई सुन हग्ने बाख्रो दिने वाचा गर्‍यो । बाख्रो लिएर ऊ फुपूकामा गयो । त्यसलाई पनि फुपूले खेतीवाल निदाएको समयमा साटेर अर्कै बाख्रो राखिदिई । पुनः अर्को दिन पनि उसले खेतमा गई अधिल्ला दिनहरू जस्तै बोली बोल्यो । यस पटक पनि राक्षस डराएर “डाङ्कुङ लौरी” दियो । यो लौरीले जसलाई पिटे पनि कायल पार्ने कुरा पनि राक्षसले बतायो । फुपूले भाइले के नै ल्यायो ठानेर राती सुतेपछि लौरी झिक्न खोज्दा खेतीवाल बिउँझियो र उसले

"डाङ्गुङ लौरी" भन्यो र लौरीले फुपूलाई बेस्सरी चुट्न थाल्यो । कायल भएर फुपूले पहिलादेखि चोरेका सबै चिज फिर्ता गरिन् र खेतीवाल धनी भई आनन्दसाथ जीवन बिताउन थाल्यो (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ४१७—४१८) ।

(ख) विश्लेषण: अतिप्राकृतिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित यस लोककथाले गरिबीबाट समृद्धिको यात्रा र आदिम भयलाई चातुर्यद्वारा नियन्त्रण गर्ने सामूहिक भावना वा चाहनालाई अभिव्यक्त गरेको छ । खेतीवालले नायकको भूमिका निर्वाह गरेकाले ऊ नायकीय आद्यविम्बको प्रतिनिधि हो । शक्तिशाली योद्धाका रूपमा नदेखिए पनि गरिबी र आदिम भय (राक्षस) सँग सामना गरी आफ्नो चातुर्य र जादुई वस्तुको प्रयोग गरेर सम्पत्ति उपभोगको अधिकार उसले पुनः प्राप्त गरेको छ । उसको यात्रा भौतिक सम्पत्तिको प्राप्तिपछि समाप्त हुनु आर्थिक विपन्नतामाथिको विजय र व्यक्तिगत सफलताको उत्कर्ष हो । ओढारमा बस्ने राक्षस र खेतीवालकी फुपू दुवैले छाया आद्यविम्बको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । राक्षस डरलाग्दो आदिम शक्ति हो भने फुपू लोभ, चोरी, छल जस्ता नकारात्मक वृत्तिहरूको प्रतीक हो । खेतीवालले जादुई शक्तिको प्रयोग गरी यी दुवै छाया शक्तिलाई आफ्नो वशमा पारेको छ । त्यस्तै सुन हग्रे बाख्रो र खिरपाक ताउली जादुगर र चमत्कारिक आद्यविम्बका रूपमा कथामा आएका छन् । खेतीवालले व्यक्तिकरणको सफलता प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखले युडीय मनोविश्लेषणको कोणबाट नेपाली लोककथामा सामूहिक अचेतनको अभिव्यक्ति आद्यविम्बका माध्यमबाट भएको तथ्यलाई सप्रमाण पुष्टि गरेको छ । 'काली वेश्या र कालीखोला' मा छायाको दैवी जलमा एकीकरण र 'तेजकुमारी' कथामा पीडाबाट पुनर्जन्ममा रूपान्तरण हुनुले सामूहिक अचेतनमा रहेको पवित्रता, मुक्ति र पुनर्जन्मको अटल विश्वासलाई अभिव्यक्त गरेका छन् । 'बुद्धिमान भँगेरो', 'गुरूमापा' र 'खिरपाक ताउली'ले बुद्धिको प्रयोग र सन्तासको व्यवस्थापन गरी सन्तुलित व्यक्तित्व निर्माण गर्ने सामूहिक चाहनालाई उजागर गरेका छन् । यसरी लोककथाहरूले आद्यविम्बहरूलाई एकीकृत गर्दै व्यक्तिकरणको बाटो देखाउने भूमिका निर्वाह गर्दछन् । अध्ययनको नमुनाका लागि लिइएका उपर्युल्लिखितलोककथाहरूको विश्लेषणका आधारमा के निचोडमा पुगिन्छ भनेलोकजीवनमा प्रचलित नेपाली लोककथाहरूले मानव समाजमा व्याप्त सामूहिक भय, सन्तास र त्यसबाट उत्पन्न असुरक्षा एवम् अभावलाई प्रतीकात्मक रूपमा व्यवस्थापन गर्ने सामर्थ्य राख्छन् । लोककथामा पाइने विभिन्न आद्यविम्बहरूले मानव मनका जटिलता र विरोधाभासहरूलाई एउटा निश्चित संरचना प्रदान गरी समाधानको बाटो देखाउँछन् । कथामा उपस्थित पात्रहरूले सामना गर्ने द्वन्द्व र अन्तमा प्राप्त गर्ने सफलताले श्रोता वा पाठकको अचेतन मनमा रहेका कुण्ठा र तनावलाई विरेचन गराई मनोवैज्ञानिक सन्तुलन प्रदान गर्दछन् । तसर्थनेपाली लोककथाहरू

मनोविनोदका साधन मात्र नभई मानव मनको गहिराइलाई बुझ्ने र व्यक्तिको व्यक्तिकरण प्रक्रियालाई पूर्णता दिने गम्भीर मनोवैज्ञानिक अभिलेख हुन् भन्ने पुष्टि हुन आउँछ। यिनले आद्यविम्बहरूलाई एकीकृत गर्दै पात्रहरूलाई व्यक्तिकरणको बाटोमा डोहोर्‍याउने भूमिका निर्वाह गर्ने भएकाले श्रोता वा पाठकलाई पनि आफ्नो मनको आन्तरिक द्वन्द्वलाई प्रतीकात्मक रूपमा सुल्झाएर मनोवैज्ञानिक सन्तुलन कायम राख्ने अवसर प्राप्त हुन्छ भन्ने तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

Jung, C. G. (1968). *The archetypes and the collective unconscious* (2nd ed.). Princeton University Press.

ढकाल, रजनी. (सन् २०२४). गोठालेका कथामा सामूहिक अचेतन. *सोताङ*, ६(१), २७-२८ ।

तिवारी, गोविन्द र सिंह, लाभ. (सन् १९८२). *असाधारण मनोविज्ञानका मूल आधार* (चौथो संस्क.), विनोद पुस्तक मन्दिर ।

पौडेल, एकनारायण. (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. विमर्श नेपाल ।

बराल, कृष्णहरि. (२०६८). *मनोविश्लेषण र साहित्य*. अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०५८). *फ्रायड र मनोविश्लेषण* (दोस्रो संस्क.), साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६३). *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*. विद्यार्थी प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६३). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (दोस्रो संस्क.), विद्यार्थी प्रकाशन ।

Human Elephant Conflict and Mitigation Measures in Kanepokhari Rural Municipality, Morang, Nepal

Madan Bahadur Thapa

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)(3148-7594 Online) Copyright ©2026 The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International Liscence (CC BY NC 4.0).

Abstract

Madan Bahadur Thapa

Purbanchal University
College of Environment
and Forestrys

Email:

madanpost@gmail.com

Orcid

[https://orcid.org/
0009-0003-0481-0422](https://orcid.org/0009-0003-0481-0422)

Double Blended Peer-
Reviewed Research
Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

Aujst 07, 2026

The research was conducted with the aim to explore the present status of human-elephant conflict and its mitigation measures being applied recently in Kanepokhari Rural Municipality (KRM), Morang, Nepal. Ward number six and seven of the KRM were selected as the study area due to recorded elephant presence in these areas. Data were gathered through questionnaire surveys and key informant interviews, with random sampling for the questionnaires. Perspectives on Human-Elephant Conflict (HEC) varied: (49%) observed a decline in incidents, 13% reported a worrying rise annually, and (38%) noted consistent occurrences over decades. Lack of habitat, lack of sufficient vegetation in the forest and migratory behavior of elephants were the major causes of HEC. Crop damage by elephant was higher in compared to physical damage, livestock damage and human casualties. The survey of 165 households showed that, there was a total economic loss of Rs2, 10,650 annually due to HEC. On average, each household were bearing the annual loss of Rs 1,483.25 due to crop damage by elephant. Paddy, maize, and millet were the primary crops, with maize notably standing out as the most frequently raided crop by elephants, partic^auaLrly in terms of its monetary value. The HEC had been observed to be tackled using traditional methods like employing drums and tin cans, raising vocal aaLrms, using firecrackers, and starting fires. Researching broader domains can improve understanding, aid better mitigation, and ease HEC, promoting coexistence in shared landscapes.

Key words: crop raiding, economic loss, human elephant conflict, mitigation measures

Introduction

The Asian elephant, *Elephas maximus*, is the only living species in its genus (Wilson & Reeder, 2005). It occupies just 5.4% of its historical range in Southeast Asia (Choudhury, 2008) and numbers between 41,410 and 52,345 individuals worldwide (Sukumar R., 2003). It's been listed as Endangered since 1986 (Choudhury, 2008) as it is facing threats like poaching and habitat loss. These elephants, vital for their ecosystems, consume around 150 kg of food daily (Vancuylenberg, 1977).

Human-Elephant Conflict (HEC) remains a burning issue globally, challenging conservation efforts and endangering both human lives and wildlife habitats (WWF, 2007). In Nepal, HEC has emerged as a serious issue, impacting local communities and elephant populations. The conflict arises from the interaction between expanding human settlements and diminishing wildlife habitats (Thouless et al., 2016; Calabrese et al., 2017).

The escalation of conflicts involving giant predators like Royal Bengal Tigers, Leopards, Lions, Snow Leopards, and Elephants poses a significant threat (Lamarque et al., 2009). As human and animal populations grow and habitats decline, confrontations over resources, including crops and livestock, have intensified (Ripple et al., 2017). This situation is exacerbated by habitat loss and fragmentation, leading to increased conflict occurrences (Perera, 2009).

HEC manifests in various forms, resulting in economic losses to agriculture, harm to humans and domesticated animals, and competition for limited resources (Madden, 2004; Ayyapan et al., 2016). In Nepal's protected areas, conflicts with large mammals like tigers, common leopards, rhinoceroses, elephants, and bears have been reported (Woodroffe, 2000).

The severity of HEC often results in retaliation by local communities, leading to the killing of wildlife involved in conflicts, further threatening endangered species and escalating the risk of species extinction (Madhusudan, 2003; Paudel, 2015).

Given the complexities and multi-faceted nature of HEC, effective mitigation strategies and local community engagement are crucial to fostering coexistence between humans and elephants in conflict-prone areas (Treves & Bruskotter, 2014; Roe et al., 2009).

In Nepal, where people and wild elephants coexist and frequently fight for the same resources, there has been continual conflict between the two species in recent years (Jha, 2010). One of the barriers to biodiversity conservation is HEC, the contact between people and elephants that has a negative impact on people, elephants, and the environment (Panta, 2013;). Since elephants are migratory animals, they travel from India across Nepal's eastern and western borders (Thapa & Dhakal, 2014; Panta, 2013; Yadav et al., 2014). This study was conducted in KRM due to documented elephant presence, aiming to dissect HEC patterns and impacts. It specifically sought to analyze the current status of HEC and identify the prevailing mitigation strategies within the area. It's important to note that while this research offers insights into the specific area, its findings might not universally represent the broader regional or national scenarios of human-elephant conflict.

This study was carried out in KRM because elephants are known to roam there, and the goal was to understand HEC plays out in daily life. It looked at the current situation and the ways people are trying to cope with or reduce these clashes. Still, the findings reflect this one area's reality and shouldn't be taken as a blanket picture of what's happening across the whole region or country.

Materials and Methods

Study Area

The study was conducted in KRM, Morang district of Nepal which is a municipality located along the East-West Highway with an area coverage of 83 km² consisting of seven wards (Figure 1). In this study, focus was mainly placed on wards number 6 and 7 due to their higher frequency of human-elephant conflict.

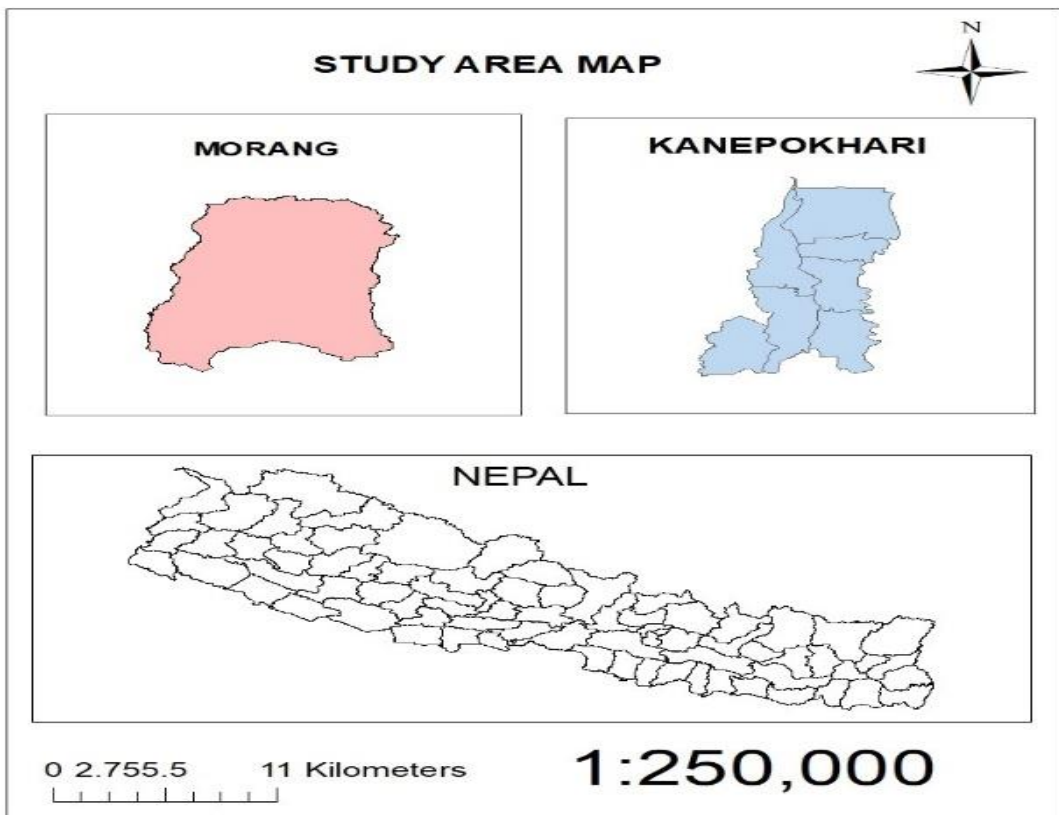

Figure 1: Study Area Map

Research Design

In the study, a combination of both the quantitative and qualitative approaches was used. The former included quantitative data collection involving human-elephant conflicts, while the latter included interviewing and discussions for assessing the views of the communities.

Data Collection Methodolog

The investigation was conducted in 2025, where field work was done in February. Interviews were conducted with local experts, and 165 households from wards 6 and 7 were selected through random sampling to provide personal accounts of HEC. One adult participant was selected from each household, and interviews were also conducted with farmers, women groups, and the youth.

The researchers did not conduct only surveys, but they also followed elephant trails, identified elephant feeding and resting areas, and quantified the crop and property damage. Field observation was conducted for fencing, trenches, and watchtower structures to give an idea about the efficacy of the existing deterrent methods. Thus, all these observations help to give a complete view of life with elephants.

Data Analysis

The information obtained by questionnaire was used to assess the crop loss. The following formulae were used.

$$\text{Total Crop Loss (kg)} = \text{Expected yield before crop loss} - \text{Actual yield after crop loss}$$

$$\text{Total crop loss (kg)}$$

$$\text{Crop Loss per Household (kg)} = \frac{\text{Total no. of Households Cultivating that crop}}{\text{Total crop loss (kg)}}$$

$$\text{Total Economic Loss (Rs)} = \text{Rate of crop per Kg (Rs)} \times \text{Total Amount of Crop Loss (kg)}$$

Results

Status of HEC

The study, encompassing 165 individuals, revealed a complex and varied perception of the trends in HEC) within the region (Table1).

Table 1:

Local Perceptions on the Trend of HEC

Perception of HEC Trend	Number of Respondents	Percentage of Respondents
Decrease in incidents in recent years	81	49.1%
No change; consistent over decades	63	38.2%
Increase in incidents and impacts annually	21	12.7%
Total Respondents	165	100.0%

Source: Field Survey, 2025

There are several perspectives that the community members hold about the Human-Elephant Conflict (HEC). Close to 40 percent believe that the situation has improved because of fewer cases in the past few years. On the other hand, a slightly aLrger segment, more than one-third of respondents, holds the view that the situation has not changed at all since the problems faced by humans because of the elephants have existed for several decades. There is another small segment consisting of 21 people that believes the situation has worsened over the years.

This mix of perspectives shows how experiences can differ widely depending on where people live and what they've faced. For some, there's cautious optimism; for others, it's a story of unchanging hardship; and for a few, it's a deepening crisis that threatens daily life.

Major Impacts of HEC

Major impacts of HEC in the research area were found to be crop loss, property loss, threats and disturbances. Results obtained by questionnaire indicated that, disturbances were the major impact of HEC followed by crop damage and property damage. Other negative impacts included threats and other damages.

Crop Loss

Major crops grown in the research area were found to be paddy followed by maize and millet. Beside these, farmers had grown betel nut, potato, mushroom, ginger and green vegetables. Out of 165 sample households, 134 cultivated paddy, 148 cultivated maize, and 90 cultivated millet.

The expected production of major crops paddy, maize and millet along with their actual production were noted as per the details provided by the respondents to find out the amount of crop loss in the research area.

Production of paddy in ward 7 and ward 6 of KRM is presented in Table 2. Ward 7 had an expected production of 83,700 kg but achieved 81,867 kg, resulting in a 2.19% loss of 1,833 kg. Ward 6 aimed for 71,300 kg, reaching 70,302 kg, with a 1.4% loss of 998 kg. Combined, the total expected production was 155,000 kg, but the actual production was 152,169 kg, resulting in an overall loss of 2,831 kg.

Table 2.*Total Annual Loss of Paddy (in Kg) (n=134)*

Ward No.	Total Expected Production (in kg)	Total Actual Production (in kg)	Total Loss (in kg)	Loss %
7	83,700	81,867	1,833	2.19
6	71,300	70,302	998	1.4
Total	1,55,000	1,52,169	2,831	

Source: Field Study, 2025

The total annual maize loss in kilograms across Wards 6 and 7 (Table 3): Ward 7 aimed for 55,536 kg, achieved 53,482 kg (a 3.7% loss), while Ward 6 targeted 47,381 kg, achieved 46,292 kg (resulting in a 2.3% loss). Combined, the wards aimed for 1, 02,817 kg, achieving 99,774 kg with a total loss of 3,143 kg.

Table 3.*Total Annual Loss of Maize (in Kg) (n=148)*

Ward No.	Total Expected Production (in kg)	Total Actual Production (in kg)	Total Loss (in kg)	%
7	55,536	53,482	2,054	3.7
6	47,381	46,292	1,089	2.3
Total	10,2817	99,774	3,143	

Source: Field Study, 2025

Annually local people from the sample households in the research area were bearing the loss of Rs 2, 10,650 in crops due to elephant. The major economic loss was found in Maize (Rs 849.45 per HH) which was followed by Paddy (Rs 633.8 per HH). On an average, each HH was bearing the annual loss of Rs 1483.25.

Loss of Property and Human Casualties by Elephant

Data from the District Forest Office, Morang, covering the nine-year period from 2072 to 2082 B.S., quantifies the severe impact of human-elephant conflict in the region. The records showed that these encounters resulted in 5 human fatalities, 3 serious injuries, and 6 general injuries. Furthermore, elephants were responsible for damaging property, crops, and food stores in 36 separate incidents, inflicting significant economic hardship on local communities.

Causes of HEC

Through comprehensive surveys and focused group discussions with local communities, the primary drivers HEC in the KRM area were identified. These causes are not isolated but are deeply interconnected, creating a complex and persistent cycle of conflict.

1. Scarcity of Suitable Habitats and Forest Fragmentation

2. Inadequate Food Sources within Forests

3. Utilization of Traditional Migration Paths: Elephants are unique creatures with very good spatial memory skills. For many years, they have been moving from one point to another along traditional routes to access food, water, and places of social interactions. Most of these traditional elephant routes are currently cut through village lands agricultural fields human settlements. The elephants are not invading new territories but rather sticking to the traditional paths that they have been using for a long time, only that the paths currently have human settlements in them.

The lives of elephants revolve around mobility and sociality. The adolescent males are forcefully ejected from their natal groups. The “adolescent” males move about extensively as they learn to cope alone, find partners, and establish their territories. Such

movements often lead to confrontation, particularly as the male elephants venture into territories occupied by humans, which they do not know well.

At the same time, the core of the elephant's social life is made up of herds. They roam about far distances led by the intelligence of a mature matriarch. They don't move aimlessly because their movements have purposes – to find sustenance for themselves and avoid inbreeding through intermingling of blood lines. In this respect, both lone bulls and family herds depend on mobility for survival and development of the species.

Mitigation Measures Applied for Minimizing HEC

It was found through survey studies and group discussions that the communities within the study area depend almost completely on traditional practices in order to prevent elephants from encroaching. Shouting, beating drums, lighting fires, and exploding firecrackers were some of the traditional practices identified as being the most common as well as the most effective in the short term.

This is because of the convenience, affordability, and instant response it draws from the animals in question. These sounds and flames are effective at exploiting the hearing sensitivity and natural fear of the elephants, allowing farmers to have a valuable resource to help save their livelihoods when needed most.

Risks of Reliance on Traditional Mitigation Methods:

Although the conventional scare tactics were extensively used because of their availability at hand, using them poses some future problems for both parties involved. Eventually, the elephants learn that all those sounds made by people such as shouts and beating of drums pose no actual danger. With such scare tactics becoming ineffective, farmers become forced to come even closer to animals in order to frighten them off, which results in sudden charges. There is an additional danger associated with using unpredictable

objects such as fire or firecrackers. Setting fires near forests during drought seasons increases the likelihood of forest fires that can destroy nearby fields and destroy natural habitat.

Attitude of Local People Towards Wild Elephants

From the data gathered through the questionnaire, it was discovered that more than 62% of respondents had negative perceptions about elephants due to the danger posed by them. They have negative perceptions about elephants because of the effects caused by HEC including destruction of their crops, damages to property, and death. The other (38%) of the respondents did not have any negative perception about the elephant. Among this 38%, few of the respondents based on religion had perceptions that they should not harm elephants. It should be taken into consideration that the (38%) could be neutral or positive about the elephants as well.

Reasons for Negative Attitudes towards Elephants

The reasons for negative attitudes towards elephants as reported by those respondents were described in Table 4 (n = 102). The main issue mentioned by 95% of negative respondents was the crop raiding followed by risk to human life and safety (78%) and stress (62%). Property damage was also an important issue (45

Table 4:

Primary Reasons for Negative Attitudes towards Elephants (n = 102 negative respondents)

Reason	for	Percentage	of	Example Respondent Quote
Negative Attitude		Negative Respondents		

Crop Raiding & Loss	95%	<i>"They destroy my entire paddy field in one night. This is our year's food and income gone." - Farmer, Ward 6</i>
Risk to Human Life & Safety	78%	<i>"We cannot go to the toilet at night for fear of encountering an elephant. We live in constant fear." - Female homemaker, Ward 6</i>
Property Damage	45%	<i>"A bull elephant destroyed the storage shed where we kept our harvest and tools." - Local shopkeeper, Ward 7</i>
Psychological Stress	62%	<i>"Even the sound of a dog barking at night makes my children cry, thinking an elephant is coming." - School teacher, Ward 7</i>

Source: Field Survey, 2025

While the 38% of the minority who were not pessimistic about elephants were varied in nature, they can be further classified into two groups of opinions. The former was comprised of people who had positive attitudes toward elephants, accounting for only 13%. Meanwhile, 25% were neutral toward elephants.

One of the qualitative results obtained from the interviews and open-ended questions was that religion and cultural beliefs acted as a vital mitigating factor for negative attitudes. This viewpoint was almost wholly expressed by the older members of the community.

Spectrum of Non-Negative Attitudes towards Elephants

Even though many community members had a negative attitude, the table below shows that there were various forms of positive attitudes, divided into three major categories: Positive/Tolerant, Neutral/Mixed Feelings, and Conditional Acceptance. These attitudes were strongly influenced by demographic factors, such as age and education, and were rooted in cultural, pragmatic, and conservation-based reasoning, as illustrated by the representative quotes.

Table 5:

Nature of Non-Negative Attitudes towards Elephants

Attitude Category	Demographic Trend	Core Reasoning	Example Respondent Quote
Positive / Tolerant	Older generation (>60 yrs)	Religious/cultural: Association of elephants with the deity Lord Ganesha.	<i>worship Gajanaga (esh). How can we harm we pray to? They are d, but we need a way to with them."</i> - 72-year-old community elder
Neutral / Mixed Feelings	All age groups	Pragmatic/Ecological: Recognition of elephants' right to exist and their role in nature, despite the conflict.	<i>"Yes, they destroy our crops, but this was their home first. The forest was cut down for us to live. The problem is complex."</i> - 40-year-old member of

a Community Forest
User Group

Conditional Acceptance	Younger, educated individuals	Conservation Awareness: Support for conservation tempered by a demand for effective external support.	<i>"I don't hate elephants. I hate that the government provides no compensation or help with electric fences. We are left to fight this alone." - 28- year-old college student</i>
---------------------------	-------------------------------------	---	--

Source: Field Survey, 2025

Discussion

Causes of HEC

Since many decades, wild elephants have occasionally caused difficulty for the local population in KRM area. The primary factors contributing to HEC in the study area included a lack of habitat, a lack of food in the forest, an old path, and elephants' propensity for migration. Both Bajracharya(2009) in Nepal and Kangwana(1995) in India identified similar causes of HWC. Other potential causes of HEC include habitat fragmentation, high human density, and nutrient-rich agricultural crops close to the settlement area (Balasubramanian et al., 1995).

According to the findings of Koirala et al. (2016), wild elephants predominantly consume a variety of vegetation including *Spatholobusparviflorus*, *Shorearobusta*, *Saccharum* spp.,

Sorghum spp., *Mallotus philippensis*, *Garugapinnata*, *Bambusa* spp., *Panicum* spp., *Listea monoptala*, *Cymbopogon* spp., *Phoenix humilis*, succulent plants, tree barks, shrubs, climbers, and creepers typically found in forested areas. However, the availability of these resources in the forests has become insufficient due to population growth. Consequently, elephants are believed to have migrated to agricultural lands. SimiaLr to this pattern, the primary attraction for these elephants to move towards agricultural areas lies in the nutrient-rich agricultural produce facilitated by the use of fertilizers. Wards six and seven in KRM faced issues with migratory elephants. Ward seven, having more forest cover, often sees elephant migration. The main cause of these elephant visits is the scarcity of food in the nearby forests.

According to the household survey, crop damage was the most common form of human-elephant conflict (HEC) experienced by the local community in KRM. This finding is consistent with earlier research by Campos-Arceiz et al. (2009) in Sri Lanka and aligns with documented HEC trends in India, as noted by Sukumar (1990). Crop raiding is an element of an elephant's ideal foraging strategy, according to Sukumar (1990), and it peaks during a certain period of the year when paddy becomes more appetizing and nutritious as it gets closer to harvest. In KRM, wild elephant crop destruction has a consistent seasonal pattern. The peak seasons of crop raiding are June-July during the maturing period of maize and November-December, during the paddy maturing time in the research area. This finding confirms the findings of Pradhan et al. (2011). The most commonly attacked crops are maize and rice. The major field crops farmed in the Terai region are paddy and maize, and the greatest period for crop raiding is when these are being harvested. According to Lakhar et al. (2007), crop raiding occurs in India during the months of June and July and October and November. The research area's maize crop was determined to be the most damaged, followed by paddy, and millet.

Contrary to this, rice was preferred by wild elephants over wheat and maize in the Chitawan National Park and Parsa National Park buffer zones (Yadav et al., 2014).

Male elephants are twice as likely to attack farms when they are in the height of their reproductive cycle, and younger males are more likely to raid if they are imitating more experienced males, according to Archie and Chiyo (2012). Some problem elephants damage houses used to store grains, attack farms, and can become violent when confronted (Sukumar R., 2006). Similar to this, mother elephants chasing their young are more prone to harm humans. (Clutton-Brock, 2012)

Economic Loss Due to HEC

The data reveals that HEC imposes a severe and direct economic burden on the studied community, with each household losing a significant average of Rs 1,483.25 annually. This major loss of Rs 2,10,650 suffered by the community adversely affects the income of the people, putting their livelihoods and food security at risk, as seen by the damage of 2,830 kg of paddy and 3,140 kg of maize. The fact that the monetary loss in case of maize is greater than paddy, i.e., Rs 1,25,720 and Rs 84,930 respectively, implies that maize might be a valuable cash crop, indicating that the elephant raids affect the vital needs of the people.

However, the effects go beyond this financial cost. The figures cannot quantify the indirect costs, including the cost of lost opportunities, the psychological trauma of living in fear all the time, and the threat of danger to one's life due to possible confrontation with the elephants.

Mitigation Measures Minimizing HEC

This study reveals that traditional measures such as chasing away elephants by shouting at them, making noise by beating drums and bursting firecrackers, among others, are the key mitigation measures used. Although these strategies provide an easy,

quick fix and a ready solution to the problem, they pose a serious threat to safety. The main risk with using such mitigation measures is the danger of escalation. These actions can be threatening to elephants and, therefore, provoke them to attack people and destroy their properties, which results in even more dangerous conflicts. This trend is not unique to this particular location but it has been practiced in other parts of the world as well. For example, it has been reported in northeast India (Choudhury, 2004). The fact that these traditional measures have been widely applied in spite of the risks involved indicates a major problem – a lack of availability of cost-effective alternatives to traditional measures.

Conclusion

The results of the study showed that HEC occurred because of lack of suitable habitats for elephants, insufficient food sources in the forests, traditional migration routes of elephants, and migratory nature of elephants. More than 62% of the people surveyed had negative perceptions regarding elephants due to their impacts – damaging crops and properties, and even killing humans. Some old people surveyed were found to hold religious beliefs that prevented them from injuring elephants. Crop damage emerged as the primary impact of HEC and the estimated economic loss per year amounted to Rs 2, 10,650. The loss caused to each family per year by crop damage was Rs 1, 483.25. The most raided crops included maize and paddy. The problem of HEC was found to be managed through traditional methods such as using drums and tin cans, creating noise, firecrackers, and lighting fires.

References

Archie, E. A., & Chiyo, P. I. (2012). Elephant behaviour and conservation: Social relationships, the effects of poaching, and genetic tools for management.

- Molecular Ecology*, 21(3), 765–778. <https://doi.org/10.1111/j.1365-294X.2011.05237.x>
- Ayyappan, S., Agrawal, P. K., Rao, V. V., & Tripathi, R. (2016). Human–wildlife conflict to coexistence in agro-pastoral landscapes. In P. K. Agrawal, A. Varghese, S. Radhakrishna, & K. Subaharan (Eds.), *Human–animal conflict in agro-pastoral context: Issues & policies* (pp. 1–9). Indian Council of Agricultural Research.
- Bajracharya, S. (2009). *An assessment of crop damage by wild animals in the southern parts of Shivapuri National Park* (Unpublished master's thesis). Department of Zoology, Tribhuvan University.
- Balasubramanian, M., Baskaran, N., Swaminathan, S., & Desai, A. A. (1995). Crop raiding by Asian elephants (*Elephas maximus*) in the Nilgiri Biosphere Reserve, South India. In J. C. Daniel & H. Daté (Eds.), *A week with elephants: Proceedings of the International Seminar on Asian Elephants* (pp. 350–367). Bombay Natural History Society.
- Calabrese, A., Calabrese, J. M., Songer, M., Wegmann, M., Hedges, S., Rose, R., & Leimgruber, P. (2017). Conservation status of Asian elephants: The influence of habitat and governance. *Biodiversity and Conservation*, 26(9), 2067–2081. <https://doi.org/10.1007/s10531-017-1345-5>
- Campos-Arceiz, A., Takatsuki, S., Ekanayaka, S. K., & Hasegawa, T. (2009). The human–elephant conflict in southeastern Sri Lanka: Type of damage, seasonal patterns, and sexual differences in the raiding behavior of elephants. *Mammal Study*, 34(2), 75–84. <https://doi.org/10.3106/041.034.0202>
- Choudhury, A. (2004). Human–elephant conflicts in Northeast India. *Human Dimensions of Wildlife*, 9(4), 261–270. <https://doi.org/10.1080/10871200490505693>
- Choudhury, A. (2010). *Elephas maximus*. *The IUCN Red List of Threatened Species 2010*. <https://www.iucnredlist.org/species/7140/12828813>
- Clutton-Brock, J. (2012). *Animals as domesticates: A world view through history*. Michigan State University Press.
- Jha, P. (2010). *Assessing human–elephant conflict (HEC) status in Sarlahi, Nepal: A guide for formulating potential mitigation strategies*. WWF Nepal.
- Kangwana, K. (1995). Human–elephant conflict: The challenge ahead. *Pachyderm*, 19, 11–14.
- Koirala, R. K., Raubenheimer, D., Aryal, A., Pathak, M. L., & Ji, W. (2016). Feeding preferences of the Asian elephant (*Elephas maximus*) in Nepal. *BMC Ecology*, 16(1), Article 54. <https://doi.org/10.1186/s12898-016-0105-9>
- Lahkar, B., Das, J., Nath, N., Dey, S., Brahma, N., & Sarma, P. (2007). *A study of habitat utilization patterns of Asian elephant (Elephas maximus) and current*

status of human–elephant conflict in Manas National Park within Chirang-Ripu Elephant Reserve, Assam. Aaranyak.

- Lamarque, F., Anderson, J., Fergusson, R., Lagrange, M., Osei-Owusu, Y., Bakker, L., et al. (2009). *Human–wildlife conflict in Africa: Causes, consequences and management strategies*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <http://www.fao.org/3/i1048e/i1048e00.htm>
- Madden, F. (2004). Creating coexistence between humans and wildlife: Global perspectives on local efforts to address human–wildlife conflict. *Human Dimensions of Wildlife*, 9(4), 247–257. <https://doi.org/10.1080/10871200490505675>
- Madhusudan, M. D. (2003). Living amidst a large wildlife: Livestock and crop depredation by a large mammals in the interior villages of Bhadra Tiger Reserve, South India. *Environmental Management*, 31(4), 466–475. <https://doi.org/10.1007/s00267-002-2790-8>
- Pant, G. (2013). *Understanding the nature and extent of human–elephant conflict in central Nepal* (Unpublished master's thesis). Tribhuvan University.
- Paudel, P. K. (2015). Think globally, act locally: On the status of the threatened fauna in the Central Himalaya of Nepal. *Geoforum*, 64, 192–195. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.06.019>
- Perera, B. (2009). The human–elephant conflict: A review of current status and mitigation methods. *Gajah*, 30, 41–52. <https://www.asesg.org/PDFfiles/Gajah/30-41-Perera.pdf>
- Pradhan, N. M. B., Williams, A. C., & Dhakal, M. (2011). Current status of Asian elephants in Nepal. *Gajah*, 35, 27–31. <https://www.asesg.org/PDFfiles/Gajah/35-27-Pradhan.pdf>
- Ripple, W. J., Wolf, C., Newsome, T. M., Galetti, M., Alamgir, M., Crist, E., Mahmoud, M. I., Laurance, W. F., & 15,364 scientist signatories from 184 countries. (2017). World scientists' warning to humanity: A second notice. *BioScience*, 67(12), 1026–1028. <https://doi.org/10.1093/biosci/bix125>
- Roe, D., Nelson, F., & Sandbrook, C. (Eds.). (2009). *Community management of natural resources in Africa: Impacts, experiences and future directions*. International Institute for Environment and Development. <https://www.iied.org/1750iiied>
- Sukumar, R. (1990). Ecology of the Asian elephant in southern India. II. Feeding habits and crop raiding patterns. *Journal of Tropical Ecology*, 6(1), 33–53. <https://doi.org/10.1017/S0266467400004004>
- Sukumar, R. (2003). *The living elephants: Evolutionary ecology, behavior, and conservation*. Oxford University Press.

- Sukumar, R. (2006). A brief review of the status, distribution and biology of wild Asian elephants (*Elephas maximus*). *International Zoo Yearbook*, 40(1), 1–8.
<https://doi.org/10.1111/j.1748-1090.2006.00001.x>
- Thapa, B., & Dhakal, B. (2014). *Human–elephant conflict: Household impact assessment in Bahundangi VDC, Nepal* [Report]. University of Florida, Tropical Conservation and Development Program.
- Thouless, C. R., Dublin, H. T., Blanc, J. J., Skinner, D. P., Daniel, T. E., Taylor, R. D., Bouché, P., & IUCN/SSC African Elephant Specialist Group. (2016). *African elephant status report 2016: An update from the African Elephant Database* (Occasional Paper Series of the IUCN Species Survival Commission No. 60). IUCN. <https://portals.iucn.org/library/node/46816>
- Treves, A., & Bruskotter, J. (2014). Tolerance for predatory wildlife. *Science*, 344(6183), 476–477. <https://doi.org/10.1126/science.1252690>
- Vancuylenberg, B. W. B. (1977). Feeding behaviour of the Asiatic elephant in south-east Sri Lanka in relation to conservation. *Biological Conservation*, 12(1), 33–54.
[https://doi.org/10.1016/0006-3207\(77\)90057-7](https://doi.org/10.1016/0006-3207(77)90057-7)
- Wilson, D. E., & Reeder, D. M. (Eds.). (2005). *Mammal species of the world: A taxonomic and geographic reference* (3rd ed.). Johns Hopkins University Press.
- Woodroffe, R. (2000). Predators and people: Using human densities to interpret declines of a large carnivores. *Animal Conservation*, 3(2), 165–173.
<https://doi.org/10.1111/j.1469-1795.2000.tb00241.x>
- World Wide Fund for Nature. (2007). *A case study on human–wildlife conflict in Nepal* [Report]. WWF Nepal.
- Yadav, B. (2004). Human–elephant relationship and conflicts in eastern Nepal. In J. Jayewardene (Ed.), *Endangered elephants: Past, present and future; Symposium on human–elephant relationships and conflicts, Sri Lanka* (pp. 90–92). Biodiversity & Elephant Conservation Trust.
- Yadav, B. R. (2005). Participatory biodiversity monitoring in the buffer zone of Royal Bardia National Park. *Banko Janakari*, 15(1), 35–42.
- Yadav, B., Dutta, C., Chalise, M. K., & Williams, A. C. (2014). Human–Asian wild elephant (*Elephas maximus*) conflicts and its socio-economic consequences in and around the protected areas of Central Terai, Nepal. *Banko Janakari*, 24(1), 47–54.
<https://doi.org/10.3126/banko.v24i1.13681>

Profitability Position and Trend of Everest Bank Limited

Bhesh Bahadur Paudel

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)
(3149-7594 Online) Copyright ©2026 The Author(s): Published by
RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under
the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International
Licence (CC BY NC 4.0)

Bhesh Bahadur Paudel

Terhathum Multiple
Campus

Email:

bbpaul199@gmail.com

Orcid

[https://orcid.org/
0009-0008-0530-5942](https://orcid.org/0009-0008-0530-5942)

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal

Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

Abstracts

Commercial banks are the most crucial organizations for economic progress because they mobilize funds, provide credit facilities, and make investments. Commercial banks' profitability reveals their performance level, financial standing, and room for expansion. The purpose of this study is to evaluate Everest Bank Limited's (EBL) profitability condition and forecast the net profit after tax (NPAT) trend. The study relies on secondary data extracted from the Annual Reports of Everest Bank Limited for the fiscal years 2020/21 to 2024/25. The study employs a quantitative research design, and both descriptive and explanatory research approaches are adopted to achieve the research objectives. The profitability position of EBL is evaluated using the Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), and Net Profit Margin (NPM). Besides, the least square trend analysis is performed to predict the trend of NPAT for EBL. With only slight modifications in its profitability ratios for the fiscal years 2020/2021 through 2024/2025, the analysis concludes that Everest Bank Limited has a satisfactory profitability position. The average (ROA, ROE and NPM) as for bank was 1.17%, 12.23% and 15.53%. The analysis discovered that the profitability performance of this institution steadily improved from FY 2020/2021 all the way to FY 2024/2025 where FY 2024/25s ROE and NPM was at their max. The trend analysis (NPAT) indicates a steady increase in EBL's net profit after tax from the fiscal year 2025/2026 to FY 2029/2030. As analysed, Everest Bank Limited has a sound financial position and has availed adequate return from its asset, equity and sales for sustainable growth in profitability.

Keywords: Commercial Bank, Everest Bank Limited, Profitability Position, Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), Net Profit Margin (NPM)

Introduction

The banking and financial sector plays an important role in the economic development of every nation by mobilizing savings, allocating financial resources, facilitating investment, and promoting sustainable economic growth. Commercial banks act as important financial intermediaries that collect excess funds through deposits and channel them into profitable investments through the means of loans and advances. In addition to providing services for payments and settlements, banks also facilitate industrialization, business expansion, employment generation, and financial inclusion (Rose & Hudgins, 2021). Therefore, the performance and efficiency of commercial banks are important factors in determining the strength of a nation's financial system.

Profitability becomes an important objective for commercial banks because it has an immense importance in making them sustainable, increasing their capital, creating more shareholder wealth, and gaining customers' trust. The profitability of a bank makes it capable of handling any possible financial crisis, investing in technologies, opening branches, and meeting requirements of regulatory agencies. As per Koch et al. (2020), the profitability of a bank becomes an indication of how efficiently the management utilizes its resources and maintains a balance between risks and rewards. Usually, profitability of banks is measured through Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), Net Profit Margin (NPM), and Net Profit After Tax (NPAT). There are various factors affecting the profitability of a bank. On the internal aspect, the factors include operating cost, quality of loan portfolio, deposit gathering, investments, capital structure, and management efficiency. On the external part, some of the factors include the inflation rate, change in interest rate, monetary policies, economic growth, and financial regulation among others. Out of all these factors, the most important ones are the total operating costs, loans and

advances, deposits, and investments because they affect the profitability and efficiency of banks.

Everest Bank Limited (EBL) started its operations back in 1994 as a joint venture between Everest Bank Limited and Punjab National Bank of India. Since then, it has become one of the leading commercial banks in Nepal with high proficiency in terms of deposits as well as loans despite stiff competition within the banking industry. Everest Bank Limited is well-known for its customer-oriented and innovative services. It was among the first banking institutions in Nepal that introduced ATMs, tele-banking services, premier saving schemes, unique cards and millionaire deposit schemes, among other innovative services, that contributed towards the modernization of the Nepalese banking sector. Currently, it boasts a huge customer base of more than 1.5 million people using a wide network of 133 branches, 159 ATM counters, 33 revenue collection counters and 4 extension counters. All these offices are interconnected using the Any Branch Banking System (ABBS), making transactions easy across all branches within the country.

The statement of the problem is a clear description of the specific issue or gap that the researcher intends to investigate. It explains why the problem exists, why it is important, and how it affects the study area. The problem of the article is, "What is the profitability position of Everest bank?". The objectives of the study are clear statements that describe what the researcher intends to achieve through the research. They provide direction for data collection, analysis, and interpretation by focusing on the expected outcomes. The main objective of the article is to examine the profitability position of Everest Bank Limited and to assess the trend analysis of Net-profit of Everest Bank Limited.

This study is reviewed through conceptual as well as empirical review. Out of which, according to Gupta and Kumar's (2021) findings, banks with sufficient capital tend

to be more profitable since it enhances their ability to tolerate risk and maintain financial stability. Additionally, Sharma and Shrestha (2020) discovered that Nepalese commercial banks' profitability is positively impacted by capital adequacy. Numerous studies have used financial statistics including ROA, ROE, and net interest margin to analyze profitability in Nepal. After analyzing the profitability of Nepalese commercial banks, Mishra et al. (2021) came to the conclusion that variances in bank profitability can be explained by differences in lending practices, operational efficiency, and investment management.

Methodology

The study follows the positivist research paradigm, which assumes that reality is objective and can be measured through observable facts and statistical analysis. This study adopts a quantitative research approach using both descriptive and explanatory research designs. The population of the study consists of all commercial banks licensed by Nepal Rastra Bank operating in Nepal. For this study, Everest Bank Limited has been selected as the sample through judgemental sampling. The study is based entirely on secondary data which are derived from annual report of Everest Bank Limited.

This study is confined to examine the profitability position of Everest Bank Limited. The most common profitability ratios include; net profit margin ratio, return on total assets ratio, and the return on equity ratio are applied. The collected data will be classified and translated according to the objectives and analyzed by using following various financial tools :

a. Net Profit Margin

A financial statistic called net profit margin is used to determine what proportion of a company's total sales is profit. A corporation is regarded as more stable if its net profit margin is bigger. Furthermore, when all costs and taxes are covered, a bigger net profit

margin shows that a business is more profitable. Conversely, a company appears less reliable if its net profit margin is lower because it will have less money to pay for bills and taxes.

$$\text{NPM} = \frac{\text{Net Profit After Tax}}{\text{Total Revenue}} * 100$$

b. Return on Assets

The return on asset, often known as the company's return on total assets, gauges how well management uses its available assets to generate profit overall. A company is operating more successfully if its return on assets is higher, and vice versa. It is calculate as following:

$$\text{ROA} = \frac{\text{Net Profit After Tax}}{\text{Total Assets}} * 100$$

c. Return on Equity

The return on the owner's investment in the business is measured by the return on equity. The equity capital used by the company is referred to as the owner's investment. Common stocks, paid-in capital, and return earnings are all included. For the owner, a higher return on equity ratio is preferable. It is calculated as follows:

$$\text{ROE} = \frac{\text{Net Profit After Tax}}{\text{Total Equity}} * 100$$

d. Least Square Trend

The least square method is the most widely used and mathematical approach for analyzing the trend of time series. Applying this least squares approach. Future trend values

for several variables have been estimated. The formula below can be used to estimate a linear trend line:

$$Y = a + bx$$

Where, a = Constant

b = Beta Coefficient

x = Independent Variable

Result

In this section, data presentation and graphical presentation shall be made to overview analysis of data and its structure in over the last five fiscal years. In addition, data shall be analysis through graphical representation and descriptive way.

Return on Assets(ROA)

The efficiency with which a bank generates operational profits from its assets is measured by return on assets, or ROA. Additionally, ROA calculates the overall return to all capital providers, including loan and equity. A company's ROE and ROA would be equal if it had no debt. A high return-on-assets ratio typically indicates that a bank's assets are well-managed and productive.

Table 1 :

Analyzing the Return on Assets of Everest Bank Ltd.

Fiscal year	Net Profit After Tax	Total Assets	ROA(%)
2020/21	1,770,939,497	211,650,249,438	0.84
2021/22	2,479,400,875	225,381,322,534	1.10
2022/23	3,362,115,439	250,090,492,650	1.34
2023/24	3,703,225,086	295,743,700,448	1.25

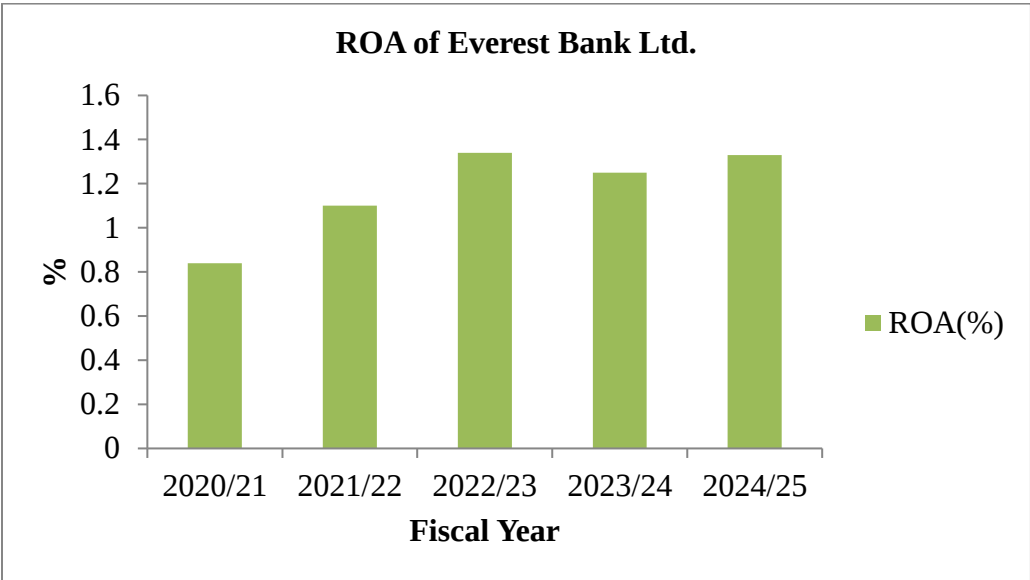
2024/25	4,839,903,472	363,639,245,291	1.33
Average			1.17

Source: Annual report of EBL

The above table represents the return on Assets (ROA) of Everest Bank Limited from the fiscal year 2020/21 to year 2024/25 that are 0.84, 1.10, 1.34, 1.25 and 1.33 respectively. The average ROA is 1.17 for five years. The above data can be caLrified further with the diagram below.

Figure 1 :

Return on Assets

The above figure shows that Return on Assets of Everest Bank ltd. In the fiscal year 2020/21 return on assets is minimum than other year i.e. 0.84% and highest is in the fiscal year 2022/23 i.e. 1.33%.The average ROA over five fiscal year is 1.17%.

Return on Equity (ROE)

The term return on equity, or ROE, refers to the net income expressed as a percentage of shareholders' equity. This metric is crucial for assessing how well a bank is turning the capital invested by its shareholders into profit. ROE makes it easier to compare returns among different banks. By measuring a bank's ROE against the average of its competitors, we can identify its competitive strengths. It also provides insight into how effectively management is using equity financing to drive growth. A company that shows a steady and rising ROE over time is likely adept at reinvesting its earnings into valuable assets, which can lead to strong returns for shareholders.

Table 2 :

Analyzing the Return on Equity of Everest Bank Ltd.

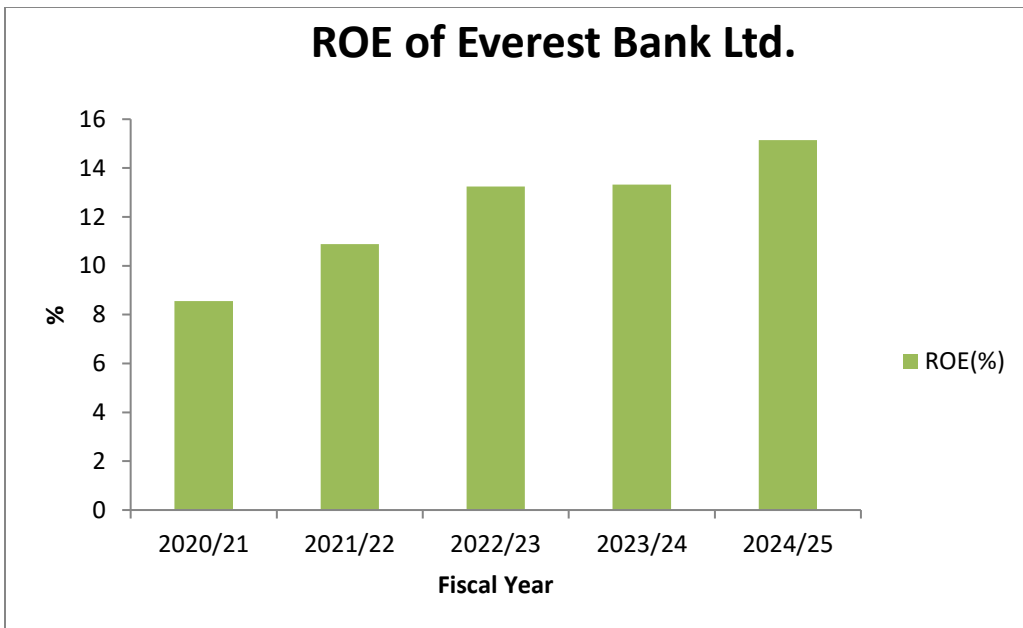
Fiscal year	Net Profit After Tax	Equity	ROE (%)
2020/21	1,770,939,497	20,683,605,466	8.56
2021/22	2,479,400,875	22,794,552,510	10.88
2022/23	3,362,115,439	25,371,669,260	13.25
2023/24	3,703,225,086	27,804,783,738	13.32
2024/25	4,839,903,472	31,939,500,099	15.15
Average			12.23

Source: Annual report of EBL

The above table represents the Return on Equity (ROE) of Everest Bank Limited from the fiscal year 2020/21 to year 2024/25 that are 8.56, 10.88, 13.25, 13.32 and 15.15 respectively. The average ROE is 12.23 for five years. The above data can be clarified further with the diagram below.

Figure 2 :

Return on Equity

The above figure shows the Return on Equity of Everest Bank Ltd. In the year fiscal year 2020/21 it has, lowest return on equity, 8.56% and highest 15.15% is in the fiscal year 2024/25. The average ROE over five fiscal year is 12.23%.

Net profit Margin(NPM)

A crucial financial indicator of a bank's performance is its net profit margin. To calculate this, you take the net profit after taxes (which is also known as net income), divide it by the total revenue, and then multiply by 100 to express it as a percentage. This metric gives insight into how much profit a bank earns from its overall income. When the net profit margin is higher, it typically signals that the bank is effectively managing costs and enhancing profitability relative to its revenue.

Table 3 :

Analyzing the Net Profit Margin of Everest Bank Ltd.

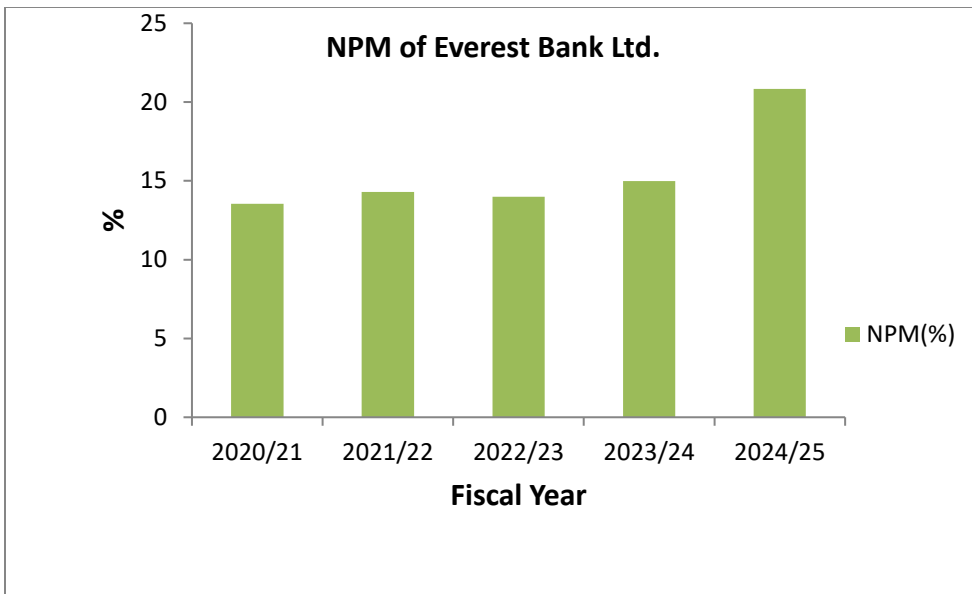
Fiscal year	Net Profit After Tax	Revenue	NPM (%)
2020/21	1,770,939,497	13,075,950,491	13.54
2021/22	2,479,400,875	17,355,916,122	14.29
2022/23	3,362,115,439	24,025,105,015	13.99
2023/24	3,703,225,086	24,699,780,154	14.99
2024/25	4,839,903,472	23,229,865,700	20.83
Average			15.53

Source: Annual report of EBL

The above table represents the Net Profit Margin (NPM) of Everest Bank Limited from the fiscal year 2020/21 to year 2024/25 that are 13.54, 14.29, 13.99, 14.99 and 20.83 respectively. The average NPM is 15.53 for five years. The above data can be clarified further with the diagram below.

Figure 3 :

Net Profit Margin

The above table and figure shows that net profit margin of Everest Bank Ltd. Where net profit margin in the fiscal year 2024/25 is highest i.e. 20.83 % and 2020/21 is lowest i.e. 13.54%. The average NPM over five fiscal year is 15.53%.

Least Square Trend of Net Profit after Tax

The least square method is the most widely used and mathematical approach for analyzing the trend of time series. Applying this least squares approach. Future trend values for several variables have been estimated. On the topic of net profit after tax five-year data have been forecast. This analysis will show the picture of trend values of net profit of Everest bank Ltd. for the study period and then forecast for following five years. The trend values of net profit after tax of the banks are presented in the following table. The following table displays the net profit after tax for the five years from FY 2018/19 to FY 2022/23 and projects the similar trends through FY 2023/24 to FY 2027/28.

Table 4

Analysis of trend values of Net Profit after Tax

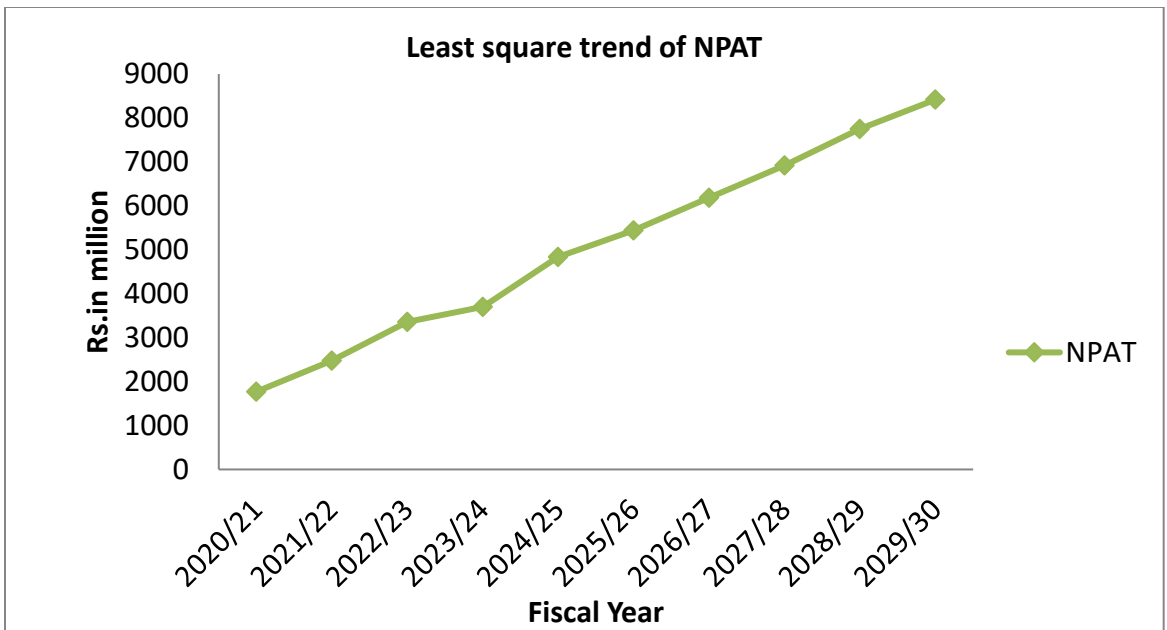
Fiscal year	Net Profit After Tax (Rs. In Millions)
2020/21	1771
2021/22	2479
2022/23	3362
2023/24	3703
2024/25	4840
2025/26	5440
2026/27	6184
2027/28	6920
2028/29	7751
2029/30	8418

Source: Annual report of EBL

The above table shows the trend values of NPAT of Everest Bank Limited. The actual values of NPAT for fiscal year 2020/21 to year 2024/25 are 1771, 2479, 3362, 3703 and 4840 million respectively. The Forecasted values of NPAT from fiscal year 2025/26 to year 2029/30 are 5440, 6184, 6920, 7751 and 8418 million respectively. The above data can be clarified further with the diagram below.

Figure 4

Trend Values of Net Profit after Tax

The above line chart shows the net profit after tax trend of Everest Bank Limited. From FY 2020/21 to 2024/25 shows the actual values as per annual report of the bank. Which is in increasing trend, Net profit of FY 2020/21 is lower and FY 2024/25 shows the higher value. From FY 2025/26 to 2029/30 the line chart shows the forecasted value of net profit and is increasing trend. The FY 2025/26 should have less value and for FY 2029/30 should have higher value of net profit after tax.

Discussion

Several significant insights may be gained from the examination of Everest Bank Limited's financial data over the last five fiscal years. The bank has maintained a steady but somewhat erratic profitability position, according to the profitability measures, which include Return on Equity (ROE), Return on Assets (ROA), and Net Profit Margin (NPM). The period of 2024-2025 and 2022-2023 witnessed ROA and ROE values soar to their highest level ever, implying efficient operations and gains for the stockholders. In contrast,

the years 2020-2021 witnessed the fall, probably because of internal and external reasons. The results of least squares trend analysis indicate a rising trend for the future, which may imply higher profitability if the same pattern will be continued, despite the volatility in NPAT in the past years. Moreover, the trend analysis revealed a steady growth of NPAT with predictions of even more profitability in the upcoming years. This report focuses on analyzing the profitability of Everest Bank Limited through ROE, ROA, and NPAT for five consecutive fiscal years. Higher values of profitability ratio are evidence of efficient operations of the organization.

Conclusion

Results indicate that profitability ratios exhibit mixed trends, the relationship among financial figures, and the significance of some elements that contribute to the Net Profit After Tax (NPAT) performance of the bank. The calculation of the Return on Assets (ROA) ratio ranging from 1.34% in 2022/2023 to as low as 0.84% in 2020/2021 illustrates the unpredictability of the bank's efficiency in using its resources effectively, staying at more than 1%, except for the fiscal year of 2020/2021. This indicates that both internal and external causes caused the bank's asset utilization efficiency to fluctuate. Return on Equity (ROE) also varied, peaking at 15.15% in 2024–2025 and falling to 8.56% in 2020–2021 before rising once more to 13.32% in 2023–2024. The dip in 2020/21 can be attributed to increased costs, reduced profit margins, or external economic shocks like the COVID-19 pandemic, from which the bank recovered in the following years. Net Profit Margin (NPM) was also not consistent, ranging from a high of 20.83% in 2024/25 to a low of 13.54% in 2020/21. Despite the fluctuations, EBL remained profitable during the five-year period. The NPAT trend of EBL is in increasing trend. Net profit of FY 2020/21 is lower and FY 2024/25 shows the higher value. From FY 2025/26 to 2029/30 the line chart shows the forecasted value of net profit and is increasing trend. The FY 2025/26 should have less value and for FY 2029/30 should have higher value of net profit after tax.

References

- Erina, J., & Lace, N. (2018). Commercial banks profitability indicators: Latvian empirical evidence. *International Journal of Economics and Business Administration*, 6(2), 113–126.
- Gitman, L. J., Juchau, R., & Flanagan, J. (2022). *Principles of managerial finance* (9th Asia-Pacific ed.). Pearson.
- Gupta, S., & Kumar, R. (2021). Capital adequacy and profitability of commercial banks in South Asia. *International Journal of Financial Studies*, 9(3), 45–60.
- Karki, L.B. (2019). *Liquidity and profitability of commercial Banks of Nepal*. Shankar Dev campus.
- Koch, T. W., MacDonald, S. S., & Richardson, D. (2020). *Bank management* (9th ed.). Cengage Learning.
- Mishra, R., Kandel, S., & Aithal, P. S. (2021). Profitability in commercial banks: A case from Nepal. *International Journal of Case Studies in Business, IT and Education*, 5(2), 189–203.
- Nepal Rastra Bank. (2024). *Banking and financial statistics*. <https://www.nrb.org.np>
- Paudel, B.B., (2023). *Impact of total cost, loan and advance, deposit and investment on net Profit after tax of Everest Bank Limited* (unpublished Master Thesis).T.U.
- Saunders, A., & Cornett, M. M. (2022). *Financial institutions management: A risk management approach* (10th ed.). McGraw-Hill.
- Sharma, R. (2021). Effect of loans and advances on bank profitability in Nepalese commercial banks. *Journal of Business and Social Sciences Research*, 6(1), 57–72.
- Sharma, S., & Shrestha, B. (2020). Capital adequacy and profitability of commercial banks in Nepal. *Journal of Nepalese Business Studies*, 13(1), 45–60.

Websites:

<https://www.nrb.org.np>
<https://www.everestbank.com>
<https://www.google.com>

Gamification in Education: Enhancing Student Engagement and Learning Outcomes

Krishna Prasad Niroula

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)
(3149-7594 Online.) Copyright ©2026 The Author(s): Published by
RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under the
terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International Liscence
(CC BY NC 4.0).

Krishna Prasad Niroula

Belbari Multiple Campus

Pathri, Morang

Email:

krishnaprasadniroula@gmail.

com

Orcid

<https://orcid.org/>

0009-0003-8469-7123

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

Abstract

Gamification has emerged as an innovative teaching strategy that enhances student engagement and learning by integrating game-design elements into educational activities. Features such as points, badges, leaderboards, challenges, and immediate feedback make learning more interactive, enjoyable, and motivating. Research indicates that gamification encourages active participation, improves knowledge retention, strengthens conceptual understanding, and develops problem-solving and collaboration skills. Both intrinsic and extrinsic motivational approaches contribute to creating meaningful learning experiences when game mechanics are aligned with educational objectives. However, effective implementation requires careful planning to ensure fairness, inclusiveness, and a balance between rewards and genuine learning, avoiding excessive dependence on external incentives. In higher education, particularly in Nepal, where traditional lecture-based instruction remains common, gamification offers a promising approach to address the learning preferences of digitally connected students. By fostering autonomy, collaboration, and continuous feedback, educators can create dynamic, student-centered classrooms that support academic achievement while preparing learners with critical thinking, teamwork, and resilience. Continued research and practical application will further refine gamification as an effective educational strategy.

Key words: Gamified learning, pedagogy, interactive, fun, classroom technology

Introduction

The phenomenon of gamification has become one of the most innovative ways of implementing education in modern times owing to the integration of technology in classroom teaching. The integration of technology has led to a revolution in the way of imparting education and has provided new avenues of engaging the learners in the entire process of learning. Gamification implies using game-based elements including points, badges, leaderboards, challenges, and other rewards in a non-game context. In an educational scenario, it involves the use of game elements in order to facilitate interactive and engaging learning that would help improve knowledge retention and encourage different styles of learning. It is different from the traditional method of teaching as it uses both types of motivation while fostering a spirit of healthy competition and collaboration.

Despite its relatively recent popularity, the idea of gamification has developed during many decades. The notion "gamification" was introduced by Bret Terrones in 2008 as the application of game mechanics, game aesthetics, and game design techniques to encourage people's behavior, motivate actions, educate people, and problem-solving. Yet, the idea behind this notion existed much earlier. Its origins date back to the 1970s, when computer-based instructional programs used a game structure with educational content to attract students' attention and interest. The development of technologies, along with the emergence of affordable internet access, greatly broadened the range of opportunities provided by gamification. Now, gamification is understood as a strategic application of game-like elements and game structures for the creation of compelling educational experience without necessarily being like a game itself.

The modern learners, often referred to as digital natives, have different learning styles as compared to other generations. Therefore, there is a need for the teachers to embrace new pedagogies that help in keeping learners motivated and engaged.

Gamification has been recognized as one of the pedagogies because of its alignment with the learners' familiarity with technology as well as engaging them in interactive learning processes. Gamification has been proven to engage the learners in the similar manner as games keep the players engaged, thus enabling skill development and good learning experiences. It has been successfully implemented in many fields including medical education in order to improve the learners' knowledge acquisition and motivation (L. F. Hamidi, B. S. Hantono, & A. E. Permanasari, 2022). Also, according to Ghai and Tandon (2023), teachers need to embrace the changes in the educational needs of the digital-native learners through the implementation of gamification.

Hope et al. (2023) argued that gamified learning improves the learning outcomes. However, all empirical studies also address the limitations of their findings. These studies used gamification in a very specific context and applied it to a very narrow branch of educating students instead of formal education. Therefore, the old saying “one-size-fits-all” does not carry weight and excludes gamification from innovating education holistically (Zhao et al., 2020). Although the accumulating empirical literature yields encouraging findings, such results are necessarily bound by the controlled classroom conditions under which they were obtained, and their generalizability to other educational contexts remains an open question. When implemented thoughtfully, gamification holds genuine promise as a mechanism for enhancing student motivation and engagement. However, its efficacy fundamentally depends on the degree to which game-based elements are aligned with the underlying learning objectives, rather than merely appended to them. Where this alignment is absent, gamification risks reducing itself to a superficial overlay of game mechanics that fail to advance meaningful educational outcomes. Therefore, it is incumbent upon educators and institutions to ensure that any game elements introduced into the curriculum are purposefully integrated

with instructional goals rather than adopted for their novelty alone. When this principle is observed, gamification can meaningfully enrich the learning experience and improve its overall effectiveness for students.

Furthermore, this method creates a lively educational setting and provides students with the essential skills and understanding needed to successfully tackle the intricate challenges of the future. Over the past ten years, gamification has developed as an effective strategy for influencing human behavior in various contexts. Nonetheless, it remains a new concept in the realm of education (Hosseini, Hum lung, Fagerstrøm, & Haddara, 2022).

There is a growing interest in using gamification in education, with many studies exploring how it can improve learning. The main goal of gamification in classrooms is to boost student motivation, whether it is attending classes, accessing materials, joining discussions, or doing extra work. While many studies have reported positive effects, not all have shown the same success rate. Gamification helps make learning more engaging by adding game-like features to regular activities. This includes points, badges, and leaderboards, which can motivate students and create a friendly and competitive environment.

The study is significant because it contributes to the limited body of research on gamification in Nepalese higher education. Its findings are expected to provide practical insights for educators, policymakers, and curriculum designers who seek to improve teaching and learning through innovative instructional approaches. Moreover, the study addresses an important research gap by focusing on higher education in Nepal and integrating both theoretical and practical perspectives. Existing literature demonstrates the growing global relevance of gamification, yet there remains a lack of empirical evidence within Nepalese universities. This gap highlights the necessity for context-

specific research that examines how gamification can be effectively implemented to enhance student engagement, improve learning outcomes, and overcome implementation challenges.

As a result, the purpose of this research is to investigate the efficiency of gamification in increasing students' motivation, determine its effect on academic performance, and discuss difficulties that may be faced during the implementation of this approach at Tribhuvan University. The analysis of previous studies and cases of gamification will help to understand positive and negative sides of gamification and identify situations in which gamification is efficient in higher education institutions.

Methodology

This exploratory study used a quantitative approach. As a component of a larger research project, this study focused on and reported the quantitative dimension. The potential advantage of employing a quantitative approach lies in its capacity to minimize data bias, thereby enabling the researcher to independently verify that participants meet the required profile for the study without disclosing additional, identifying information.

One of the courses was delivered via blended learning. Therefore, delivery of the course entailed classroom instructions by the lecturer and incorporation of technology both within and out of the classroom setting. The use of technology entailed using MOODLE (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment). MOODLE was used as an online repository for the course materials for purposes of interaction with them by the students. Additionally, MOODLE was used to create quizzes which were automatically scored and displayed on scoreboards. Some quizzes provided the opportunity to do several attempts on the question with scores decreasing with the increasing attempt numbers.

Population and Sample

A study was conducted with 50 university professors from the constituent and affiliated colleges of the Koshi Province (TU), Nepal. The participants were selected using random sampling.

Ethical issues

Before administering the questionnaires, the participants were informed that their participation was voluntary and that their anonymity would be maintained. Furthermore, the purpose of the study was communicated to the respondents before they completed the online questionnaire.

Gamification and Its Challenges

1. **Loss of Motivation over Time:** While gamification can spark initial interest, over time, users may lose their intrinsic drive to learn and complete tasks, focusing instead on external rewards such as points or badges.
2. **Lack of Personalization:** Gamified systems often apply the same design to everyone, which can ignore individual differences in learning styles, preferences, or abilities, making them less effective for certain groups.
3. **Shallow participation:** Gamification elements can sometimes push users to engage superficially just to earn rewards without encouraging deeper thinking or real skill development.
4. **Excessive Competition:** Competitive features in gamified environments can create stress and anxiety for some, alienating individuals who do not thrive in competitive settings, and limiting inclusiveness.
5. **Challenges with Scalability:** Maintaining a gamified platform that effectively

engages a large and diverse user base requires significant resources for regular updates, content, and tech support.

6. Ethical Considerations: There is always the risk that gamification will be used to manipulate user behavior and prioritize organizational goal over the well-being and genuine engagement of the users.

7. Short and Live Engagement: While gamification can boost interest in the short term, its ability to keep users engaged over the long haul is questionable, especially if the system lacks ongoing innovation.

8. Cognitive Overloading: Users with too many game-like features can lead to confusion or frustration, especially in situations where clarity and focus are crucial for learning or performance.

9. Cultural Misfit: What works in one cultural or social setting may not work in another setting. Gamification strategies developed for one group might not resonate or function the same way in a different context.

10. Difficulty in measuring the impact: It can be challenging to measure the true effectiveness of gamification in improving learning or behavior. Reliable assessment methods are needed, but the results can be hard to quantify.

Result and Discussion

Meaningful insights into educators' perspectives on incorporating gamification into teaching and learning. According to the data, (70%) of respondents shared that they occasionally applied innovative gamified teaching methods in their classrooms. They specifically highlighted the use of strategies such as rewards, challenges, and competitive features, such as levels, to enhance student engagement. Most of these educators taught subjects such as grammar, financial management, marketing,

and social studies. A noticeable pattern suggests that while gamification is widely recognized as an effective tool for engaging students, its application often varies due to factors such as class size, time limitations, and resource availability. Furthermore, (60%) of respondents noted that incorporating rewards and levels significantly boosted student participation and motivation. This underscores that when used effectively, gamified techniques can create a more dynamic and inspired learning environment.

The survey also highlighted several challenges associated with the use of gamification in education, raising questions about its overall effectiveness and practicality. While 50% of educators acknowledged that gamification enhances student engagement, they expressed concerns that it can sometimes divert attention away from the primary learning objectives. For instance, (40%) of respondents noted that in larger classes, students often become more focused on the entertainment aspect rather than the academic goals of the lesson, which diminishes the overall educational value of gamified activities.

Additionally, (55%) of educators identified time constraints, and extensive preparation required as significant obstacles to implementing gamification effectively. They explained that designing and managing gamified lessons is time-consuming and can be difficult to fit into the limited class time available. Another critical challenge, cited by (45%) of respondents, was the need for resources such as digital tools and technology, which are not always accessible in every educational setting. These concerns underline the fact that while gamification holds promise as a teaching strategy, its practical application is often hindered by logistical and resource-related limitations, making it a viable option for some classrooms.

Despite these challenges, the survey indicated that most educators (65%) viewed gamification as moderate or very effective in fostering student engagement and learning.

outcomes. Notably, (70%) of respondents agreed that rewards, levels, and challenges contribute positively to student motivation. However, when considering the applicability of gamification in higher education, (50%) of respondents indicated that while gamified techniques work well for younger students, they may be less effective for older students, who tend to be more intrinsically motivated. This suggests that gamification may need to be adapted based on the age and motivational level of the student demographic. About (30%) of respondents also highlighted the potential demotivating effect of gamification on students at lower achievement levels, as these students may struggle to progress through levels and earn rewards, leading to frustration and disengagement.

Merits

And Demerits of Gamification in Teaching and Learning Based on Statistical

Findings: Merits:

1. **Increased Student Engagement:** The most significant advantage of gamification, according to the survey, is its ability to increase student engagement. Seventy percent of respondents reported that gamified elements such as rewards, levels, and challenges had a positive impact on students' motivation to participate in class activities. This shows a clear trend toward gamification effectiveness in making lessons more interactive and engaging.
2. **Active Learning and Critical Thinking:** Approximately (60%) of respondents noted that gamification encourages active participation, with students engaging in problem-solving and critical thinking through game-like scenarios. By involving students in hands-on learning activities, gamification enhances the retention and understanding of academic content.

3. **Personalized Learning Paths:** Fifty-five percent of educators highlighted that gamification provides an opportunity for students to progress at their own pace, adjusting the level of difficulty to suit their individual learning speeds. This flexibility can cater to a diverse range of learners and foster a sense of achievement as students advance through different levels.
4. **Collaboration and Social Learning:** Fifty percent of respondents mentioned that gamified activities can foster collaboration, as students work together to solve challenges or achieve group goals. This collaborative aspect not only enhances academic learning but also promotes social skills and teamwork.

Demerits:

1. **Entertainment Over Education:** A significant concern voiced by (40%) of respondents was that gamification may sometimes shift the focus from educational content to entertainment. This can lead to a superficial understanding of the material, with students prioritizing game mechanics over the actual subject matter.
2. **Time-Consuming Setup:** Fifty-five percent of educators pointed out that preparing and managing gamified learning activities can be time-consuming, which may detract from the efficiency of lesson planning. In some cases, teachers felt that the effort required to set up a gamified activity was not always justified by the outcomes.
3. **Distraction in Large Classes:** Approximately 45% of respondents indicated that it becomes difficult to manage individual student progress in a gamified environment in large classes. This can result in distractions, where students focus more on the competitive aspects of the game rather than the learning goals.

4. **Frustration among Struggling Students:** Thirty percent of respondents noted that gamification could demotivate students who are struggling academically. For lower-level achievers, the challenge of progressing through gamified level scan be frustrating, potentially leading to disengagement and a decrease in confidence.

Institutional Support and Professional Development Needs

The survey responses highlighted the significance of institutional support and professional development in facilitating effective gamification integration. A significant (65%) of respondents expressed the need for workshops and training to help educator's better understand how to balance gamification with traditional teaching methods and tailor gamified elements to meet the diverse needs of students.

Additionally, (50%) of respondents stressed that schools and institutions should provide the necessary resources, such as digital tools and teaching materials, to effectively implement gamification in the classroom. Institutional policy was also highlighted by 40% of respondents, who suggested that clear guidelines and policy framework should be established to ensure that gamification is integrated into the curriculum in a way that aligns with educational objectives.

In conclusion, the survey findings highlight that gamification has immense potential as an effective strategy for fostering student engagement and enhancing learning experiences. However, its successful implementation is closely tied to several critical factors, including class, size, resource availability, and students' academic level. The data emphasizes that gamification is most effective when it is thoughtfully and meticulously planned, ensuring harmonious balance with traditional teaching methods to maintain focus on educational objectives. Further more, this studies under scores the importance of institutional support, such as the provision of adequate resources and

opportunities for professional development, to empower educators to implement gamified techniques effectively. By addressing the challenges, such as resource constraints, time management issues, and the need for sufficient training, educators can unlock the full potential of gamification as a dynamic tool that not only enhances student motivation but also enriches the overall learning experience.

Conclusion

The literature shows that gamification can boost motivation, engagement, and learning in English language teaching (ELT). Game elements, such as points, badges, and leader boards, make learning fun and encourage students to stay active and motivated. It also helps students work together, share feedback and solve problems as a team. Gamified activities provide real-time feedback and allow students to track their progress. However, challenges such as lack of technology, training, and careful planning can affect its success. Teachers need proper support and must balance fun with learning goals. Studies also show that not all students enjoy game-based learning; therefore, it should be optional. Importantly, the content must be well structured, where students complete one step before moving to the next. Most research lacks control groups and focuses only on student opinions. Future studies should also explore teachers' views and test how team work and game-based learning impact academic success more clearly.

References

- Hamdi, L. F., Hantono, B. S., & Permanasari, A. E. (2022). *Gamification methods of game-based learning applications in medical competence: A systematic literature review*. In *2022 International Symposium on Information Technology and Digital Innovation (ISITDI)* (pp. 50–54). IEEE.
<https://doi.org/10.1109/ISITDI55734.2022.9944535>

- Farzan, R., DiMico, J.M., Millen, D. R., Dugan, C., Geyer, W., and Brownholtz, E.A. (2008). Results from deploying a participation incentive mechanism within the enterprise. In *Proceeding of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, ACM*, 563-572
- Ghai, A., & Tandon, U. (2022). Integrating gamification and instructional design to enhance usability of online learning. *Education and Information Technologies*, 28, 2187–2206.
- Hamdi, L. F., Hantono, B. S., & Permanasari, A. E. (2022). *Gamification methods of game-based learning applications in medical competence: A systematic literature review* [Paper presentation].
- Hope, D. L., Grant, G. D., Rogers, G. D., & King, M. A. (2023). Gamification in pharmacy education: A systematic quantitative literature review. *International Journal of Pharmacy Practice*, 31(1), 15–31. <https://doi.org/10.1093/ijpp/riac099>
- Hosseini, C., Humlung, O., Fagerstrøm, A., & Haddara, M. (2022). An experimental study on the effects of gamification on task performance. *Procedia Computer Science*, 196, 999–1006.
- Vandewaetere, Mieke & Callebout, Geraldine. (2012). Game-Based Learning: A Review on the Effectiveness of Educational Games. 10.4018/978-1-4666-0149-9.ch032.
- Zhao, Z., Arya, A., Orji, R., & Chan, G. (2020). Effects of a personalized fitness recommender system using gamification and continuous player modeling: System design and long-term validation study.

नेपालमा समाजवादका सम्भावना र चुनौतीहरू: संवैधानिक प्रतिबद्धता, नीतिगत कार्यान्वयन र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण

गोविन्द कुमार सुवेदी

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)
(3149-7594 Online) Copyright ©2026 The Author(s): Published by
RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under the
terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International Liscence
(CC BY NC 4.0).

गोविन्द कुमार सुवेदी

Teaching Assistance

Terhathum Multiple Campus
Aatharai, Terhathum

Email:

govinda.subedi@temc.tu.edu.np

Orcid

[https://orcid.org/
0009-0003-8469-7123](https://orcid.org/0009-0003-8469-7123)

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

सार

नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणलाई राष्ट्रिय लक्ष्यका रूपमा अंगीकार गरेको भए पनि यसको कार्यान्वयनका सम्भावना र चुनौतीबारे स्पष्ट विश्लेषण आवश्यक रहेको सन्दर्भमा यो अध्ययन गरिएको हो। अध्ययनको उद्देश्य नेपालको संविधानमा निहित समाजवादउन्मुख अवधारणाको विश्लेषण गर्नु, यसको कार्यान्वयनका सम्भावना र चुनौतीहरूको पहिचान गर्नु तथा चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य र नर्दिक मुलुकहरूको अनुभवसँग तुलनात्मक समीक्षा गर्नु रहेको छ। अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित भई दस्तावेज विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ। संविधान, सरकारी नीति तथा योजना, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका प्रतिवेदन तथा सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा गरी तथ्य विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनले संविधानले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि पर्याप्त संवैधानिक आधार प्रदान गरेको तथा संघीय शासन, प्राकृतिक स्रोत, युवा जनशक्ति, सामाजिक सुरक्षा र सहकारी क्षेत्र महत्वपूर्ण सम्भावना रहेको देखाएको छ। तर राजनीतिक अस्थिरता, कमजोर सुशासन, भ्रष्टाचार, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको अभाव र नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कमजोरी प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। अध्ययनले दीर्घकालीन नीतिगत स्थिरता, संस्थागत सुदृढीकरण, उत्पादनमुखी आर्थिक विकास र प्रभावकारी सुशासनमार्फत संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यको लक्ष्य हासिल गर्न सकिने निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दछ।

मुख्य शब्द (Keywords): समाजवाद, समाजवादउन्मुख राज्य, सामाजिक न्याय, सुशासन, समावेशी विकास, सामाजिक सुरक्षा

परिचय (Introduction)

समाजवाद (Socialism) आधुनिक राजनीतिक अर्थशास्त्रको एक प्रभावशाली विचारधारा हो, जसको मूल उद्देश्य आर्थिक स्रोतहरूको न्यायपूर्ण वितरण, सामाजिक समानता, उत्पादनका साधनमाथि सामाजिक उत्तरदायित्व तथा राज्यको कल्याणकारी भूमिकामार्फत नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु हो (Heywood, २०२१)। प्रारम्भिक समाजवादी चिन्तनलाई कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सले वर्गीय असमानताको अन्त्य तथा उत्पादनका साधनको सामूहिक स्वामित्वसँग जोडेर व्याख्या गरेका थिए (Marx & Engels, १८४८/२००२)। तर समकालीन विश्वमा समाजवादको स्वरूप विविध रूपमा विकास भएको छ। आज धेरै मुलुकहरूले पूर्ण राज्य-नियन्त्रित अर्थतन्त्रको सट्टा लोकतान्त्रिक शासन, बजार अर्थतन्त्र, सामाजिक सुरक्षा तथा समावेशी विकासलाई संयोजन गर्ने सामाजिक लोकतन्त्र (Social Democracy) वा समाजवादउन्मुख विकास मोडेल अवलम्बन गरेका छन् (Esping-Andersen, १९९०; Stiglitz, २०१९)।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा समाजवादको अवधारणा विभिन्न राजनीतिक आन्दोलन र संवैधानिक परिवर्तनसँग जोडिएको छ। २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, २०४६ सालको जनआन्दोलन, २०६२/६३ को जनआन्दोलन तथा संविधानसभामार्फत जारी भएको नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणलाई राष्ट्रिय लक्ष्यका रूपमा स्थापित गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। संविधानको प्रस्तावनामा “सामाजिक न्याय, समानुपातिक समावेशिता, समान अवसर तथा समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र” निर्माण गर्ने स्पष्ट प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। यसले नेपालको विकासलाई केवल आर्थिक वृद्धिमा सीमित नराखी सामाजिक न्याय, मानव विकास र समावेशी शासनसँग जोड्ने प्रयास गरेको देखिन्छ।

नेपालले संविधान कार्यान्वयनपछि संघीय शासन प्रणाली, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, समावेशी प्रतिनिधित्व तथा स्थानीय सरकारको सशक्तीकरणजस्ता महत्त्वपूर्ण सुधारहरू अघि बढाएको छ (National Planning Commission (NPC), २०२४)। तथापि, यी प्रयासहरूको प्रभाव अपेक्षाअनुसार देखिएको छैन। विश्व बैंक (World Bank, २०२४) तथा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP, २०२३) का प्रतिवेदनहरूले नेपालमा आर्थिक असमानता, युवा बेरोजगारी, कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व, औद्योगिक विकासको सुस्त गति तथा वैदेशिक रोजगारीमा अत्यधिक निर्भरता कायम रहेको देखाएका छन्। त्यसैले नेपालको समाजवादउन्मुख राज्यको अवधारणालाई व्यवहारमा

रूपान्तरण गर्न आवश्यक संरचनागत सुधार, सुशासन र उत्पादनमुखी विकासबारे पुनः बहस गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले समाजवाद उन्मुख राज्य निर्माण गर्ने स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण गरे पनि त्यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन सम्बन्धमा पर्याप्त स्पष्टता र संस्थागत तयारीको अभाव रहेको देखिन्छ । संविधानमा समाजवादलाई मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा उल्लेख गरिएको भए पनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने आर्थिक, प्रशासनिक तथा संस्थागत ढाँचा स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरिएको छैन (Bhattarai, २०२१) । यही कारणले नेपालको समाजवाद राजनीतिक प्रतिबद्धतामा सीमित भएको र व्यवहारिक परिणाम अपेक्षाकृत कमजोर रहेको तर्क विभिन्न अनुसन्धानमा प्रस्तुत गरिएको छ । Acharya (२०२२) का अनुसार नेपालको समाजवादको प्रमुख चुनौती राजनीतिक अस्थिरता, कमजोर सार्वजनिक संस्था तथा नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव हो । त्यसैगरी National Planning Commission (२०२४) ले उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको विकास, रोजगारी सिर्जना तथा सामाजिक सुरक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापन नगरी समाजवादउन्मुख विकास सम्भव नहुने उल्लेख गरेको छ । World Bank (२०२४) ले नेपालमा रेमिटेन्समा अत्यधिक निर्भरता, न्यून औद्योगिकीकरण तथा सीमित निजी लगानीलाई दीर्घकालीन आर्थिक रूपान्तरणका प्रमुख चुनौतीका रूपमा औल्याएको छ । UNDP (२०२३) ले मानव विकासमा सुधार भए पनि क्षेत्रीय, लैङ्गिक तथा आर्थिक असमानता अझै विद्यमान रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले समाजवादको सफल कार्यान्वयनका लागि फरक-फरक मार्गहरू अवलम्बन गरिएको देखाउँछ । चीनले “Socialism with Chinese Characteristics” अन्तर्गत बजारमुखी आर्थिक सुधार, औद्योगिकीकरण तथा पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिँदै तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गरेको छ (World Bank, २०२३) । भियतनामले Đổi Mới (Renovation) सुधारमार्फत समाजवादी राजनीतिक संरचनाभित्र बजार अर्थतन्त्रलाई समायोजन गरी गरिबी न्यूनीकरण र निर्यातमुखी औद्योगिकीकरणमा उल्लेखनीय सफलता प्राप्त गरेको छ (World Bank, २०२२) । त्यस्तै, नर्वे, स्विडेन र डेनमार्कजस्ता नर्डिक मुलुकहरूले उच्च कर प्रणाली, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा, पारदर्शी शासन र व्यापक सामाजिक सुरक्षामार्फत सामाजिक लोकतन्त्रको सफल अभ्यास गरेका छन् (Esping-Andersen, १९९०; OECD, २०२४) ।

नेपालसम्बन्धी उपलब्ध साहित्यले संविधान, सामाजिक न्याय तथा समावेशी विकासका विषयमा पर्याप्त चर्चा गरे पनि समाजवादका सम्भावना र चुनौतीलाई अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवसँग तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्ने अध्ययन सीमित छन् । विशेष गरी संवैधानिक प्रतिबद्धता, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, सुशासन, सामाजिक सुरक्षा तथा संधीय शासनबीचको सम्बन्धलाई एकीकृत रूपमा विश्लेषण गर्ने अनुसन्धानको अभाव देखिन्छ । यही अनुसन्धान रिक्तता (Research Gap) लाई सम्बोधन गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य हो । यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य नेपालमा समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना, चुनौती तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु हो । विशेष रूपमा, अध्ययनले नेपालको संविधान र वर्तमान नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा समाजवाद कार्यान्वयनका संस्थागत, आर्थिक तथा सामाजिक सम्भावनाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने, समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्ने राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा संरचनागत चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्ने, चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवसँग नेपालको अवस्थाको तुलना गर्ने, र नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत सुझाव प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

अनुसन्धान विधि (Methodology)

यो अध्ययन गुणात्मक (Qualitative) अनुसन्धान ढाँचामा आधारित व्याख्यात्मक (Interpretive) तथा वर्णनात्मक (Descriptive) प्रकृतिको हो । अध्ययनको उद्देश्य नेपालको समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना र चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्नु तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा नीतिगत सुझाव प्रस्तुत गर्नु हो । यसका लागि द्वितीयक स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनमा दस्तावेजीय अध्ययन (Documentary Research) र साहित्य समीक्षा (Literature Review) लाई मुख्य अनुसन्धान विधिका रूपमा अपनाइएको छ । तथ्याङ्क तथा सूचनाका स्रोतका रूपमा नेपालको संविधान, २०७२, राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रतिवेदन, नेपाल सरकारका नीति तथा कार्यक्रम, साथै World Bank, UNDP, IMF, OECD / ADB का प्रतिवेदनहरू प्रयोग गरिएको छ । यसका अतिरिक्त NepJOL, Google Scholar, Scopus तथा Web of Science मा प्रकाशित सम्बन्धित अनुसन्धान लेखहरूको समीक्षा गरिएको छ । स्रोत छनोट गर्दा सान्दर्भिकता, विश्वसनीयता, शैक्षिक गुणस्तर र अद्यावधिक प्रकाशनलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण विषयवस्तु विश्लेषण (Thematic Content Analysis) विधिबाट गरिएको छ । यस क्रममा सामग्रीलाई कोडिङ गरी संवैधानिक आधार, समाजवादका सम्भावना, राजनीतिक-आर्थिक तथा संस्थागत चुनौती, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नीतिगत सुधारजस्ता प्रमुख विषयहरूमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा सामाजिक लोकतन्त्र (Social Democracy), समाजवादउन्मुख विकास (Socialism–Oriented Development) तथा समावेशी विकास (Inclusive Development) सम्बन्धी अवधारणाहरू प्रयोग गरिएको छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यको अवधारणालाई यी सिद्धान्तसँग तुलना गर्दै विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

अध्ययनका निष्कर्षहरू अनुसन्धानका उद्देश्यका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको संविधान, २०७२, राष्ट्रिय विकास नीति, सरकारी प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यको विश्लेषणबाट समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना, चुनौती, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा नीतिगत सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिएका छन् ।

नेपालको संविधान तथा वर्तमान नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा समाजवाद कार्यान्वयनका संस्थागत, आर्थिक तथा सामाजिक सम्भावनाहरू

अध्ययनले नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि बलियो संवैधानिक तथा नीतिगत आधार प्रदान गरेको देखाएको छ । संविधानको प्रस्तावनाले सामाजिक न्याय, समान अवसर, समावेशी लोकतन्त्र, आर्थिक समानता तथा मानव मर्यादामा आधारित समाज निर्माणलाई राज्यको दीर्घकालीन लक्ष्यका रूपमा स्वीकार गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। त्यस्तै, मौलिक हक तथा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, रोजगारी तथा सम्मानजनक जीवनलाई नागरिकको आधारभूत अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेका छन् । यसले नेपालको समाजवाद लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, मिश्रित अर्थतन्त्र तथा कल्याणकारी राज्यको अवधारणामा आधारित रहेको देखाउँछ ।

संघीय शासन प्रणाली समाजवाद कार्यान्वयनको अर्को महत्वपूर्ण आधारका रूपमा देखिएको छ । संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच अधिकारको बाँडफाँटले स्थानीय सरकारलाई विकास योजना, कृषि, शिक्षा,

स्वास्थ्य, स्थानीय पूर्वाधार तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अधिकार दिएको छ । यसले स्थानीय आवश्यकताअनुसार विकास योजना निर्माण, जनसहभागिता वृद्धि तथा सेवा प्रवाहलाई नागरिक नजिक पुर्याउने सम्भावना सिर्जना गरेको छ (National Planning Commission [NPC], २०२४)। यद्यपि स्थानीय सरकारको वित्तीय तथा प्राविधिक क्षमता अझ सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

आर्थिक दृष्टिले नेपाल जलविद्युत, पर्यटन, कृषि, वन तथा जैविक विविधताले सम्पन्न देश हो । जलविद्युत निर्यात, कृषि आधुनिकीकरण, पर्यटन प्रवर्द्धन तथा प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोगमार्फत रोजगारी सिर्जना र आयवृद्धि गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना रहेको अध्ययनले देखाएको छ (World Bank, २०२४) । साथै, युवा जनसंख्या, डिजिटल प्रविधिको विस्तार तथा सहकारी आन्दोलनले उत्पादनमुखी र समावेशी अर्थतन्त्र निर्माणमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्ने आधार रहेको छ ।

सामाजिक पक्षबाट हेर्दा सामाजिक सुरक्षा भत्ता, निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, महिला तथा दलित लक्षित कार्यक्रम, समावेशी प्रतिनिधित्व तथा सामाजिक न्यायका नीतिहरूले संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणको आधार तयार गरेका छन् । यद्यपि यी कार्यक्रमहरूको पहुँच, गुणस्तर र प्रभावकारितामा क्षेत्रीय तथा सामाजिक असमानता अझै विद्यमान रहेको देखिएको छ (UNDP, २०२३) ।

समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्ने राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा संरचनागत चुनौतीहरू

यस अध्ययनले समाजवाद कार्यान्वयनमा राजनीतिक अस्थिरतालाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा पहिचान गरेको छ । सरकारको बारम्बार परिवर्तन, नीतिगत निरन्तरताको अभाव तथा दीर्घकालीन विकास कार्यक्रमहरूको कमजोर कार्यान्वयनले संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिनाई उत्पन्न गरेको देखिन्छ (Acharya, २०२२) । राजनीतिक प्रतिबद्धता र व्यवहारिक कार्यान्वयनबीचको अन्तरले नीति कार्यान्वयनको प्रभावकारिता घटाएको छ । प्रशासनिक दृष्टिले सार्वजनिक संस्थाको सीमित क्षमता, सुशासनको कमी, भ्रष्टाचार तथा कमजोर उत्तरदायित्वले विकास कार्यक्रमहरूको अपेक्षित परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन । सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा ढिलाइ, स्रोत-साधनको दुरुपयोग तथा अनुगमन प्रणालीको कमजोरीले सामाजिक न्याय र समान अवसरको कार्यान्वयनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको

छ (Transparency International, २०२४) । यस्तै आर्थिक क्षेत्रमा उत्पादनमुखी उद्योगको अभाव, कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व, आयातमुखी अर्थतन्त्र तथा वैदेशिक रोजगारीमा अत्यधिक निर्भरता प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन् । नेपालको अर्थतन्त्रमा रेमिटेन्सको योगदान उल्लेखनीय भए पनि यसले उत्पादन वृद्धि, औद्योगिकीकरण तथा दीर्घकालीन रोजगारी सिर्जनामा पर्याप्त योगदान पुऱ्याउन सकेको छैन (World Bank, २०२४) । यसले समाजवादको आर्थिक आधार कमजोर बनाएको छ । साथै सामाजिक रूपमा क्षेत्रीय असमानता, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा असमान पहुँच, युवा बेरोजगारी, गरिबी तथा सीमान्तकृत समुदायको सीमित सहभागिताले संविधानले परिकल्पना गरेको सामाजिक न्यायको लक्ष्यलाई पूर्ण रूपमा हासिल गर्न चुनौती सिर्जना गरेको छ । यसले संवैधानिक व्यवस्था र व्यवहारिक कार्यान्वयनबीचको अन्तर स्पष्ट रूपमा देखाउँछ ।

चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवसँग नेपालको अवस्थाको तुलना

विभिन्न अध्ययनहरूले देखाए अनुसार समाजवादको सफल कार्यान्वयन कुनै एउटै आर्थिक वा राजनीतिक मोडेलमा मात्र निर्भर हुँदैन; बरु प्रत्येक देशले आफ्नो ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सन्दर्भअनुसार फरक विकास रणनीति अपनाएको छन् । चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले समाजवाद वा सामाजिक लोकतन्त्रको सफलता उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, प्रभावकारी सार्वजनिक प्रशासन, सुशासन, मानव पूँजी विकास तथा सामाजिक सुरक्षाको सुदृढ व्यवस्थामा निर्भर रहेको देखाउँछ । नेपालले संविधानमार्फत समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणको प्रतिबद्धता व्यक्त गरे पनि ती देशहरूको तुलनामा कार्यान्वयनको गति अपेक्षाकृत कमजोर देखिएको छ ।

चीनले सन् १९७८ पछि “Socialism with Chinese Characteristics” को अवधारणा अवलम्बन गर्दै बजारमुखी आर्थिक सुधारलाई समाजवादी राजनीतिक प्रणालीसँग संयोजन गरेको थियो । डेड सियाओपिङको नेतृत्वमा सुरु गरिएको आर्थिक सुधारले विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zones), विदेशी प्रत्यक्ष लगानी, औद्योगिकीकरण, पूर्वाधार विकास तथा निर्यातमुखी उत्पादनलाई प्राथमिकता दिएको थियो । परिणामस्वरूप चीनले विगत चार दशकमा विश्वकै तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नुका साथै करिब ८० करोडभन्दा बढी नागरिकलाई चरम गरिबीबाट मुक्त गर्न सफल भएको विश्व बैंक (२०२३) ले उल्लेख गरेको छ । चीनको अनुभवले समाजवादको सफल कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक स्थायित्व, स्पष्ट राष्ट्रिय विकास

रणनीति, प्रभावकारी राज्य संयन्त्र तथा उत्पादनमूलक अर्थतन्त्र आवश्यक हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा यस्ता संरचनागत सुधारहरू अभै प्रारम्भिक चरणमा रहेका कारण संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवाद व्यवहारमा अपेक्षित रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

भियतनामाले सन् १९८६ मा $\text{Đ\text{O}\text{I}\text{M}\text{O}\text{I}}$ (Doi Moi) आर्थिक सुधार लागू गर्दै समाजवादी राजनीतिक प्रणालीभित्र बजारमुखी अर्थतन्त्रलाई स्वीकार गरेको थियो। यस सुधारले निजी क्षेत्र, विदेशी लगानी, कृषि उत्पादन तथा निर्यातमुखी उद्योगलाई प्रोत्साहन दियो। यसको परिणामस्वरूप भियतनामाले गरिबी उल्लेखनीय रूपमा घटाउन, रोजगारी विस्तार गर्न तथा उत्पादन क्षमता वृद्धि गर्न सफलता प्राप्त गर्यो (World Bank, २०२२)। नेपालको तुलनामा भियतनामाले कृषि, उद्योग र निर्यातबीच प्रभावकारी सम्बन्ध स्थापित गरेको देखिन्छ, जबकि नेपालमा कृषि तथा उद्योगबीचको समन्वय कमजोर रहेको छ। अध्ययनले देखाए अनुसार नेपालले कृषि आधुनिकीकरण, साना तथा मध्यम उद्योगको विकास, विदेशी लगानी आकर्षण तथा निर्यात प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा भियतनामबाट महत्वपूर्ण पाठ सिक्न सक्छ।

भारतको केरल राज्य दक्षिण एशियामा सामाजिक विकासको सफल मोडेलका रूपमा परिचित छ। केरलले सीमित आर्थिक स्रोत हुँदाहुँदै पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, भूमि सुधार, महिला सशक्तीकरण तथा स्थानीय स्वशासनमा निरन्तर लगानी गरी उच्च मानव विकास सूचकाङ्क हासिल गरेको छ (Dreze & Sen, २०१३)। उच्च साक्षरता, न्यून शिशु मृत्युदर, प्रभावकारी सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा तथा स्थानीय सरकारको सक्रिय भूमिकाले केरललाई सामाजिक लोकतन्त्रको उत्कृष्ट उदाहरण बनाएको छ। नेपालको संविधानले पनि शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षालाई मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरेको भए पनि सेवा प्रवाहको गुणस्तर तथा पहुँचमा क्षेत्रीय असमानता विद्यमान छ। त्यसैले केरलको अनुभवले स्थानीय सरकारलाई स्रोत, क्षमता र उत्तरदायित्वका आधारमा सुदृढ बनाउँदै मानव विकासलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यक देखिन्छ।

त्यसैगरी नर्वे, स्विडेन र डेनमार्क जस्ता नर्डिक मुलुकहरूले सामाजिक लोकतन्त्रको सफल अभ्यास प्रस्तुत गरेका छन्। यी देशहरूले उच्च कर प्रणालीमार्फत शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, बेरोजगारी भत्ता, वृद्धावस्था सुरक्षा तथा सार्वजनिक सेवामा व्यापक लगानी गरेका छन्। OECD (२०२४) तथा UNDP (२०२३) का अनुसार यी देशहरू मानव विकास, आय समानता, सुशासन तथा नागरिक सन्तुष्टिको दृष्टिले विश्वकै अग्रणी राष्ट्रहरूमा पर्दछन्। नर्डिक मोडेलको मूल आधार उच्च उत्पादनशील अर्थतन्त्र,

पारदर्शी शासन, भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन तथा नागरिक र राज्यबीचको उच्च विश्वास हो । नेपालको तुलनामा यी देशहरूमा सार्वजनिक संस्थाहरूको क्षमता, नीति कार्यान्वयन तथा उत्तरदायित्व धेरै सुदृढ रहेको देखिन्छ । नेपालको समाजवादउन्मुख विकासका लागि आर्थिक स्रोतभन्दा पनि सुशासन, संस्थागत क्षमता तथा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बढी महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

तुलनात्मक विश्लेषणले अर्को महत्त्वपूर्ण तथ्य पनि देखाएको छ , सफल समाजवादी वा सामाजिक लोकतान्त्रिक देशहरूले उत्पादन, रोजगारी र मानव पूँजी विकासलाई प्राथमिकता दिएका छन् । चीन र भियतनामले औद्योगिकीकरण तथा निर्यातलाई, केरलले शिक्षा र स्वास्थ्यलाई, तथा नर्दिक मुलुकहरूले नवप्रवर्तन, अनुसन्धान र सामाजिक सुरक्षालाई विकासको आधार बनाएका छन् । नेपालमा भने रेमिटेन्समा अत्यधिक निर्भरता, आयातमुखी अर्थतन्त्र, सीमित औद्योगिकीकरण तथा कृषि उत्पादकत्वको कमीले समाजवादको आर्थिक आधार कमजोर बनाएको देखिन्छ । यसले संविधानमा उल्लेखित समाजवादउन्मुख लक्ष्य प्राप्त गर्न उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको विकास अपरिहार्य रहेको स्पष्ट गर्दछ । नेपालमा पनि संवैधानिक प्रतिबद्धता बलियो भए तापनि नीति कार्यान्वयन, संस्थागत क्षमता, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र तथा सुशासनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय सुधार आवश्यक रहेको अध्ययनले देखाएको छ । विशेष गरी दीर्घकालीन नीति निरन्तरता, सार्वजनिक संस्थाको सुदृढीकरण, औद्योगिकीकरण तथा स्थानीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट सिक्न सकिने प्रमुख पक्षहरू हुन् ।

नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत सुझाव

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न बहुआयामिक नीतिगत सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ ।

पहिलो, संविधानमा उल्लेखित समाजवादउन्मुख लक्ष्यलाई कार्यान्वयन गर्न स्पष्ट राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Roadmap) तयार गरी मापनयोग्य सूचकाङ्क, समयसीमा तथा प्रभावकारी अनुगमन प्रणाली विकास गर्न आवश्यक छ । हाल समाजवादको अवधारणा नीतिगत रूपमा उल्लेख भए पनि त्यसको कार्यान्वयन मूल्याङ्कन गर्ने स्पष्ट मापदण्डको अभाव देखिन्छ । दोस्रो, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र निर्माणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता दिनुपर्छ । जलविद्युत, कृषि, पर्यटन, सूचना प्रविधि तथा साना-मझौला उद्योगमा लगानी वृद्धि गरी रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्छ । कृषि आधुनिकीकरण, मूल्य शृङ्खला विकास, कृषि-उद्योग एकीकरण

तथा निर्यात प्रवर्द्धनमार्फत उत्पादन वृद्धि गर्न सके मात्र सामाजिक न्याय र आर्थिक समानताको आधार सुदृढ हुनेछ (World Bank, २०२४) । तेस्रो, संघीय शासन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय सरकारको वित्तीय, प्रशासनिक तथा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ । स्थानीय तहलाई अधिकारसँगै पर्याप्त स्रोत, दक्ष जनशक्ति तथा उत्तरदायित्व प्रदान गरिनुपर्छ । यसले स्थानीय आवश्यकतामा आधारित विकास योजना कार्यान्वयन तथा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउनेछ । चौथो, सुशासन, पारदर्शिता तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई समाजवाद कार्यान्वयनको आधारभूत पूर्वशर्तका रूपमा लिनुपर्छ । सार्वजनिक खरिद प्रणाली सुधार, डिजिटल प्रशासनको विस्तार, स्वतन्त्र नियामक निकायको सुदृढीकरण तथा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बढाउनुपर्ने आवश्यकता अध्ययनले देखाएको छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणबिना सामाजिक सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता वृद्धि हुन सक्दैन (Transparency International, २०२४) । पाँचौँ, शिक्षा, प्राविधिक सीप तथा अनुसन्धानमा लगानी वृद्धि गरी मानव पूँजी विकासलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । विश्वविद्यालय, प्राविधिक शिक्षा संस्था तथा उद्योगबीच सहकार्य बढाउँदै श्रम बजारसँग मेल खाने जनशक्ति उत्पादन गर्नुपर्छ । युवा उद्यमशीलता, नवप्रवर्तन तथा स्टार्टअप संस्कृतिलाई प्रोत्साहन गर्दा वैदेशिक रोजगारीमा निर्भरता घटाउन सहयोग पुग्नेछ । छैटौँ, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई दिगो, लक्षित र प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । वृद्धभत्ता, स्वास्थ्य बीमा, बेरोजगारी सहायता तथा सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमलाई डिजिटल प्रणालीसँग आबद्ध गरी पारदर्शी र उत्तरदायी बनाइनुपर्छ । साथै, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सीमान्तकृत समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरणलाई विकास नीतिको केन्द्रमा राख्नुपर्छ ।

समग्रमा नेपालको समाजवादउन्मुख विकासको सफलता संविधानमा गरिएको घोषणाभन्दा बढी सुशासन, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, संस्थागत क्षमता, मानव पूँजी विकास, सामाजिक न्याय तथा प्रभावकारी नीति कार्यान्वयनमा निर्भर रहनेछ । चीन, भियतनाम, केरल तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले पनि यही तथ्य पुष्टि गरेका छन् । त्यसैले नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादलाई राजनीतिक नाराभन्दा माथि उठाई व्यवहारिक, उत्पादनशील, समावेशी र उत्तरदायी विकास मोडेलका रूपमा कार्यान्वयन गर्नु नै दीर्घकालीन राष्ट्रिय समृद्धिको आधार हुने अध्ययनले देखाएको छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनले नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि स्पष्ट संवैधानिक तथा नीतिगत आधार प्रदान गरेको निष्कर्ष निकालेको छ । संविधानले सामाजिक न्याय, समावेशी विकास, आर्थिक समानता, मानव मर्यादा तथा कल्याणकारी राज्यको अवधारणालाई संस्थागत गरेको छ । संघीय शासन व्यवस्था, प्राकृतिक स्रोत-साधन, युवा जनशक्ति, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, सहकारी प्रणाली तथा स्थानीय सरकारको सुदृढीकरण समाजवाद कार्यान्वयनका प्रमुख सम्भावनाका रूपमा देखिएका छन् । तर, यी सम्भावनालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न राजनीतिक प्रतिबद्धता, सक्षम सार्वजनिक संस्था, प्रभावकारी सुशासन तथा नीतिको निरन्तर कार्यान्वयन अपरिहार्य रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

नेपालको राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, कमजोर प्रशासन, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको अभाव, सीमित औद्योगिकीकरण तथा वैदेशिक रोजगारीमा उच्च निर्भरताजस्ता पक्षलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा पहिचान गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेका सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले समाजवादको सफलता सक्षम शासन, उत्पादनशील अर्थतन्त्र, मानव पूँजी विकास, पारदर्शिता र उत्तरदायी प्रशासनमा निर्भर रहने पुष्टि गर्दछ । त्यसैले नेपालले आफ्नै सामाजिक तथा आर्थिक सन्दर्भअनुसार उत्पादन, रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य, नवप्रवर्तन र सामाजिक सुरक्षामा केन्द्रित विकास रणनीति अवलम्बन गर्दै संस्थागत सुधार र दीर्घकालीन राष्ट्रिय सहमतिका आधारमा नीति कार्यान्वयन गर्न सके संविधानले परिकल्पना गरेको समृद्ध, न्यायपूर्ण र समतामूलक समाजवादउन्मुख नेपालको लक्ष्य हासिल गर्न सकिने निष्कर्ष रहेको छ ।

Refernces

- Acharya, B. R. (2022). Social protection policy and its response in Nepal. *Humanities and Social Sciences Journal*, 14(1), 126–139.
<https://doi.org/10.3126/hssj.v14i1.58003>
- Adhikari, B. (Ed.). (2020). *A treatise on the Constitution of Nepal 2015*. Kathmandu University School of Law. (Distributed by Vajra Books)

- Asian Development Bank. (2023). *Asian development outlook 2023: Robust growth with moderating inflation*. Asian Development Bank.
- Asian Development Bank. (2024). *Asian development outlook 2024*. Asian Development Bank.
- Constitution of Nepal. (2015). *The Constitution of Nepal*. Government of Nepal. Nepal Law Commission
- Drèze, J., & Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions*. Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Heywood, A. (2021). *Political ideologies: An introduction* (7th ed.). Red Globe Press.
- Marx, K., & Engels, F. (1848/2002). *The Communist manifesto*. Penguin Books.
- National Planning Commission, Nepal. (2024). *The Sixteenth Plan (FY 2081/82–2085/86)*. Government of Nepal.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Government at a glance 2024*. OECD Publishing.
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. W. W. Norton & Company.
- Transparency International. (2024). *Corruption perceptions index 2024*. Transparency International.
- World Bank. (2022). *Taking stock: an update on vietnam's recent economic developments*. World Bank.
- World Bank. (2023). *World development report 2023: Migrants, refugees, and societies*. World Bank.
- World Bank. (2024). *Nepal development update*. World Bank.